

T.C
Marmara Üniversitesi
Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı

AHLAKİ KAYITSIZLIK KURAMI TEMELİNDE
KÜLTÜREL BİR MODEL ÖNERİSİ

Fazilet YAVUZ BİRBEN
(Doktora Tezi)

İstanbul, 2022

T.C
Marmara Üniversitesi
Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı

AHLAKİ KAYITSIZLIK KURAMI TEMELİNDE
KÜLTÜREL BİR MODEL ÖNERİSİ

(A CULTURAL MODEL PROPOSITION BASED ON MORAL
DISENGAGEMENT THEORY)

Fazilet YAVUZ BİRBEN
(Doktora Tezi)

Danışman
Prof. Dr. Halil EKŞİ

İstanbul, 2022

**Tüm kullanım hakları
M.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü'ne aittir.
© 2022**

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim

1991-1995	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD Lisans
1996-2006	Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı Yüksek Lisans
2014-2019	Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı Doktora
2014-	Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı Doktora

Deneyim

1995-1999	Ruhsağ Psikolojik Danışmanlık Merkezi (Psikolojik Danışman)
1995-1997	Fatih Asfa Koleji (Rehber Öğretmen)
1998-2001	İnci Çocuk Evi (Kurucu & Sorumlu Müdür)
2002-2006	Etkin Psikolojik Danışmanlık Merkezi (Psikolojik Danışman)
2006-2012	Bağcılar Belediyesi Başak Gündüz Bakım Evi (Sorumlu Müdür)
2013-Halen	Bağcılar Enderun Yetenekli Çocuklar Merkezi Akademik Kurul
2012-2016	Bağcılar Belediyesi Başak Rehabilitasyon Merkezi (Kurum Müdürü)
2017-Halen	AKYUVA Vakfı Proje Geliştirme Birimi & Danışman
2015-2021	YTÜ Eğitim Fakültesi Ücretli Öğretim Görevlisi
2021-2022	Sağlık Bilimleri Ü. Psikoloji Bölümü Ücretli Öğretim Üyesi

ÖN SÖZ

Ahlaki konular, üzerinde kafa yorulan en kadim meselelerden biri şüphesiz. Bununla birlikte ahlak alanında çalışmanın hem insanı çok tatmin eden, bir o kadar da zorlayan yönleri var. Ahlakla dair “Nasıl?” sorusunun cevabı hala aranırken, bu çalışmayla ahlaki kayıtsızlığın nasıl anlaşılmalıya çalışıldı. Yapılan her çalışma beraberinde birçok insanın emeğine dayanıyor elbette, bu çalışma da onlar olmasaydı tamamlanamazdı dediğim ve kendilerine şükranlarımı sunduğum değerli kişilerin katkılarıyla gerçekleşti.

Öncelikle tez danışmanım olmayı kabul ettiği, uzun süren sürece rağmen her daim desteğini ve önerilerini esirgemeyen, dostane yaklaşımı için de ayrıca müteşekkirdiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Halil Ekşi’ye,

Ahlaki kayıtsızlık kuramıyla tanışmama vesile olan, tüm tez süreçlerimde koşulsuz desteğini her an hissettiğim, ahlaki meselelerde ilk akla gelen isim olan değerli dost Prof. Dr. Sevim Cesur’a,

Kendisini tanıdığım ilk andan beni gelişimime katkı sağlayan, durumlara başka bir gözle bakmayı öğreten, yetkinlik timsali değerli hocam Prof. Dr. Hasan Bacanlı’ya,

Tezimin her aşamasında emeği olan Dr. Hatun Sevgi Yalın’a, Dr. Osman Hatun’a ve Doç. Dr. Tuğba Türk Kurtça’ya,

Ölçek geliştirme sürecinde uzman görüşleriyle katkı sağlayan; Prof. Dr. Hasan Bacanlı’ya, Prof. Dr. Bülent Dilmaç’a, Doç. Dr. Oya Onat’a, Doç. Dr. Yıldız Bilge’ye, Dr. Çiğdem Demir Çelebi’ye, Dr. Büşra Alparslan Özçeker’e, Doktorant Gülay Kalkan Yeni’ye,

Bana vakitleri ayıran, en saklı ve belki de hatırlamak istemedikleri anılara dair yaşantılarını ve yorumlarını paylaşan çalışma grubumda yer alan derinlemesine görüşme yaptığım tüm katılımcılara,

Veri toplama sürecinde emeği benden az olmayan ve bu süreci kolaylaştıran arkadaşlarıma, aileme, akrabalarıma ve Doç. Dr. Yıldız Bilge, Doç. Dr. Elif Bahadır ve Dr. Öğretim Üyesi Rahmi Kopar’a,

Veri toplama sürecinde ölçekleri dolduran, çalışma grubunda grubunda yer alan herkese,

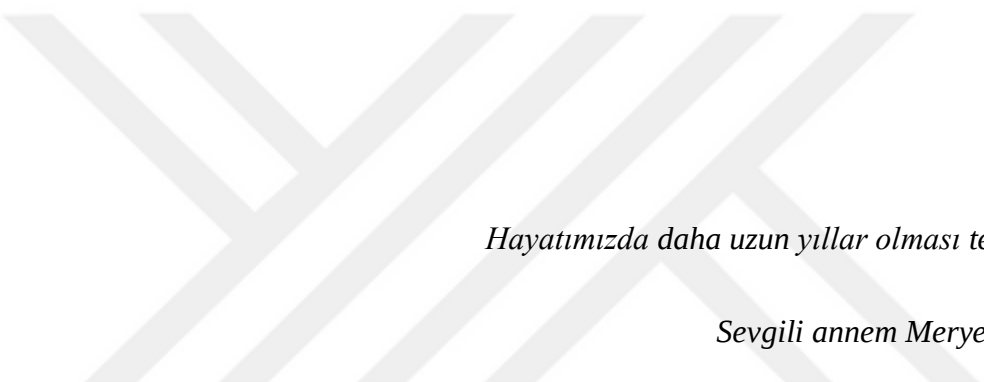
Doktora sürecine girmemi sözde teşvik etmeyen ancak eylemde ikinci doktora sürecimde dahi koşulsuz destek olan sevgili eşim Ali Remzi Birben'e,

İkisinin koruyucu annesi olduğum ve zaman zaman yeterince vakit ayıramadığım dört oğluma,

İyi ki bu ailede yer almışım duygusunu her zaman hissettiğim aileme, özellikle büyük resme bakmayı teşvik eden babama rahmet ve minnet dileklerimle ve çözüm odaklı pozitif bakış açısına sahip biri olan tüm ailenin neşe kaynağı anneme, içtenlikle teşekkür ederim.

Fazilet Yavuz Birben

İstanbul-Aralık 2022



Hayatımızda daha uzun yıllar olması temennisiyle

Sevgili annem Meryem Yavuz'a,

“İnsan evvela kendi kendisinden utanır gibi olur ama, bilir misin, bizim en büyük maharetimiz nefsimizden beraat kararı almaktır. Vicdan azabı dedikleri şey, ancak bir hafta sürer. Ondan sonra en aşağılık katil bile yaptığı iş için kâfi mazeretler tedarik etmiştir.”

*Sebahattin Ali
Değirmen*

ÖZET

Bu araştırmada, Türkiye’de yaşayan kişilerin kendi ahlaki ilkeleri açısından doğru bulmadıkları eylemleri, ahlaki ilkelerini devre dışı bırakarak nasıl gerçekleştirdiklerini anlamak ve ahlaki kayıtsızlığa yönelik kültürel bir model oluşturmak hedeflenmiştir. Araştırmanın diğer bir hedefi de ahlaki kayıtsızlığı ölçen kültürümüze dayalı bir ölçek geliştirmektir. Bu araştırmada karma desenlerden keşfedici sıralı desen kullanılmıştır. İki aşamadan oluşan bu desende, araştırmacı ilk olarak nitel bir desenle başlamış ve nitel bulgulardan elde ettiği verilerle ikinci aşamayı nicel olarak kurgulamıştır.

Araştırmanın nitel aşaması gömülü teori deseni kullanılarak yürütülmüştür. Araştırmanın çalışma grubunu 25 yaş üstü toplamda 26 yetişkin oluşturmuştur. Çalışma grubunun belirlenmesinde ise amaçlı örnekleme yöntemlerinden “maksimum çeşitlilik örnekleme” ve katılımcı sayısının belirlenmesinde “kuramsal örnekleme”den yararlanılmıştır. Araştırmanın verileri yarı yapılandırılmış görüşmelerle toplanmış ve bu görüşmelerde veri toplama aracı olarak, araştırmacı tarafından geliştirilen “Görüşme Soru Listesi” kullanılmıştır. Verilerin çözümlenmesinde “MAXQDA 2021” nitel veri analiz programı kullanılmış olup, gömülü teorinin veri çözümleme aşamaları takip edilmiştir. Veriler açık, eksen ve seçici kodlamaya göre çözümlenmiş, tema ve alt temalar oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda; Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları, Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları, Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştırıcı Faktörler, Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları ve Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları olarak tanımlanan beş ana tema elde edilmiştir.

Araştırmanın nicel aşamasını ölçek geliştirme çalışması ve geliştirilen ölçekten elde edilen verilerin bazı demografik değişkenlere göre yorumlanması oluşturmaktadır. Ahlaki kayıtsızlığı ölçtüğü düşünülen 36 aday madde hazırlanarak 11 uzmana gönderilmiştir. Uzman değerlendirmesinden sonra madde sayısı 36’dan 29’a düşmüş, çevrimiçi uygulama platformuna yüklenmeye hazır hale getirelerek katılımcılardan veriler toplanmıştır. AFA ve DFA analizleri sonucunda 15 maddeden oluşan dört faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Maddeler sırasıyla Durumla İlgili Gerekçeler, Mağdurla İlgili Gerekçeler, Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler ve ters maddelerin oluşturduğu Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe başlıkları altında toplanmıştır. Cronbach Alfa iç tutarlık kat sayısı toplam puan için .64 olarak hesaplanmıştır. İki hafta arayla yapılan test tekrar test

güvenirliğinde de .86 düzeyinde korelasyon olduğu görülmüştür. Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği'nin ölçüt bağıntılı geçerliğini değerlendirmek için Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği, Ahlak Okuryazarlığı Ölçeği ve Karanlık Üçlü Ölçeği Kısa Formu kullanılmıştır. Geliştirilen ölçeğin, Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği ve Karanlık Üçlü Ölçeği Kısa Formu ile anlamlı düzeyde pozitif, Ahlak Okuryazarlığı Ölçeğiyle anlamlı düzeyde negatif ilişkisi olduğu görülmüştür. Nihai olarak geçerlik ve güvenirlik analizi tamamlanan 15 maddeli ve dört faktörlü ölçeğe, Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği (MAKÖ) adı verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahlaki kayıtsızlık, gömülü teori, karma desen, ölçek geliştirme.



ABSTRACT

This study aimed to understand how people take actions that are against their moral principles and to create a cultural model for moral disengagement in Turkey. Another aim of the study is to develop a culture-based scale measuring moral disengagement. An exploratory sequential mixed method design has been conducted in the study with this purpose.

In qualitative phase, grounded theory, which is one of the qualitative research designs, was used. Maximum variation sampling and theoretical sampling were utilized in order to determine the participants and the number of the participants. Total of 26 participants above 25 years old were included in the study. The data were collected by semi-structured interviews based on "Interview Question List" developed by the researcher. "MAXQDA 2021" qualitative data analysis computer program was used in the analysis of the data. The data were analyzed based open, axial and selective coding, themes and sub-themes were created accordingly. The research resulted in five main themes identified as Mechanisms of Moral Disengagement, Consequences of Moral Disengagement, Facilitating Factors That Cause Moral Disengagement, Ways to Learn Moral Disengagement And Ways to Prevent Moral Disengagement.

In quantitative phase of the research, scale development procedures were followed. First, 36 scale items measuring moral disengagement were prepared and sent to 11 experts for evaluation. After the expert assessment, scale items reduced from 36 to 29 and applied over Google Forms. Explanatory Factor Analysis and Confirmatory Factor Analysis resulted in a four-factor scale consisting of 15 items. The items are collected under four factors which are Justifications for the Situation, Justifications for the Victim, Justifications for Immediate Environment and Distance To Moral Disengagement. Cronbach's Alpha was calculated as .64 for the total score. Two weeks apart, test-retest reliability showed a .86 level correlation. Moral Disengagement Scale, Moral Literacy Scale and the Short Form Dirty Dozen Scale were used to assess criterion validity. It was found that it had a meaningful positive relation with Moral Disengagement Scale and Dirty Dozen Scale and a meaningful negative relation with Moral Literacy Scale. Finally, this scale is called as Marmara Moral Disengagement Scale with 15 items and four-factors.

Keywords: Moral disengagement, grounded theory, mixed method, scale development.



İÇİNDEKİLER

ÖZGEÇMİŞ.....	i
ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
TABLOLAR LİSTESİ.....	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	i
KISALTMALAR VE SEMBOLLER	i
BÖLÜM I: GİRİŞ.....	1
1.1. Problem	1
1.2. Amaç	5
1.3. Önem	6
1.4. Sınırlılıklar	7
1.5. Sayıtlar	7
1.6. Tanımlar	8
BÖLÜM II: ALAN YAZIN	10
2.1. Ahlakın Tanımı	10
2.1.1. Ahlak ve Etik Kavramı	11
2.2. Ahlak ve Psikoloji	12
2.2.1. Ahlaki Gelişim Kuramları	12
2.2.1.1. Psikanalitik Kuram	12
2.2.1.2. Piaget ve Kohlberg'in Bilişsel Gelişim Kuramı	13
2.2.1.3. Sosyal Öğrenme Kuramı	15
2.2.1.4. Turiel'in Sosyal Alan Kuramı	16
2.2.2. Ahlaki Kimlik	17
2.2.3. Ahlak ve Kültür.....	19
2.2.3.1. Shweder'in Üç Etik Kuramı	20
2.2.3.2. Ahlaki Temeller Kuramı	21
2.2.4. Hakikat Sonrası Kavramı ve Ahlak.....	22
2.2.5. Ahlak Çizgisi Dışında Kalanlar	23
2.2.5.1. Psikopatide Ahlak	25
2.3. Ahlaki Kayıtsızlık	27
2.3.1. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları	29
2.3.1.1. Ahlaki Meşrulaştırma (moral justification)	30
2.3.1.2. İyimser Etiketleme (euphemistic labeling)	31
2.3.1.3. Avantajlı Karşılaştırma (advantageous comparing)	31
2.3.1.4. Sorumluluğun Üstlenilmemesi (displacement of responsibility)	31
2.3.1.5. Sorumluluğun Yayılması (diffusion of responsibility)	32

2.3.1.6. Olumsuz Sonuçları Önemsememe/çarpıtma (minimizing, ignoring or misconstruing the consequences)	32
2.3.1.7. İnsandışılaştırma (dehumanization).....	32
2.3.1.8. Mağduru Suçlama (attributions of blame)	33
2.3.2. Eğitim ve Ahlaki Kayıtsızlık	34
2.3.3. Ahlaki Kayıtsızlıkla İlişkili Kavramlar	35
2.3.3.1. Dijital Teknolojiler ve Ahlaki Kayıtsızlık.....	35
2.3.3.2. Siyaset ve Ahlaki Kayıtsızlık	38
2.3.3.3. Empati ve Ahlaki Kayıtsızlık	40
2.3.3.4. Şiddet ve Ahlaki Kayıtsızlık	41
2.3.3.5. Terör ve Ahlaki Kayıtsızlık	43
BÖLÜM III: YÖNTEM	45
3.1. Araştırma Deseni.....	45
3.1.1. Nitel Aşama.....	46
3.1.1.1. Çalışma Grubu	47
3.1.1.2. Veri Toplama	51
3.1.1.3. Verilerin Çözümlemesi.....	52
3.1.1.4. Metodolojik Kesinlik: Geçerlik Güvenirlik	54
3.1.1.5. Araştırmacının Rolü.....	57
3.1.2. Nicel Aşama.....	58
3.1.2.1. Araştırmanın Modeli	58
3.1.2.2. Çalışma Grupları	58
3.1.2.3. Ölçeğin Geliştirilme Süreci	61
3.1.2.4. Verilerin Toplanması ve Etik	63
3.1.2.5. Verilerin Analizi.....	63
BÖLÜM IV: BULGULAR	65
4.1. Nitel Bulgular	65
4.1.1.Tema 1. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları	67
4.1.1.1.Durumla İlgili Gerekçeler	67
4.1.1.2. Mağdurla İlgili Gerekçeler.....	72
4.1.1.3. Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler.....	74
4.1.2.Tema 2. Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları	77
4.1.2.1. Duygu	77
4.1.2.2. Bedel	81
4.1.2.3. Telafi.....	83
4.1.3. Tema 3. Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştırıcı Faktörler.....	85
4.1.3.1. Sosyal Faktörler	86
4.1.3.2. Bireysel Faktörler	90
4.1.4. Tema 4. Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları	100
4.1.4.1. Yapısal Özellikler.....	100
4.1.4.2. Model Alma	102
4.1.4.3. Tepkisel Tutum.....	103
4.1.5. Tema 5. Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları.....	103
4.1.5.1. Hukuki Düzen	104
4.1.5.2. Eğitim	105
4.1.5.3. Psikolojik Olgunluk	108
4.2. Nicel Bulgular	111
4.2.1. Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları (AFA)	111
4.2.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA).....	114
4.2.3. Madde Analizi ve Güvenirlik	115
4.2.4. Ölçüt Geçerliği	117
4.2.5. Ahlaki Kayıtsızlık ve Demografik Özellikler	121
BÖLÜM V: SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER.....	124

KAYNAKLAR	149
Ek 1. Katılımcı Onay Formu	173
Ek 2. Görüşme Formu	174
Ek 3. Ölçek İzinleri.....	176
Ek 4. Marmara Ahlakı Kayıtsızlık Ölçeği	177
Ek 5. Ahlakı Uzaklaşma Ölçeği.....	178
Ek 6. Karanlık Üçlü Ölçeği.....	179
Ek 7. Ahlakı Okuryazarlık Ölçeği	180
Ek 8. Açık Kodlama ve Eksen Kodlama Listesi.....	181



TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri	49
Tablo 3.2. Katılımcıların Demografik Özellikleri	59
Tablo 4.1. MAKÖ'nün Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları	113
Tablo 4.2. MAKÖ için Uyum İndeks Değerleri	114
Tablo 4.3. MAKÖ için Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları	115
Tablo 4.4. MAKÖ için Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Çarpıklık, Basıklık ve Madde-Toplam Korelasyon Sonuçları	116
Tablo 4.5. MAKÖ'nün Test Tekrar-Test Sonuçları	117
Tablo 4.6. Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Uzaklaşma Arasındaki İlişkiler (N = 96)	118
Tablo 4.7. Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Okuryazarlık Arasındaki İlişkiler (n = 45) ...	118
Tablo 4.8. Ahlaki Kayıtsızlık ve Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri	120
Tablo 4.9. Cinsiyet Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlgili t Testi Sonuçları	121
Tablo 4.10. Sosyo-ekonomik Statü Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlgili ANOVA Sonuçları	122
Tablo 4.11. Eğitim Düzeyi Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlgili ANOVA Sonuçları	123
Tablo 4.12. Eğitim Düzeyi Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe Puanlarının İncelenmesine İlgili Scheffe Testi Sonuçları	123

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Zarar Verici Davranışa Kayıtsız Kalmaya Aracılık Eden Mekanizmalar.	30
Şekil 4.1. Ahlaki Kayıtsızlık Modeli	66
Şekil 4.2. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları.....	67
Şekil 4.3. Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları	77
Şekil 4.4. Ahlaki Kayıtsızlığı Kolaylaştırıcı Faktörler	85
Şekil 4.5. Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları	100
Şekil 4.6. Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları.....	104
Şekil 4.7. MAKÖ'nün Faktör Yapısı İçin Yamaç Birikinti Grafiği	112

KISALTMALAR VE SEMBOLLER

APA : Amerikan Psikiyatri Birliği

DSM : Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı

ICD : Uluslararası Hastalık Sınıflandırması

AKB : Antisosyal Kişilik Bozukluğu

AUÖ : Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği

MAKÖ : Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği

BÖLÜM I: GİRİŞ

1.1. Problem

Ahlak, tüm zamanlarda ve her toplumda önem verilen ve anlaşılmaya çalışılan bir mesele olmuştur. Felsefe, din, politika, hukuk, siyaset, psikoloji gibi birçok alan kendi perspektiflerinden ahlak meselesini irdelemiş, tanımlamış, nasıl geliştiğini incelemiş ve çeşitli çıkarımlarda bulunmuştur.

İlk medeniyetlerin kuruluşundan itibaren Çin’de Konfüçyüs, Hindistan’da Buda ahlaklı olmanın mutluluğa götürdüğünü söylerken ahlaklı olmanın yollarını araştırmışlardır. Benzer şekilde ilahi dinlerin temsilcisi olan ve ilahi bir ahlak sistemi getiren peygamberler de ahlak dışı davranışların insanın ve insanlığın felaketi olacağını dile getirmişlerdir. Eski Yunanda düşünürler madde dünyasının yapısını anlamaya odaklanıyorken Sokrates hakikati araştıran bakışların dış dünyadan çekilerek içe yönelmesi gerektiğini söyleyerek düşünmeyi fizikten ahlaka yöneltmiş ve ahlak kültürünün “kendini bilmek”ten başka bir şey olmadığını dile getirmiştir. Sokrates düşünme ve ahlak arasında bağ kurmakta, kötülüğün doğruyu düşünememeye dayalı olduğunu belirtmektedir. Öğrencisi Eflatun ise ahlakı “iyilik ilmi” diye tanımlayarak bütün hakikatlerin üzerine yükseltmiştir. Alman filozofu Kant ahlakı “ödev ilmi” olarak tarif ederken ödevleri vicdanın sesiyle hareket eden aklın yönettiğini belirtir. Sokrates, Eflatun ve Kant gibi ahlakçı filozoflar akla önem verme konusunda hemfikirlerdir. Diğer yandan bazı düşünürler ahlakı duygularla tarif etme eğiliminde olmuşlardır. Bunlardan biri olan Jean Jacques Rousseau, ahlakı kalbin ilmi olarak tarif ederken, insanı yücelten üstün duyguların doğuştan geldiğini, toplumun ise bunları bozduğunu belirtmiştir (Topçu, 2018).

Ahlakın ne olduğu, konusu ve dayanaklarının ne olduğu konusu her zaman güncelliğini sürdürebilecek bir konu olmakla birlikte ahlakın nasıl geliştiği de üzerinde çalışılan bir konu olmuştur. Ahlak gelişimine dair konuşulduğunda göz ardı edilemeyecek bir kavramsallaştırma Bilişsel gelişim kuramı ile bilinen Piaget (1970) tarafından yapılmış, Piaget, ahlaki gelişimi bilişsel gelişim evrelerine bağlı bir süreç olarak

değerlendirmiştir. Ardından Kohlberg (1977) de, Piaget'nin ortaya koyduğu anlayışı benimsemiş, ahlaki davranışı bilişsel sürecin rolü ile açıklamıştır (Kohlberg ve Candee, 1984).

Kohlberg'in ahlak gelişim kuramı sonrasında, Turiel'in (1983), ortaya koyduğu "Sosyal Alan Teorisi" ile geleneksel düşüncenin ahlaki düşünceden önce meydana geldiği ve ahlaki muhakemeyle ilişkisiz olduğu öne sürülmüştür (Shweder ve Haidt, 1993). Bu teoriye göre, bireyler sosyal süreçlerle yapılandıkları ahlaki yargılarını, toplumsal düzenlemelere uygulamaktadır. Carol Gilligan da Kohlberg'in ahlak gelişimi aşamalarını kesin ve evrensel görmemektedir. Ayrıca kadınların ve erkeklerden farklı olarak ahlaki yargılarını daha ziyade bakım vermeye dayandırdıklarını, erkeklerin ise adalet kavramını önceliklediklerini ifade etmiştir. Bu farkın nedenini ise kadınların yaşadıkları deneyimlere ve kadınlardan beklenen toplumsal rollere dayandırmaktadır (Gilligan, 1982).

Ahlak gelişimi ekseninde sonradan yapılan çalışmaların odak noktası duygulara çevrilmiştir. Ahlaki duyguların bir takım düşünce ve davranışların oluşumunda ve gelecek zamana dair kişinin sahip olduğu ideallerde yer aldığı, zaman ve mantığın ötesinde olduğu ve evrensel olarak nitelendirilebilecek ahlak kategorilerinin temelinde olduğu öne sürülmüştür (Rozin, Lowery, Imada ve Haidt, 1999). Ahlak duygusuna vurgu yapan bir diğer isim ise Hoffman (1989) olarak karşımıza çıkmaktadır. Hoffman (1989) geliştirdiği teorisinde ahlaki davranışların kaynağının ahlaki duygular olduğunu öne sürmüştür. Bu duyguların ahlaki eylemlerin sergilenmesi için gerekli motivasyonu sağladığını belirtmiştir. Diğer yandan, ahlaki biliş ve ahlaki duyguları birleştirmeyi amaçlayan ve bu ikisinin birlikte ahlaki motivasyon için temel kaynak olduğunu ileri süren bütüncü teoriler de ortaya atılmıştır. Bu teorilerde ahlaki biliş ile ahlaki duyguların birbirlerinden ayırt edilemez bir olgu olduğu fakat ahlaki davranışı açıklamada tek başına yeterli olamayacağı öne sürülmüştür. Nitekim ahlaki biliş ve ahlaki duygunun sürekli ve devam eden ahlak davranışlarını ve bazı olağanüstü ahlak eylemlerini açıklayamadığı ifade belirtilmektedir. Bu ikisine ek olarak ahlak davranışlarını açıklayan başka anlamlı faktörlerin var olduğu öne sürülmektedir. Örneğin kimliğin, ahlaki biliş ve ahlaki duygunun yanında, ahlak davranışını motive etmede diğer önemli faktör olduğu savunulmaktadır (Eisenberg ve Miller, 1987).

Sosyal bilişsel yaklaşım kimliğin yapılanmasında kişilerarası faktörlerden çok bilişsel mekanizmalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer bir ifade ile kişiyi kendi içinde değerlendirerek kişilerarası farklılıkları kişinin kendi psikolojik sistemiyle ele alarak yola çıkmaktadır. Kişinin içindeki bu sistem çevresinde değişen sosyal durumlar ile dinamik bir ilişki içindedir. Şemalar, senaryolar ve prototipler bu yaklaşımın vurgu yaptığı yapısal parçalardır. Ahlaki kimlik tanımlanırken de bu yapısal parçalara başvurulmaktadır (Cervone, 2005). Bu kurama göre, kişinin zihninde aktif hale gelen temsiller sosyal bilginin işlenmesinde kayda değer bir yere sahiptir. Bu yüzden ahlaki kimlik ancak ahlaki şemaların varlığı ve ona ulaşılma derecesiyle açıklanabilmektedir (Lapsley ve Lasky, 1999). Ahlaki kimliğe sahip bir kişi içinde bulunduğu durumu değerlendirmek için bir takım ahlaki şemalara sahiptir. Kişisel ve sosyal etkileşimlerin ahlaki şemaların oluşumunda ve ahlaki davranışın belirlenmesinde kilit rol oynadığı belirtilmektedir (Bandura, 1999).

Literatür kısmında daha geniş olarak ele alınacak olan bu bölümde görüldüğü üzere ahlak konusu, kimi araştırmacılar tarafından ahlaki muhakemenin nasıl oluştuğu, kimileri tarafından ahlaki davranışların nasıl geliştiği açısından incelenmiş, kimisi ahlaki olan ve olmayan davranışı ayırt etme becerisiyle ilgili kavramlara odaklanmış, bazen de ahlaki olmayan davranışların kişiye ve topluma yönelik etkileri açısından incelenmiştir. Nasıl daha ahlaklı olunabileceği konusunu anlamaya giden yollardan biri de ahlaki olmayan eylemlerin nasıl yapıldığını anlayabilmekten geçmektedir. Toplumsal uyumun ve huzurun oluşabilmesi, toplumu oluşturan bireylerin ahlaki yetkinlikleriyle ilişkilidir. Hukuki düzene dayalı toplumlarda, ahlaki olmayan diğer bir bakış açısıyla toplumu rahatsız edecek eylemlerin yasal bir karşılığı vardır. Örneğin hız limitlerine uymayarak ya da şeridinden gitmeyerek son anda kaynak yapma yoluyla başkalarının huzursuz ve mağdur olmasına neden olan bir sürücü, çöp kutusu yerine sokağa çöp atan bir kişi, görevini zamanında ve düzgün yapmadığı için vatandaşın işinin görülmemesine neden olan bir memur ya da mesleğinin öngördüğü gereklilikleri hakkıyla yerine getirmeyen bir öğretmen sergilediği uygun olmayan eylemler, ilgili mercilere bildirildiğinde en azından bir ceza ya da soruşturmaya maruz kalabilir. Bu tür davranışlar her ne kadar yasalarla tanımlanmış ve cezai müeyyidelerle kontrol altına alınmaya çalışılmış olsa da gündelik hayatta her zaman bu müeyyidelerin caydırıcılığının sonuçlarını görmek mümkün olmamaktadır. Buradan da bireylerde içsel denetimin sağlanmasının, dışsal

denetime kıyasla çok daha işlevsel ve etkili bir sonuç elde etmeyi sağladığı hatırlanabilir. Peki bu içsel denetimin oluşmaması, diğer bir ifadeyle öz denetimin kontrol gücünü yitirmesi nasıl mümkün olmaktadır? Eğer öz denetimin nasıl devre dışı bırakıldığı anlaşılabilirse gündelik yaşamı yaygın olarak etkileyen ahlaki olmayan davranışları anlamak ve çözüme yönelik öneriler geliştirmek mümkün olabilir.

Bandura (1999) bu süreci ahlaki kayıtsızlık kuramıyla açıklamaktadır. Bandura (1999) her bir bireyi ahlaki fail olarak tanımlar, diğer bir ifade ile ahlaki eylemleri sergileme kapasitesine sahip kişiler olarak değerlendirir. Ahlaki eyleycilik olarak da tanımlanan bu süreç bir dizi öz-düzenleme mekanizmalarını içermekte ve bu mekanizmaların ahlaki davranışı güdülemesiyle ahlaki muhakeme yapılmaktadır. Dolayısıyla ahlaki düşünce ile ahlaki eylem arasındaki bağlantıyı sağlamada öz-düzenleyici mekanizmalar aktif rol üstlenmiş durumdadır (Bandura, 2002). İnsanlar ahlaki standartları genel anlamda diğerlerinin tepkilerine bakarak öğrenirler. Bir eylemde bulunurken kendilerine gelebilecek olası sonuçları dikkate alırlar. Yaptıkları eylemler kendi değerlerini arttırıyorsa bu davranışları sergilemeye devam ederler fakat yaptıkları eylemler neticesinde kendilerini kınayacaklarsa, ayıplayacaklarsa, ahlaki standartlarını zorlayacak bu tür eylemler sergilemeye girişmezler. Bu sistem öz-düzenleyici sistem olarak tanımlanır ve ahlaki eyleyciliğin kaynağında yer alır. Sosyal bilişsel kuramda öz-düzenleyici mekanizmaların üç alt işlevi vardır. Bunlar, kendini gözleme işlevi, muhakeme işlevi ve öz-tepki işlevidir. Öz-düzenleyici mekanizmaların devreden çıkması ya da etkisizleştirilmesiyle ahlaki kayıtsızlık durumu meydana gelir. Ahlaki kayıtsızlığın gerçekleşmesiyle birlikte, ahlaki düşünce ile davranış arasında aracılık eden kendini düzenleme mekanizmaları ortadan kalkarak kişinin kendine yönelik yaptırımlar devreden çıkar ve kişi sergilediği davranışın herhangi bir sonucunun olmadığına inanır. Bu durum kişinin herhangi bir çelişki yaşamasına neden olmaz, çünkü kişinin ahlaki standartların ihlalini ihlal olarak değerlendirebilmesi için kendine dair yaptırımların aktif olması gerekir. Bu yaptırımların aktif olmamasıyla herhangi bir tutarsızlık da meydana gelmemektedir. Dolayısıyla bilişsel alanda kişi çelişki olabilecek bir karşılaştırma bulamaz. Bu şekilde insanlar acımasızca ve insan dışı eylemler sergileyebilmektedir (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996).

Bandura'ya göre (1990b) ahlaki kayıtsızlık gerçekleştiği zaman, kişi yaptığı

davranıştan kendini uzakta tutmak ister ve bu yüzden bir takım yollara başvurur. Bu farklı yollar ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları olarak tanımlanır. Bandura (2002) bu bağlamda sekiz ahlaki kayıtsızlık mekanizması tanımlamıştır. Bunlar: ahlaki meşrulaştırma (moral justification), iyimser etiketleme (euphemistic labeling), avantajlı karşılaştırma (advantageous comparing), sorumluluğun üstlenilmemesi (displacement of responsibility), sorumluluğun yayılması (diffusion of responsibility), olumsuz sonuçları önemsememe/çarpıtma (minimizing, ignoring or misconstruing the consequences), insandışılaştırma (dehumanization) ve mağduru suçlama (attributions of blame) olarak sınıflandırılmıştır.

Bandura'nın tanımladığı ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları acaba içinde yer aldığı topluma özgü bir sınıflandırma mıdır yoksa farklı kültürlerde de ahlaki kayıtsızlık durumları benzer şekilde mi gerekçelendirilmektedir? Elbette öngörülebilir ki bir kişinin kendi ahlaki ilkelerine uygun olmayan davranışlar sergilemesi ve bu davranışların vicdanını rahatsız etmesi nedeniyle, içsel çelişkisini azaltmak için eylemini meşrulaştırmanın yollarını aramaya çalışması kültürler ve zamanlar üstü yaygın olarak görülen bir durumdur. Ancak bazı mekanizmaların tercih edilmemesi ya da Bandura'nın yaşadığı kültürde yaygın olmaı bazı gerekçelendirme mekanizmalarının farklı kültürlerde görülebilmesi de mümkün olabilir.

Bu araştırma da yukarıda söz edilen acaba ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları kültürümüzde de Bandura'nın tanımladığı gibi mi kullanılmaktadır, ahlaki olmayan eylemleri yapabilmek, içinde yer aldığımız Türkiye coğrafyasında nasıl gerçekleşmektedir sorularına cevap bulmayı hedeflemektedir. Diğer bir ifadeyle içinde yer aldığımız toplumda yer alan kişilerin kendi ahlaki ilkeleri açısından doğru bulmadıkları eylemleri ahlaki ilkelerine kayıtsız kalarak nasıl gerçekleştirdiklerini anlamak ve ahlaki kayıtsızlığa yönelik kültürel bir model oluşturmak hedeflenmiştir. Araştırmanın diğer bir hedefi de ahlaki kayıtsızlığı ölçen kültürümüze dayalı bir ölçek geliştirmektir.

1.2. Amaç

Bu araştırma, Bandura'nın (1999) geliştirdiği ahlaki kayıtsızlık kuramının Türk kültürü için uygunluğunu araştırmayı ve kültürel temalardan yola çıkarak ahlaki

kayıtsızlık ölçeği geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda araştırma yöntemi olarak karma araştırma yöntemi kullanılmış olup nitel ve nicel aşamalar için aşağıda belirtilen sorulara yanıt aranmıştır.

Nitel aşama:

1. Türkiye’de ahlaki kayıtsızlık nasıl gerekçelendirilmektedir?
2. Ahlaki kayıtsızlığın sonuçları nelerdir?
3. Türkiye’de ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörler nelerdir?
4. Ahlaki kayıtsızlık nasıl öğrenilir?
5. Ahlaki kayıtsızlık nasıl önlenir?

Nicel aşama:

6. Nitel aşamada elde edilen verilerle kültüre duyarlı olarak geliştirilecek olan Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı mıdır?
7. Ahlaki kayıtsızlık durumu demografik değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?

1.3. Önem

Son yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de toplumun dinamiğini oluşturan ahlaki değerlerin yitirilmesi ve yeni neslin toplumsal değerlerden uzaklaşması gerek eğitimcilerin gerekse değer eğitimi alanında çalışan kişilerin sıklıkla dile getirdiği konular arasındadır. Ahlak ile ilgili konular şüphesiz ki değerlerle yakından ilişkilidir. Ahlakla ilgili meseleler ahlakın nasıl kazandırıldığı perspektifinden incelendiği gibi, ahlaki değerlerin nasıl yitirildiği açısından da incelenmelidir. Ahlaki değerlerin devre dışı bırakılarak ahlaki olmayan eylemlerin nasıl yapılabildiğini anlamak açısından ahlaki kayıtsızlık kuramı bir açıklama sunmaktadır. Ahlakın evrenselliği tartışma konusuyken, ahlaki kayıtsızlığın evrenselliği de şüphesiz ki tartışma konusudur. Bu araştırmanın öncelikli hedefi, içinde yer aldığımız toplumda pek de ele alınmamış olan ahlaki kayıtsızlık konusuna yerli bir bakış açısı sunacak veriler elde ederek, kültürel temaların, ortaya konulmuş olan kültür dışı modelden hangi açıdan farklılaştığını ortaya koymasıdır.

Bir kavramın yerli bakış açısıyla ele alınması, kültüre özgü durumlar penceresinden

incelenmesi daha sonra yapılacak gerek akademik, gerekse uygulamaya yönelik çalışmalara zemin oluşturması bakımından önemlidir. Kùltürümüze özgü olarak ahlaki kayıtsızlık kavramının daha önceden nitel bir çalışmada ele alınmamış olması ek olarak bu araştırmada gömülü teori deseniyle araştırılması çalışmanın özgün yönüdür.

Ayrıca, ahlaki kayıtsızlığı ölçmek için kùltürümüze özgü bir ölçek geliştirilmiş olması araştırmanın diğeri bir önemli yanıdır. Bu araştırma sürecinde geliştirilen ölçeğin, tercüme edilerek uyarlanan ölçeklere kıyasla daha anlaşılır ve kullanışlı olması umulmaktadır.

Son olarak bu çalışmadan elde edilen nitel verilerin ve geliştirilen ölçeğin, ahlak psikolojisi ve ahlaki eğitime yönelik çalışmalara katkı sağlayacağı umulmaktadır.

1.4. Sınırlılıklar

Bu araştırmanın sınırlılıkları şunlardır:

1. Bu araştırmada ahlaki kayıtsızlık durumlarına Bandura'nın ahlaki kayıtsızlık kuramı perspektifinden bakılmıştır.
2. Araştırmanın katılımcı grubu yetişkin grupla sınırlıdır.
3. Ahlaki kayıtsızlık kavramı, kişisel deneyimler perspektifinden değeriendirilerek, felsefi, sosyolojik, politik ve dini açıdan ele alınmamıştır.
4. Nitel çalışma grubunun büyük bir kısmına online erişmiş olmak araştırmanın sınırlılıklarından biridir.

1.5. Sayıtlar

1. Çalışma grubunun konuya ilişkin Türkiye'deki bakış açısını yansıtabilecek nitelikte olduğı varsayılmıştır.

2. Çalışmanın nitel verileri toplanırken katılımcıların bir kısmıyla yüz yüze, pandemi döneminde görüşülen kişilerle ise online görüntülü görüşme yoluyla görüşülerek veriler toplanmıştır. Nicel kısmının verileri ise online erişim ile elde edilmiştir. Online erişim ile elde edilen tüm verilerin yüz yüze elde edilenler ile niteliğinin aynı olacağı varsayılmıştır.

3. Çalışma grubunun toplumun genelini görüşünü yansıtabilecek nitelikte olduğı

varsayılmıştır.

1.6. Tanımlar

Ahlaki kayıtsızlık (moral disengagement): Ahlaki olarak uygun görülmeyen davranışların, ahlaki standartlar değiştirilmeden ahlaki olarak kabul edilecek şekilde bilişsel olarak yeniden yapılandırılmasıdır (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996). Ahlaki kayıtsızlık, bazı kaynaklarda ahlaki uzaklaşma, ahlaki geri çekilme ya da ahlaki çözülme olarak da çevrilmiştir.

Ahlaki eyleycilik (moral agency): Ahlaki olarak nitelendirilebilecek eylemler yapabilme kapasitesidir (Bandura, 2002; Bandura, Caprara ve Zsolnai, 2000).

Öz-düzenleyici mekanizmalar (self-regulatory mechanisms): Ahlaki eyleyciliği harekete geçiren, ahlaki düşünce ve ahlaki davranış arasındaki bağlantıyı kuran mekanizmalardır (Bandura, 2002; Bandura, Caprara ve Zsolnai, 2000).

Kendini gözleme (self-monitoring): Kişinin kendi davranışını izlemesi, gözlemlemesidir (Bandura, 2002).

Muhakeme (judgemental): Kişinin davranışlarını içsel ve dışsal olarak duruma göre değerlendirmesidir (Bandura, 2002).

Öz-tepki (self-reactive): Kişinin gözlem ve muhakemesinin ardından ahlaki standartlarına uygun bir şekilde ya tepki vermesi ya da herhangi bir tepkide bulunmamasıdır (Bandura, 2002).

Ahlak Okuryazarlığı (moral literacy): Yerde ahlaki tercihlerde bulunabilmek için gerekli bilgi ve beceri setine sahip olabilmedir (Tuana, 2007).

Karanlık Üçlü (dark triad): Psikolojide kötü niyetli nitelikleri nedeniyle "karanlık" denilen, narsisizm, makyavelizm ve psikopatik nitelikli kişilik özelliklerinin bir arada bulunmasına denilir.

Gömülü Teori (grounded theory): Araştırma probleminin anlaşılabilmesi ya da araştırılan olguyu yeterince iyi ele alan kuramsal bir teori olmadığı durumlarda yaygın bir şekilde kullanılan nitel araştırma desenlerinden biridir. Gömülü teori, verilerde hali hazırda gömülü bir şekilde bulunan temel kavramları ortaya çıkarma, sebep-sonuç ilişkisi dahilinde araştırılan olguyu etkileyen süreç ve faktörleri keşfederek kuramsal bir model oluşturma yöntemidir (Strauss ve Corbin, 1998).



BÖLÜM II: ALAN YAZIN

2.1. Ahlakın Tanımı

Literatürde yer alan ahlak tanımları incelendiğinde, birbirlerinden farklı içeriklere sahip tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlardan bir kısmına yer vermeden önce Akarsu'nun (1993) ahlaka dair genel bir görüş olarak belirttiği; ahlakın hayatımızın her alanında var olduğu, eylemlerimizin çoğunun ahlakla ilgili olduğu, ahlakın içeriğinin farklı çağlarda ve topluluklarda değişebilmesine rağmen tüm zaman dilimlerinde ve toplumlarda kabul gören ortak ahlak olgusunun var olduğu görüşünü belirtmek gerekir.

Türk Dil Kurumu (2022) ahlak kelimesini “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları” şeklinde tanımlamaktadır. Bir başka sözlükte ahlak, “mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; insanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamı” olarak tanımlanmaktadır (Cevizci, 2010: 28). İngilizce karşılığı olan “moral” kelimesi ise “doğru ile yanlış ayırt eden ilkeler bütünü” anlamına gelmektedir (Longman, 2022). Etimolojik açıdan kökeni, Arapça huy anlamına gelen “hulk” (Koca, 2016), Latince mizaç ve terbiye anlamına gelen “mos” kelimesidir (Merriam-Webster, 2022).

Bir sosyal bilim dalı olarak ahlak bilimi bireyin, grubun ya da tüm toplumun davranışlarını yönlendiren, doğru veya yanlış belirleyen sistemler bütünüdür. Bu bağlamda ahlak bilimi; iyi ve kötü olanın birbirlerinden ayrılması, doğru ve yanlış olanın tanımlanması, insanların yapması ve yapmaması beklenen eylemlerin belirlenmesi konularını ele alan bir disiplindir.

Ahlak söz konusu olduğunda asıl vurgunun kurallar üzerine yapıldığı görülmektedir. Nitekim ahlak bilimi de ahlak kurallarını, belirli bir kişi, grup ya da toplum için, belirli bir yerde ve belirli bir zamanda geçerli olan değer yargıları şeklinde ele almaktadır. Dolayısıyla ahlak kavramı bilimsel olarak, toplumsal hayatta belirli kişi, grup ya da toplum için belirli zaman ve yerde geçerliliğini koruyan örf ve adetlerin, kuralların ve değer yargılarının oluşturduğu sistemler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Aktan, 2009).

2.1.1. Ahlak ve Etik Kavramı

Etik kavramı ahlak kavramıyla yakından ilişkili, çoğu yerde birbirleri yerine kullanılan bir kavramdır. Bu iki kavram arasındaki farklara geçmeden önce etik kavramını tanımlamak gerekir. TDK (2022) etik kelimesini “çeşitli meslek kolları arasında tarafların uyması veya kaçınması gereken davranışlar bütünü” olarak tanımlamaktadır. Etik kavramı, insanların doğru olan davranışları bulmasında yol gösteren ilke ve standartlar olarak ifade edilmektedir (Brickley, Smith ve Zimmerman, 2002). Doğan (2004) etiğin, yasalar tarafından kontrol edilemeyen, kanuni olarak zorunlu olarak gerçekleştirilen eylemlere kıyasla daha yüksek standartları karşılamayı zorunlu kılan kültürel ve töresel standartları içeren bir olgu olduğunu dile getirmiştir. Etimolojik olarak Yunanca ilke ve gelenek anlamına gelen “ethos” kelimesinden türetildiği belirtilmektedir (Ülgen ve Mirze, 2004).

Ahlak ve etik kavramı birbirlerinden farklı kavramlardır. İlk olarak Lo (1995) ahlak kavramının kişisel düzeyde ele alınan bir kavram olduğunu, kişisel inanç ve değerlere dayalı olarak zamana ve topluma göre değişebilen bir olgu olduğunu, etiğin ise ideal insan karakterini temsil eden ilkeleri tartışan bir felsefe disiplini olduğu ileri sürmektedir.

Başka bir araştırmacı, etiğin doğru ve yanlış davranışın teorisi, ahlakın ise bu teorilerin uygulaması olduğunu dile getirmektedir. Ahlaki ilkeler yerine etik ilkelere, etik davranış yerine ahlaki davranıştan söz etmenin daha yerinde olacağını vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle, etik bireyin belirli bir durumda ifade etmek istediği değerlerle ilgili iken, ahlak bu değerlerin uygulanması kısmıyla ilgilenmektedir (Billington, 2011).

Etik ile ahlak kavramları arasındaki farkın bir diğer nedeni, etiğin bir ahlâk felsefesi olması, ahlâkın ise etiğin bir araştırma konusu olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Ahlâk, kültürel değerleri temel alan doğru ve yanlış davranış tarzlarını ve bu değerlere uyan davranış gerekliliklerini belirlerken etik ise, daha soyut davranış kavramlarından anlaşılması gerekenleri belirlemektedir (Ülgen ve Mirze, 2004).

Bir sonraki başlıkta ahlak olgusuna farklı bakış açıları ortaya koyan psikolojik kuram ve teoriler ele alınmaktadır.

2.2. Ahlak ve Psikoloji

Ahlak konusu, tarihsel süreç boyunca birçok filozof ve din adamı tarafından ele alınan temel meselelerden biri olmuştur. Üzerine bu kadar söz söylenilen, eserler üretilen bu olgu, psikoloji bilimi tarafından da incelenmiş, ahlak gelişimine dair ilk bilimsel açıklamalar Sigmund Freud ve Jean Piaget'in teorileriyle ortaya konmuş ve diğer ekollerle devam etmiştir. Bu başlık altında ilk olarak ahlak gelişimi kuramlarına yer verilmiş olup ardından ahlaki kişiliği yer verilmiş, son olarak da ahlakın psikopatoloji çerçevesinde nasıl ele alındığına değinilmiştir.

2.2.1. Ahlaki Gelişim Kuramları

Bu başlık altında ahlak, gelişimsel bakış açısından ele alınarak, ahlak gelişiminin erken dönem ipuçlarına yer verilmiştir.

2.2.1.1. Psikanalitik Kuram

Psikanalitik bakış açısında, ahlak gelişimi kişilik gelişimiyle birlikte hayatın ilk altı yılında şekillenen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Freud'a göre 3-5 yaş arasına denk gelen fallik dönem ahlak gelişiminde kilit bir role sahiptir. Ödipal dönem olarak da isimlendirilen bu zaman aralığında çocuk, karşı cinsten ebeveynine ilgi gösterirken, diğer ebeveyni kendisine rakip olarak görür ve bir süre sonra da tüm bu duyguları ona suçluluk hissettirir. Ortaya çıkan bu suçluluk duygusunu Freud, kişiliğin üç parçasından biri olan süperegonun diğer bir ifade ile vicdan gelişiminin temeli olarak ele alır. Suçluluk duygusundan kurtulmanın yolu olarak çocuk kendi cinsinden olan ebeveyniyle özdeşim kurar, onu taklit etmeye başlar böylece karşı cinsten olan ebeveyne hissedilen yoğun duygular azalır. Bu süreçle de çocuk ilk olarak ailesinin ardından toplumun onayladığı rolleri ve davranışları benimseyerek ona göre davranmaya başlar. Dolayısıyla Freud'a göre ahlaki davranışın çekirdeğinde, çocuğun kendi cinsinden ebeveynini kaybetmeye dair yaşadığı korku yatar. Bu korkuyla çocuk kendi cinsinden ebeveyninin davranışlarını içselleştirir ve onun gibi davranmaya başlar. Çocuğun toplumun ahlak kurallarına uyması da ebeveyni tarafından sevilme, onaylanma ve cezadan kaçmak amacıyla sergilediği davranışların içselleştirilmesiyle olur. İçselleştirme mekanizmasıyla da kendi eylemlerinin denetleyicisi olarak toplumun belirlediği ölçüleri kendi ölçüleri haline

getirir (Freud, 1921/1995).

İlk ahlaki ilkelerin öğrenilmesi sürecini ebeveynin sevgisini kaybetme riskiyle başlatan Freud, ebeveyn üzerinden öğrenilen kural ve düşüncelerin kişinin süperegosunu diğer bir ifade ile içsel ahlak yargıcını oluşturduğunu belirtmektedir. Süpregonun vicdan ve ego ideali olmak üzere iki temel bölümü mevcuttur. Vicdanın içeriği, iyi çocukların yapmayacağı şeylerdir ve bunlardan biri aşılsa kişide suçluluk duyguları uyanır. Ego idealinin içeriği ise iyi çocukların yaptığı şeylerdir ve bunlardan biri yerine getirilmezse kişide utanç duyguları uyanır (Freud, 1921/1995).

Freud özetle, ahlak gelişiminde 0-6 yaş arası döneme kritik bir önem verip diğer yaş dönemlerin kayda değer bir yeri olmadığını belirtmiştir. Freud'dan sonra gelen araştırmacılar, ahlak gelişimine dair açıklamalarını dar bularak farklı açılımlar ortaya koymuşlardır.

2.2.1.2. Piaget ve Kohlberg'in Bilişsel Gelişim Kuramı

Piaget, ahlak gelişimini bilişsel gelişim açısından ele almış, çocuklarla yaptığı çalışmalar neticesinde bilişsel evre kuramını geliştirmiş, ahlaki yargıların bilişsel bir temel üzerinde geliştiğini öne sürerek, ahlak gelişiminin bilişsel gelişim ile birlikte ele alınmasını gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre ahlak gelişimi, bilişsel gelişimi takip eden iki evrede meydana gelmekte ve evreler, ancak biri tamamlandığında diğerine geçilebilen aşamalı bir sırayı takip etmektedir. İlk evre olan ve dokuz yaşın altı olarak sınıflandırılan “ahlaki gerçeklik” evresinde çocuk, olay ve durumları somut sonuçlarına göre ele alarak eylemin ardındaki niyeti değerlendirememektedir. Çocuk bu evredeki zihinsel gelişim düzeyi nedeniyle hem niyeti hem de eylemin sonucunu beraber düşünememektedir. 10-11 yaşlarına ulaşılan “özerk ahlaki gelişim” evresinde ise çocuk, olayın niyet kısmını da değerlendirebilir duruma gelmektedir. Zihinsel olarak soyut işlemler dönemine geçtiği için kuralların anlamını ve nedenlerini de anlamaya başlar, ahlaki davranışların ardında yatan niyetleri davranışların sonuçlarından daha ön planda tutabilir. Dolayısıyla Piaget'e göre ahlaki gelişim her zaman bilişsel gelişimdeki değişikliklere göre şekillenmektedir (Piaget, 1970).

Piaget ahlak gelişimi kuramında ayrıca “içkin adalet” (immanent justice)

kavramından bahseder. İçkin adalet kavramı yasak olan, yapılmaması gereken bir davranışın yapılması durumunda cezanın onu takip edeceği şeklindeki düşünceyi tanımlamaktadır. Çocuklarla yaptığı çalışmalarda elma çalan ve ardından çürük bir köprünün üzerinden kaçmaya çalışırken suya düşen biri üzerinden sorular sormuştur. Piaget, çocuklardan gelen cevaplardan yola çıkarak, içkin adalet anlayışının sekiz yaşından sonra azalmaya başladığını gözlemlemiştir. Altı yaşında bir çocuk, kişinin elma çaldığı için suya düştüğü şeklinde bir bağlantı kurmuşken dokuz yaşında başka bir çocuk, kişinin elma çalmasıyla suya düşmesinin bir bağlantısı olmadığını, köprünün çürük olması nedeniyle her türlü suya düşeceği şeklinde değerlendirmiştir. Görüldüğü üzere içkin adalet anlayışı bilişsel gelişimle paralel şekilde ilerlemektedir (Piaget, 1970).

Kohlberg'in kuramı ahlak gelişiminde en sık başvurulanan bir kuram olarak temelini Piaget'in yaklaşımından almaktadır. Bilişsel esaslara göre şekillenen ve çocuklar haricinde farklı kültürel ve sosyo-ekonomik düzeyde yetişkinlerle de çalışılarak oluşturulan bu kuram, Kohlberg tarafından evrensel olarak nitelendirilmiştir. Bu kuramda, ahlak gelişimi hiyerarşik bir yapıyı takip ederek birinin tamamlanıp diğerine geçilen bir sırayı takip etmekte ve her birinin iki basamaktan oluştuğu üç düzey üzerinde gerçekleşmektedir. İlk düzey “gelenek öncesi dönem” olarak isimlendirilerek bu düzeyin ilk basamağı itaat ve cezadır. Olaylar sonuçlarına göre değerlendirilerek, bir davranış ceza getiriyorsa kötü, ödül getiriyorsa iyidir. Birinci düzeyin ikinci basamağı araçsal amaç diğer bir ifade ile çıkarıcı eğilimdir. Bu basamakta önemli olan davranışın karşılığıdır ve menfaate dayalı bir alış veriş söz konusudur. Kuramda tanımlanan ikinci düzey “geleneksel dönem” olarak adlandırılarak üçüncü basamağı kişilerarası uyum oluşturmaktadır. Bu basamakta toplum tarafından kabul gören davranışlar doğru olarak nitelendirilir; diğerlerine yardımcı olan, memnun eden ve diğerleri tarafından takdir edilen davranışlar iyi davranışlardır. Dördüncü basamak yasa ve düzendir. Bu basamakta toplumun refahını ve düzenini koruyan ölçütler doğru davranış olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü düzey olarak adlandırılan “gelenek sonrası dönem”de birey toplumun da ötesinde daha yüksek değerleri dikkate alır. Beşinci basamak olan sosyal sözleşmelere uyumda kanun ve kurallar sosyal düzen ve temel insan hakları için gerekli görülür fakat hak ve hukuku gözetmeyen yasalara da karşı çıkılır. Son basamak olan evrensel ahlak ilkeleri en ileri seviye olup, kişinin vicdanıyla doğruyu ve yanlışı kendi geliştirdiği ahlak ilkeleriyle oluşturduğu basamak olarak tanımlanır. Kohlberg'e

göre insanların çoğunluğu ikinci düzeyde iken, çok az sayıdaki insan üçüncü düzeye çıkabilmektedir (Kohlberg ve Hersh, 1977).

Kohlberg ahlak gelişimi için bilişsel gelişimi bir ön koşul olarak değerlendirmektedir. Dokuz yaşına kadar çocukların çoğunun gelenek öncesi düzeyde yer aldığını, ergenlikle birlikte geleneksel düzeyde muhakeme yapabildiklerini, yetişkinlerin çok azının üçüncü düzeyde ahlaki muhakeme yapabildiklerini belirtmiştir. Kohlberg yaptığı boylamsal çalışmalardan yola çıkarak, ortaya attığı bu altı evrenin evrensel olduğunu, herkeste eşit hızda olmasa bile değişmez bir sıra izlediğini öne sürmüştür (Kohlberg ve Hersh, 1977).

Kohlberg'den sonra yapılan araştırmalar ahlaki gelişim olgusuna farklı açılar getirmişlerdir. Bunlardan ilki Gilligan (1982) tarafından, kadınların erkeklerden farklı bir ahlaki yönelim gösterdiği şeklinde olmuştur. Gilligan'a göre (1982) kadınlar, bağlanma, sorumluluk, ilişkiyi sürdürme gibi ilişkide diğerinin daha fazla ön planda tutulduğu bir ahlak anlayışına sahiptir. Ardından James Rest ahlaki gelişim araştırmalarının sadece ahlaki yargı üzerinde yapıldığını ve ahlak olgusunun anlamak için sadece bu boyutun yeterli olmadığını dile getirmiştir. Ahlaki yargı boyutuna ek olarak, ahlaki duyarlılık, ahlaki motivasyon ve ahlaki karakter boyutlarını da eklemiştir (Walker, 2002).

2.2.1.3. Sosyal Öğrenme Kuramı

Ahlak gelişimine, Albert Bandura (1977) tarafından ortaya konulan Sosyal Öğrenme Kuramı penceresinden bakıldığında, kuramda bireyin içerisinde bulunduğu sosyal ortamların son derece etkili ve önemli olduğu ve ahlak gelişiminin belli bir birikim neticesinde oluştuğu görüşünün öne sürüldüğü görülmektedir. Bu yaklaşım, insan davranışlarının sadece içsel ya da dışsal faktörler tarafından yönlendirilmediğini, bu faktörler arasında bir etkileşimin söz konusu olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla ahlaki davranışlar, bireylerin birebir sosyal yaşama ve sosyal yaşamda cereyan eden olaylara katılması, gözlem yapması, ödül ve ceza gibi mekanizmaların varlığıyla edinilen davranışlar olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle ahlaki değerler doğuştan gelmemekte, günlük hayattaki ilişki ağında öğrenilmektedir (Lapsley ve Narvaez, 2004).

Bandura, ahlaki ilkelerin ediniminde model alma, taklit etme ve pekiştirme

olgularının kayda değer ölçüde etkili olduğunu belirtmiştir. Çocukların sahip olduğu ilk örnek ve ilk öğretici anne babalarıdır. Dolayısıyla ilk etapta, ahlaki ilkelerin benimsenmesi çocuğun ebeveynini model alması ve taklit etmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Çocuklar, hemcinslerinin davranışlarını gözlemleyerek kendi davranış repertuarlarını geliştirmektedirler. Çocukların ebeveynlerini model alma ve taklit etme süreçleriyle benimsenen ahlaki değer ve standartlar bir süre sonra vicdan oluşumu sağlayarak kişide bir iç kontrol mekanizması geliştirmektedir. Bu iç kontrol sistemiyle de kişinin davranışları şekillenmeye başlamaktadır (Bandura, 1969).

Davranışın yeniden yapılması sürecinde toplum tarafından onaylanan ve kabul gören davranışların sergilenmesinin ardından gelen olumlu ve pozitif pekiştirmeler etkilidir. Aynı şekilde toplum tarafından hoş karşılanmayan ve onaylanmayan davranışların ardından gelen eleştiri, ceza ya da olumsuz içerikli geri bildirimlerle bu davranışların yeniden ortaya çıkması engellenir. Ahlaki davranışın benimsenmesi bu sayede gerçekleşir. Bahsi geçen faktörlerin yanı sıra, yapılan araştırmalar ebeveynlerin davranış ölçütlerini belirlerken edindikleri tutumun çocuğun davranışı içselleştirme noktasında önemli ölçüde yer tuttuğunu göstermiştir. Bir davranışın kabul edilip edilmediğini açıklarken sebep sunan, makul ve net standartlar belirleyen, sergilenen olumlu davranışları öven, sıcak ve onaylayıcı ebeveynlerin çocukların içselleştirilmiş vicdan geliştirmelerinde etkili oldukları, ebeveynlerin fiziksel ceza ya da şiddet gibi güç gösterilerinin ahlak gelişimini olumsuz yönde etkilediği ve zayıf vicdan gelişimine neden bulunmuştur (Lapsley ve Narvaez, 2004).

Ahlaki eylemin ortaya çıkmasında sosyal bağlamın etkisini Sosyal Öğrenme Kuramı'na göre daha geniş perspektifte ele alan Turiel (1983), bir sonraki başlıkta ahlaki kurallar ile geleneksel kuralların ayırımına dikkat çekmiştir.

2.2.1.4. Turiel'in Sosyal Alan Kuramı

Elliott Turiel tarafından geliştirilen bu kuram, bireylerin sosyal etkileşimler aracılığıyla çeşitli yargı yapılarını oluşturduklarını savunmaktadır. Birey-çevre etkileşimi, bireysel gelişimin üzerindeki sosyal bağlamın etkisi, bireyin sosyal bilgiyi nasıl edinip nasıl uyguladığı üzerine odaklanmaktadır. Çocukların alana özgü değerlendirmeler yaptığını savunan bu kuram, çocukların sosyal durumları ahlaki

(moral), geleneksel (social conventional) ve psikolojik (psychological) olmak üzere üç farklı alanda değerlendirdiklerini savunmaktadır. Ahlak alanı fiziksel ve psikolojik zarar, adalet ve hakkaniyetle ilgiliyken, geleneksel alan sosyal düzenin tesisinde önemli olan normlar ve geleneklerle ilgilenir. Psikolojik alan ise bireysel seçim ve tercihlerle ilgilidir. Turiel'e göre her alanın gelişimi kendine özgüdür, birbirlerinden bağımsızdır ve her alan erken yaşlarda ayrışır. Bu kuram perspektifinden bakıldığında, Kohlberg ahlak alan ile geleneksel alanları birbirine karıştırdığı öne sürülerek eleştirilmiş ve ergenlerin hatta çocukların bile bu alanların ayrımını yapabildiklerini doğrulayan bulgular yayımlanmıştır (Nucci ve Nucci, 1982; Turiel, 1983).

Bu kuram çerçevesinde yapılan araştırmalarda, çocukların refah ve adaletle ilgili yargılamalarının ceza, düzen ve otorite ile ilgili yargılamalarından farklı olduğu görülmüştür. Örneğin okul öncesi dönem çocuklarıyla gerçekleştirilen bir çalışmada, çocukların ahlaki ilkelerin ihlalinin geleneksel ve kişisel kuralların ihlalinin daha ciddi olarak değerlendirdikleri ve daha fazla ceza verilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdikleri bulunmuştur (Smetana, 2006; Tisak, 1993). Buradan da kuramın, ahlaki kurallar ile geleneksel kuralların ayrımına dikkat çektiği; ahlaki kuralların evrensel, değiştirilemez, zorunlu olan, kişisel olmayan ve bağlayıcılığı olan kurallar olduğu, diğer yandan geleneksel kuralların ise sosyal ilişkileri düzenleyen, isteğe bağlı olarak karar verilen, keyfi ve değiştirilebilir kurallar olduğu ve bu ayrımın ise dört yaş civarında yapılabildiğini öne sürdüğü görülmektedir (Turiel, 1983).

2.2.2. Ahlaki Kimlik

Yukarıda değinilen ahlaki gelişim kuramları gözden geçirildiğinde ilk çalışmaların daha çok ahlaki biliş üzerine yoğunlaştığı, takip eden başlıklarda yer verilmiş sonraki çalışmaların ahlak alanında duygu ve sezgi gibi (Haidt, Koller ve Dias, 1993) süreçleri en az biliş kadar ahlaki eyleme yön veren etmenler olarak değerlendirdiği görülmektedir. Yapılan çalışmalar arttıkça ahlaki anlayabilmek için farklı bileşenlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de ahlaka kişilik perspektifinden bakmanın gerekliliği şeklinde olmuştur. Walker ve Frimer (2009) ahlaki muhakemenin ahlaki eylemi yordamada zayıf bir güce sahip olduğunu, ahlaki davranışı yordamada kişilik özelliklerinin de değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmek diğer bir ifade ile ahlaki muhakeme yapabilmek her zaman ahlaki açıdan uygun davranmayı beraberinde getirmemektedir. Bireyler başkalarına zarar vermenin ahlaki bir davranış olmadığını bildikleri halde bazı durumlarda başkalarına zarar vermektedirler. Bireyin ahlak anlayışına uygun olarak davranışlar sergilemesi ya da ahlak anlayışı ile eylemlerinin tutarlı olması, ahlaki bir kimlik inşasıyla mümkün olmaktadır. Bir kişinin kimliğinde ahlak, merkezi ve belirgin bir konumdaysa, ahlaki şemaları sosyal bilgileri işlemede sıklıkla aktifleştireyorsa bu kişinin gelişkin bir ahlaki kimliğinin olduğu öne sürülmektedir. Kişinin sahip olduğu ahlaki kimliğin, onu ahlak anlayışı ile tutarlı eylemler sergilemesine ve ahlaki muhakemesine uygun şekilde davranmaya motive ettiği söylenmektedir (Hardy ve Carlo, 2011).

McAdams (2001) ahlaki kimliği tanımlarken kişilere nasıl biri oldukları, hayatlarındaki hedeflerin neler olduğuna dair hayat hikayelerini anlatmaları istendiğinde bu hikayelerde ahlak teması baskınlığını temel alarak, bu kişilerin ahlaki kimliğe sahip olduklarını belirtmektedir. Ahlaki kimliğe sahip bireylerin benlik içeriklerinin ahlaki tanımlamalarla dolu olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Narvaez, Lapsley, Hagele ve Lasky (2006) güçlü bir ahlaki kimliğin, sosyal bilgiyi yorumlamada ahlakla ilgili şemaların otomatik olarak harekete geçmesini sağladığını ifade etmektedirler. Ahlaki işleyişteki bu otomatiklik sayesinde güçlü ahlaki kimliğe sahip bireyler, olayların ahlaki yönünü kolayca fark edebilmekte ve sosyal uyaranlara otomatik olarak ahlaki bir biçimde yanıt vermektedirler. Özetle ahlaki kimliğin, bireyin ahlaki muhakemesine uygun olarak eylemler sergilemesini sağlayan, ahlaki eylemleri güdüleyen motivasyonel bir mekanizma olarak değerlendirilerek, ahlaki standartlara bağlı bir yaşam için kilit rolde olduğu öne sürülmektedir.

Ahlaki kimlik ile ahlaki kayıtsızlık arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin, Aquino, Reed, Thau ve Freeman (2007) tarafından yapılan bir araştırmada, ahlaki kimliği baskın olan katılımcıların daha az ahlaki kayıtsızlık mekanizması kullandıkları görülmüştür. Padilla-Walker ve Fraser (2014) ergenlerde ahlaki kimlik ve olumlu sosyal davranışlar arasındaki ilişkiyi incelenmiş, ahlaki kimliğin değerler, kendini düzenleme ve sempati değişkenleriyle karşılıklı ilişkilerinin olduğunu saptamışlardır. Dolayısıyla ahlaki kimlik, kişinin ahlak anlayışı ile tutarlı davranışlar örüntüsü meydana getirerek ahlaki kayıtsızlık içeren eylemleri sergilemesinden

kaçınmasını sağlamaktadır.

2.2.3. Ahlak ve Kültür

Fen ve sosyal bilimlere 18. ve 19. yüzyıl boyunca hakim olan rasyonel ve pozitivist bilim paradigması, hem doğayı hem insanı anlamada determinist bir bakış açısı benimseyerek ampirik incelemeler yapmış ve elde ettiği sonuçları değişmez evrensel değerler olarak ilan etmiştir. Fakat bu anlayış, 20. yüzyılın başlarından itibaren Einstein'ın görelilik kuramı ve Heisenberg'in belirsizlik ilkesi çalışmalarıyla değişmeye başlayarak, insanı ve evreni anlamada benimsenen nesnel ve indirgemeci bakış açısı sorgulanmıştır. Nedensellik anlayışı insanı, insanlar arası etkileşimleri, farklı toplum ve toplulukları açıklama noktasında yetersiz kalmış, çoklu nedenselliklere ve çoklu bakış açılarına dayalı açıklama ve yaklaşımlara ihtiyaç duyulmuştur (Wodak ve Meyer, 2002).

Yaşanan bu paradigma değişimi, insanı içinde yaşadığı bağlamla beraber ele almayı ve anlamayı mümkün kılan kültürel araştırmaların ortaya çıkmasına da zemin sağlamıştır. Ahlak alanında ele aldığında ise kültürel psikoloji, Batıda geliştirilen kuram ve teorilerin, ahlak anlayışını kavramada yetersiz olduğunu, ahlaki çoğulculuğun ve kültürel farklılıkların ön plana çıkması gerektiğini savunmaktadır. Diğer bir ifade ile birey odaklı Batı ahlakının temel ve değişmeyen bir ahlak kurgusu olmasını eleştirmektedir (Cesur, 2018).

Kültür söz konusu olduğunda dikkate alınması gereken en önemli faktörlerden biri de o kültürün taşıyıcısı olan dildir. Heubner ve Garrod (1993) sosyo-kültürel duyarlılığın, ahlak araştırmalarında çok önemli bir yere sahip olması gerektiğini ifade ederek, bir kültürün ahlak anlayışını araştırabilmek için o kültürün dilini, felsefesini ve tarihini öncelikle anlamak gerektiğini iddia etmişlerdir. Koç ve Cesur (1999) yaptıkları bir araştırmada namus kavramını İngilizce'ye çevirmekte zorlandıklarını, bu kültürdeki namus kelimesinin karşılığını tam olarak veremediği belirtmiştir. Shweder (1990) ve Haidt (2001) gibi araştırmacılar ahlak çalışmalarına kültürü ve kültürel farklılıkları da katarak alana önemli katkılar sağlamışlardır. Sonraki iki başlık bu kuramları ele almaktadır.

2.2.3.1. Shweder'in Üç Etik Kuramı

Kültürün ahlak üzerindeki etkisini göz önüne alan bu kuram, evrensel ahlak kodlarının yanı sıra, kültüre özgü bir takım farklı ahlaki normların mevcut olduğunu ve ahlak anlayışının farklı kültürel norm ve bakış açıları tarafından farklı form ve yollarla şekillenebileceğini öne sürmüştür (Shweder, 1990).

Kültürün ahlak anlayışını oluşturma noktasındaki rolünü daha iyi anlamak açısından Shweder (1990) Hindistan'da dul bir kadının balık yemesinin büyük bir ahlaksızlık olarak algılanmasını örnek vermektedir. Bu durum Hint kültüründe yaşamayan kişiler için anlamsız gözükebilir fakat dul kadının balık yemesindeki yanlış onların reenkarnasyon inançlarından gelmektedir. Hint kültüründe balık, cinsel uyarıcı olarak kabul edilmekte, bunun yiyen dul kadın başkaları ile cinsel olarak beraber olmak istediği şeklinde yorumlanmakta ve bu durumun ölen eşinin ruhuna zarar vereceğine inanılmaktadır. Benzer şekilde Kohlberg'in Heinz ikilemini Hindistan'da kullanan Shweder (1999), bu ikileme verilen yanıtların çok farklı olduğunu, Amerikalı bireyler bu ikilemi hak çatışması üzerinden değerlendirirken Hindistan'daki bireylerin hak kelimesini dahi kullanmadıklarını ve bu ikilemde yer alan eylemi günah olarak nitelendirdiklerini görmüştür.

Hint kültüründe yapılan çalışmalardan yola çıkarak, Shweder vd. (1997) üç büyük ahlaki kod diğer bir ifade ile etik alanı olduğunu ve her kültürün bu kodlara farklı değerler yüklediklerini öne sürmüşlerdir. Bu alanlardan ilki kişisel özgürlüğün ön planda olduğu, kişisel tercihlerin, hakların ve adalet kavramlarının yer aldığı Özerklik Etiği (Ethics of Autonomy), ikincisi görev, karşılıklı bağlılık, hiyerarşi gibi kişinin kendisini daha büyük bir yapının parçasına ait hissettiği kavramları içeren Topluluk Etiği (Ethics of Community) ve son olarak doğanın düzenini, kişinin benliğini ve her tür yaşam formunu kutsal olanın bir parçası olarak gören Kutsallık Etiği (Ethics of Divinity) şeklindedir. Batı toplumlarında Özerklik Etiği bireysel ve toplumsal yaşamı düzenlerken Hindistan'da Topluluk ve Özerklik Etiği daha ön planda belirleyici olmaktadır.

Shweder ve arkadaşlarının yaptığı bu çalışmalar, Batı kültüründe doğup gelişmiş psikoloji bilimine de eleştiri getirmektedir. Batı kültürü özerkliğe ve otonom kimliğe daha fazla önem ve değer atfetmekte ve bu temel üzerinden ahlaki söylem

geliştirmektedir. Shweder ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği antropolojik çalışmaların gösterdiği en temel şey bir etik söylemin başka kültürlerde değişebildiği ve farklılık gösterebildiğidir. Buradan hareketle Batının iddia ettiği gibi evrensel ve ideal olan tek bir ahlak anlayışından söz etmek mümkün olmamaktadır (Shweder, 1999; Shweder vd., 1997).

2.2.3.2. Ahlaki Temeller Kuramı

Bu kuram kendinden önceki pek çok kuramdan etkilenmiş olup, Kohlberg'in (1969) bilişsel gelişimsel açıklaması, Gilligan'ın ahlakın tek bir temele dayanamayacağına ilişkin argümanı (Gilligan; 1982), Nucci ve Turiel'in (1978) ahlaki gelişimin oluştuğu sosyal bağlam, Schweder ve arkadaşlarının ahlakın kültürel değişkenliği ve çeşitliliği konusundaki bakış açılarının (Schweder, 2000) harmanlanması sonucu bireyler ve kültürler arasında ahlaki muhakemenin temellerini ve değişkenliğini anlamak amacıyla Haidt ve Joseph (2004) tarafından geliştirilmiştir. Bu kuram antropolojik bulguların yanı sıra, evrimsel bakış açısını da ekleyerek tek ahlak tanımlamalarının aksine çoğulcu bir bakış açısını benimsemektedir. Kurama göre ahlak, hak ve zarar meselesinden daha geniş, neyin doğru neyin yanlış olmasının da ötesinde bir alanı kapsamaktadır.

Dört temel önerme etrafında şekillenen bu kuramın ilk önermesi nativism diğer bir ifade ile doğuştanlık önermesidir. Ahlakın doğuştan geldiğini, çevrenin bu konuda çok az etkisinin olduğunu, insan zihninin ve gen yapısının ahlak normlarını öğrenmede kayda değer ölçüde büyük bir yerinin olduğunu öne sürmektedir. İkinci önerme, doğuştan gelen bu yapının kültürün gelişim sürecine göre düzenlendiğini ifade etmektedir. Bazı kültürler birden fazla ahlaki temel kullanabilirken, bazı kültürler de tek temelden farklı yapılar geliştirebilmektedir. Örneğin otorite temeli Hint ve Amerikan kültüründe bulunmasına rağmen, Hindistan'da otoriteye saygı ve itaat üzerinden şekillenirken Amerika'da otoriteye karşıtlık ve itaat noktasında beklentisizlik olarak düzenlenmektedir (Haidt, Koller ve Dias, 1993). Üçüncü önerme ahlaki yargıların sezgilerle ulaşılan yargılar olduğunu savunmaktadır. Bu konuda Haidt'in (2001) geliştirdiği Sosyal Sezgisel Model, ahlak inançlarının evrim sürecinde şekillenen belirli sezgilerin neticesi olarak ortaya çıktığını ve bu sezgilerin sosyal erdem ve değerlerin oluşumu için bir zemin teşkil ettiğini öne sürmektedir. Bu yüzden ahlaki muhakeme ile ahlaki yargı birlerinden farklılaşmakta

ahlaki muhakeme için bilinçli olarak zihinsel bir çaba gerekirken ahlaki yargı hızlı ve otomatik sezgilerle oluşmaktadır. Bu bağlamda Haidt, Björklund ve Murphy (2000) 30 katılımcı ile kadavradan kesilen etin yenmesi ve ensest ilişki gibi ikilemler kullanarak bir çalışma yürütmüş ve sonuç olarak katılımcıların ikilemlere ahlaki muhakemeden ziyade içgüdüsel duygularla yanıt verdikleri ve yanıtları için de gerekçe sunamadıkları görülmüştür. Son önerme ise doğuştan ve evrensel olarak beş ahlaki temelin var olduğu şeklindedir. Bu temeller birçok kültürün ahlak yapısını şekillendirerek karşımızdaki kişinin eylemlerinin nasıl değerlendirileceğini ve onlara nasıl yanıtlar vereceğimizi belirlemektedir. Haidt (2001) bu temelleri “ahlaki duyunun tat alıcıları” şeklinde metaforlaştırmıştır. İnsan dilinin sahip olduğu tat alıcıları gibi, tüm insanlar da bu temellere sahiptir, bu temellerin üzerinde farklı kültürel norm ve değerlerle ahlaki anlayışta bir çoğulculuk meydana gelmektedir. Bu beş temel, bakım/zarar, adalet/hilekârlık, sadakat/ihanet, otorite/yıkım, kutsallık/bozulma olarak adlandırılmıştır.

Ahlaki Temeller Kuramı özetle, sezgiye dayalı, kültüre bağlı olarak gelişimci, doğuştan gelen donanımın varlığını kabul eden çoklu bir ahlak anlayışını öne sürmektedir.

2.2.4. Hakikat Sonrası Kavramı ve Ahlak

Ahlakla ilişkili olduğu düşünülen kavramlardan biri hakikat sonrası (post-truth) kavramıdır. 2016 yılında Oxford sözlüğü tarafından yılın kelimesi olarak seçilen bu kavram “kamuoyunu şekillendirmede nesnel gerçeklerin, duygulardan ve kişisel inançlardan daha az etkili olması” şeklinde tanımlanmaktadır (Oxford Learner’s Dictionary, 2022). Türkçede gerçek ötesi, hakikat sonrası ya da post olgusal olarak ifade edilen bu kavram üzerinde birçok çalışma yapılmaya başlanmış ve bir çağın niteleyicisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Schindler (2020) hakikat sonrası kavramını, neyin doğru neyin yanlış olduğunun karıştığı, gerçekliğin yeniden üretildiği, bilgiden ziyade inanç ve menfaatlerin yönlendirici olduğu bir dönemi simgelemek için kullanmıştır.

Kavram ilk olarak 1992 yılında yazar Steve Tesich tarafından, Amerikan siyasetinde meydana gelen gelişmelerin ABD halkının hakikatle ilişkisini derinden etkilediği ve iyi haber ile kötü haberin aynı kefeye konulduğu bağlamında kullanılmıştır. Kavram daha

sonra Ralph Keyes'in 2004'te yayınladığı "The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life" başlıklı kitabında etraflıca ele alınmıştır. Kitapta yazar, resmi otoriteler tarafından söylenen yalanların toplumu ahlaki anlamda hissizleştirdiğini, yalan karşısında insanların duyarlılıklarını kaybettiklerini ve yalanın sıradanlaştığını ifade etmiştir.

Hakikat sonrası kavramı aslında yeni bir kavram değildir, geçmişten günümüze kadar manipülasyon, yalan haber ve komplo teorileri mevcut olanaklar dahilinde kullanılmış ve özellikle siyasetçiler bu yolla kitleleri kontrol etmeye ve yönlendirmeye çalışmışlardır. Günümüzde bu kavramın bu kadar popüler olması kitle iletişim araçlarının artmasıyla medyanın hakikat kavramı üzerinde yarattığı etki nedeniyle olmuştur (Güven, 2020). İletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler beraberinde farklı çeşitlerde dezenformasyon yöntemleri de getirmiştir. Önemli medya kuruluşlarının bilgisayar korsanları tarafından ele geçirilebilmesi, bilginin hızla yayılabilmesi, sahte hesaplar üzerinden sahte içeriklerin oluşturulup aynı şekilde bunların yaygın bir şekilde paylaşımlarının yapılabilmesi, halkın bu kaynaklara inanması olarak neticelenebilmektedir (Fallis, 2004).

Bazı araştırmacılar hakikat sonrası kavramının tanımlamasının eksik olduğunu, bu kavram için sadece yalan haber ve kitlelerin irrasyonel kararlar için yönlendirilmesi tanımının yeterli olmadığını ifade etmektedirler. Güven'e (2020) göre her bir iletişim aracı kendi hakikati tanımlama biçimini doğurmakta, günümüz dünyasında ise elektronik ağların sahip olduğu epistemolojinin insanların zihinlerini inşa ettiğini savunmaktadır. Dolayısıyla hakikat sonrası dönem, gerçeği arama ya da hakikati öğrenme arzusunun insanların zihinlerinden silindiği, bu arzusun önemsiz ve gereksiz hale geldiği ve sürekli akış halinde olan devasa boyutlardaki veriler arasında gerçeği aramanın imkansız hale geldiği bir dönem olarak tanımlanmalıdır.

Hakikat sonrası kavramının ahlaki kayıtsızlıkla yakından bağlantılı bir olgu olduğu görülmekte olup sonraki başlık ahlak çizgisi dışında kalanları ele almıştır.

2.2.5. Ahlak Çizgisi Dışında Kalanlar

Ahlak alanında yürütülen bilimsel çalışmalar, ahlak gelişiminin yanı sıra ahlak

çizgisinin dışında kalanları da araştırıp incelemiş ve buna dair kavramsallaştırmalar oluşturmuştur. Tarihsel süreç açısından incelendiğinde, ilk olarak Ortaçağ döneminde Avrupa’da suç ya da kanun dışı eylemler sergileyen kişiler “günahkar” olarak tanımlanarak idam ya da aforozla muamele görmüşlerdir. Bu kişiler ahlaki olarak bozulmuş olmakla nitelendirilerek zeka düzeyinde her hangi bir azalma olmamakla birlikte duygu, alışkanlık ya da huylardan kaynaklanan bir bozukluktan muzdarip olarak değerlendirilmişlerdir (Bridley ve Duffin, 2020). 19.yüzyıla geldiğimizde bu kişiler için “psikopat” tanımı kullanılmıştır. Amerikan Psikiyatri Birliği (APA) 1952 yılında yayınladığı Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı DSM-1’de bu kişiler için “sosyopatik kişilik bozukluğu” tanımlamasını kullanmıştır. APA’nın sonraki dönemlerde yayınladığı DSM’lerde “antisosyal kişilik” terimi kullanılmaya başlanmış ve son versiyonu olan DSM-5’te “antisosyal kişilik bozukluğu (AKB)” olarak yer almıştır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından hastalık ve sağlık sorunlarının uluslararası kodlama ve sınıflama standartlarını içeren Uluslararası Hastalık Sınıflandırması ICD-10’da “ahlakdışı, psikopatik, asosyal, sosyopatik kişilik bozuklukları” terimlerine karşılık olarak “Disosyal Kişilik Bozukluğu” kavramı benimsenmiştir. Antisosyal kişilik bozukluğu yaklaşık 200 yıldır ruhsal bir bozukluk olarak kabul edilmektedir (Bridley ve Daffin, 2020).

DSM-5’e göre kişilik bozukluğundan söz edebilmek için kişinin hem kendi içinde hem de kişilerarası ilişkilerinde bir ya da birden fazla patolojik özellik sergilemesi gereklidir. Bahsedilen bu patolojik özelliklerin farklı zaman ve durumlarda tutarlı olması, yaşa bağlı gelişim ve sosyokültürel çevreden bağımsız olması ve belli bir fiziksel rahatsızlığa ya da maddeye bağlı olmaması gereklidir. Bu bağlamda antisosyal kişilik bozukluğu da temel olarak çocuklukta veya ergenlikte başlayan aile, okul, iş ve sosyal ilişkiler gibi hayatın her alanında görülen ve tekrarlayan kriminal ve antisosyal davranışları içermektedir. AKB, pişmanlık duymadan başka insanların haklarını ihlal etme, toplumsal kurallara uymama, bir işi sürdürememe, fiziksel kavga ya da saldırı şeklinde ortaya çıkan saldırganlık, aldatma, tekrarlı yalan söyleme, karşı cinsle kalıcı duygusal bir bağ kuramama, dürtüsellik gibi davranış özelliklerini içermektedir (APA, 2013). Her ne kadar DSM’lerde antisosyal kişilik tanımının psikopati kavramını da kapsayıcı nitelikte tanımlandığı belirtilmiş olsa da psikopatinin bazı yönlerden antisosyal kişilikten farklılaştığı yönünde çalışmalar mevcuttur. İlk olarak, psikopati vakalarının

neredeyse hepsi AKB özelliklerini taşıırken, AKB vakalarının sadece küçük bir oranı psikopati ölçütlerini karşılamaktadır. Bu yüzden psikopati, AKB'den daha ağır bir bozukluk olarak değerlendirilmektedir (Hare, 1996). Aynı zamanda psikopatinin kişilerarası yönünün AKB'den önemli ölçüde farklılaştığı belirtilmektedir (Coid ve Ullrich, 2010). Dolayısıyla sonraki başlıkta AKB yerine psikopati kavramı ahlak çerçevesinden ele alınmaktadır.

2.2.5.1. Psikopatide Ahlak

Hare (1991) tarafından geliştirilen Gözden Geçirilmiş Psikopatlık Kontrol Listesinde (Psychopathy Checklist Revised-PCL-R) psikopatlık, kişilerarası ilişkiler, duygulanım, yaşam biçimi, antisosyalite ve cinsellik olmak üzere beş boyut üzerinden tespit edilebilen ruhsal bir bozukluk olarak tanımlanmaktadır. Psikopatinin kişilerarası ilişkiler boyutunda manipülasyon, tekrarlı yalan söyleme, kendini olduğundan büyük görme, dilbazlık, duygulanım boyutunda empati eksikliği, yüzeysel duygulanım, suçluluk ya da pişmanlık duymama, sorumluluk kabul etmeme, yaşam biçimi boyutunda dürtüsellik, asalak yaşam biçimi, uzun vadeli gerçekçi hedeflere sahip olmama, sorumsuzluk, uyarıcı ihtiyacı, antisosyalite boyutunda suça yatkınlık, zayıf davranış kontrolü, gençlikte serserilik, erken dönem davranış sorunları, cinsellik boyutunda ise ayırım gözetmeyen cinsel davranış ve birçok evlilik ilişkisi yer almaktadır (Hare, Hart ve Harpur, 1991).

Schramme (2018) psikopat kişiyi tanımlarken yukarıda belirtilen davranışları sergileyen bir kişinin kurallara uygun davranma yetisinden yoksun olduğu için mi yoksa uygun davranmayı istemediği için mi bu eylemleri sergilediğini belirlememiz gerektiğini ifade etmektedir. “Deli mi kötü mü?” sorusu önemli bir soru olmakla birlikte ahlaki yetilerden yoksun olan psikopatlarla ahlaki yetileri sınırlı olan insanların farklı mekanizmalarla hareket ettiğini ve psikopatlığın ahlaki yetilerden yoksun olan bireyleri kapsayacak şekilde tanımlanması gerektiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla psikopati bu tanıma göre, ahlaki yetilerden yoksunluğu ifade etmektedir. Schramme (2018) aynı zamanda kişiyi ahlaki bakış açısını benimseme yetisinden yoksun bırakan nedenleri iki faktör altında toplamakta, bunlardan ilkinin biyolojik ya da zihinsel bir kusur diğerini ise kusurlu ahlaki eğitim olarak belirtmektedir. Birinci durumda kişi ahlaki yeti için gerekli biyolojik donanımlardan yoksundur diğerinde, bu mekanizmalar gelişip bir yetiye

dönüşmemiştir. Bu yüzden psikopatlar gerçek ahlak hissi eksikliğinden muzdariptir.

Psikopatların ahlaki yargıda bulunup bulunmadıklarına yönelik yapılan araştırmalar, üzerinde uzlaşma ve netlik sağlanabilecek bir zemin sağlayamamasına rağmen bulgular üzerinden ulaşılan genel kanı, psikopatların ahlaki meseleler hakkında gerçekten inandıkları şeyleri açıklama olasılığının düşük olduğu ve psikopatların ahlaki yargılara ulaşma biçimlerinin psikopat olmayanlara göre farklılaştığı yönündedir (Sinnott-Armstrong, 2018). Son dönemde beyin testlerinin kullanıldığı taramalar, psikopatlarla psikopat olmayan bireylerin ahlaki yargı ya da inanç yönünde farklılaştığı şeklinde sonuçlar vermektedir. 16 psikopat ve 16 psikopat olmayan kişiden oluşan grupla yapılan bir çalışmada, katılımcılara ahlak kurallarının çiğnenmesine ilişkin resimler, ahlak kurallarının çiğnenmediği duygusal sahneler ve ahlaki ya da duygusal durum içermeyen nötr sahneler izletilmiştir. Katılımcılara işlevsel manyetik rezonans uygulanırken, resimlerin her birindeki ahlaki ihlalleri bir puandan beş puana uzanan bir ölçekte değerlendirmeleri istenmiştir. Sonuç olarak psikopatların resmedilen ahlaki ihlallere psikopat olmayanlar kadar yüksek puan verdikleri fakat puanlama yaparken anormal beyin faaliyeti sergiledikleri görülmüştür. Özellikle psikopat olmayan grupla karşılaştırıldığında psikopatların ventromedyal prefrontal korteks ve anterior temporak kortekslerinde faaliyet azalması gözlemlenmiştir (Harenski, Harenski, Shane ve Kiehl, 2010).

Bazı araştırmacılar, psikopatların gerçek ahlaki yargılara ulaşmak için gerekli duygulardan yoksun oldukları dolayısıyla gerçek ahlaki yargıya varamayacakları yönünde görüş beyan etmişlerdir (Prinz, 2009). Yoksun olunan duyguların başında empati duygusu yer almaktadır, çünkü empati, hem biliş hem de duygu düzeyinde ahlaki eylemin ön koşulu ve gerekli bir duygu olarak değerlendirmektedir (Blair, Mitchell ve Blair, 2005; Schramme, 2018). Nitekim ülkemizde üniversite öğrencileriyle yapılan bir çalışmada, psikopat kişilik özelliklerinden biri olan apati özelliğinin, ahlaki uzaklaşma davranışları üzerindeki etkisi incelenmiş, apati özelliğinin ahlaki uzaklaşma davranışları üzerinde pozitif yönde anlamlı ilişkisi olduğu görülmüştür (Erik vd., 2022).

Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında ahlaklı bir kişi olabilmek için gerek bilişsel gerekse duygusal bir takım yetilerin bulunması gerektiği ve psikopat kişilerin ahlaklı

olmak için bu yetilerden yoksun oldukları görülmektedir.

2.3. Ahlaki Kayıtsızlık

Albert Bandura çalışmalarına ilk olarak çevrenin bireyin davranışları üzerindeki etkisini inceleyerek başlamış, sosyal öğrenme ve saldırganlık ilişkisine dair araştırmalar yürütmüştür. Bu çalışmalarından yola çıkarak sırasıyla sosyal öğrenme kuramı, sosyal bilişsel kuram ve ahlaki kayıtsızlık kuramını geliştirmiştir. Ahlaki kayıtsızlığın nasıl bir süreçle ortaya çıktığını anlamak için, ahlaki eyleycilik ve öz-düzenleyici mekanizmaları gibi kavramların açıklanması gereklidir.

Ahlaki eyleycilik, kişinin ahlaki eylemler yapabilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Ahlaki eyleycilik bilişsel gelişim kuramcılarına göre bilişsel yeteneklere bağlı ve hiyerarşik olarak birbirlerini takip eden bilişsel gelişim basamakları temelinde şekillenen bir kapasite iken sosyal bilişsel kuram bu bakış açısının eksik olduğunu, ahlaki düşünce ve ahlaki davranış arasındaki etkileşime yeterince yer verilmediğini savunmaktadır. Sosyal bilişsel kuram, insanların hipotetik olarak sorulan ahlaki ikilem sorularına verdikleri yanıtları baz alarak ahlaki davranışının yeterli derecede ele alınmayacağını öne sürmektedir. Ahlaki eylem, duygusal, bilişsel ve sosyal etkilerin birbirleri ile karşılıklı etkileşimi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Ahlaki eyleyciliği harekete geçiren bir dizi öz-düzenleyici mekanizma bulunmakta ve bu mekanizmaların ahlaki davranışı güdülemesiyle ahlaki muhakeme yapılmaktadır. Dolayısıyla ahlaki düşünce ile ahlaki eylem arasındaki bağlantıyı sağlamada öz-düzenleyici mekanizmalar aktif rol üstlenmiş durumdadır (Bandura, 2002).

İnsanlar ahlaki standartları genel anlamda diğerlerinin tepkilerine bakarak öğrenir. Bir eylemde bulunurken kendilerine gelebilecek olası sonuçları dikkate alırlar. Yaptıkları eylemler kendi değerlerini arttırıyorsa bu davranışları sergilemeye devam ederler fakat yaptıkları eylemler neticesinde kendilerini kınayacaklarsa, ayıplayacaklarsa, ahlaki standartlarını zorlayacak bu tür eylemler sergilemeye girişmezler. Bu sistem öz-düzenleyici sistem olarak tanımlanır ve ahlaki eyleyciliğin kaynağında yer alır. Sosyal bilişsel kuramda öz-düzenleyici mekanizmaların üç alt işlevi vardır. Bunlar:

1. Kendini gözleme işlevi (self-monitoring): Kişinin kendi davranışını izlemesi,

gözlemlemesidir.

2. Muhakeme işlevi (judgemental): Kişinin davranışlarını içsel ve dışsal olarak duruma göre değerlendirmesidir
3. Öz-tepki işlevi (self-reactive): Kişinin gözlem ve muhakemesinin ardından ahlaki standartlarına uygun bir şekilde ya tepki vermesi ya da herhangi bir tepkide bulunmamasıdır (Bandura, 2002).

Öz-düzenleyici mekanizmaların devreden çıkması ya da etkisizleştirilmesiyle ahlaki kayıtsızlık durumu meydana gelir. Ahlaki kayıtsızlığın gerçekleşmesiyle birlikte, ahlaki düşünce ile davranış arasında aracılık eden kendini düzenleme mekanizmaları ortadan kalkarak kendine yönelik yaptırımlar devreden çıkar ve kişi sergilediği davranışın herhangi bir sonucunun olmadığına inanır. Bu durum kişinin herhangi bir çelişki yaşamasına neden olmaz, çünkü kişinin ahlaki standartların ihlalinin ihlal olarak değerlendirebilmesi için kendine dair yaptırımların aktif olması gerekir. Bu yaptırımların aktif olmamasıyla herhangi bir tutarsızlık da meydana gelmemektedir. Dolayısıyla bilişsel alanda kişi çelişki olabilecek bir karşılaştırma bulamaz. Bu şekilde insanlar acımasızca ve insan dışı eylemler sergileyebilmektedir (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996).

Ahlaki kayıtsızlığın oluşum süreci, Festinger'in 1950'li yıllarda kavramsallaştırdığı bilişsel çelişkiyi ortadan kaldırmanın bir yolu olarak görülebilir. Bilişsel çelişki kuramına göre insan davranışın temeli biliştir. İnsan, içinde yaşadığı dünyaya dair algıları olan, onları yorumlayan ve edindiği tutum ve inançlarda tutarlılık sergileme eğiliminde olan bir canlıdır. Aynı zamanda insan, kendi inanç ve değerleriyle uyum göstermeyen verilerle de karşılaşır ve bu durumda bilişsel çelişki durumu yaşar. Bu çelişki kişiyi ya yeniden tutarlılık sağlaması için motive eder ya da kişinin çelişkiyi arttırma ihtimali olan bilgi ve durumlardan kaçınmasına neden olur. Dolayısıyla çelişkinin bertaraf edilmesi için kişi çelişki yaratan bilişi çıkartabilir, kendi durumuyla tutarlı başka bir biliş ekleyebilir, çelişkiye neden olan bilişin önemini azaltır ya da tutarlı olan bilişin önemini arttırabilir. Bu kurama göre insan kendi düşünce ve inançlarını koruma, onları muhafaza etme ve onlara karşı gelen diğer fikirlere de saldırma eğilimi gösterir (Festinger, 1957).

Ülkemizde “moral disengagement” ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ilk

olarak, bu kavramın farklı isim ve terimlerle çevrildiği görülmektedir. Bunlar; “ahlaki geri çekilme” (Yalçın, 2017), “ahlaki çözülme” (Erbaş ve Perçin, 2016), “ahlaki uzaklaşma” (Gezici-Yalçın, Şenyurt, Gültepe ve Coşkun, 2016) ve “ahlaki kayıtsızlık” (Yavuz-Birben ve Bacanlı, 2017) şeklindedir. Buradan hareketle kavramın Türkçe karşılığına dair araştırmacılar arasında görüş birliğinin olmadığı görülmektedir. Mevcut araştırmada “ahlaki kayıtsızlık” terimi kullanılmaktadır.

2.3.1. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları

Bandura’ya göre (1996) insan davranışını harekete geçiren temel motivasyon bir öz değer kazanmak ve öz doyum sağlamaktır. Kişiye öz değer kazandıran bu davranış repertuarı yaşamın erken yıllarında çevresel faktörler tarafından şekillenir ve kişinin hangi davranışların sergilenip hangilerinin sergilenmeyeceğine yönelik ölçütleri, diğer bir ifadeyle ahlak standartları ilerleyen yaşam yıllarında içselleştirilir. İçselleşen bu standartlar kendine yönelik yaptırımlarla yeniden düzenlenir. Öz-düzenleyici mekanizma ismi verilen bu sistemle, insanlar kendi davranışlarını gözlemler, duruma göre değerlendirir ve kendi davranışlarına yönelik bir yargı oluştururlar. Sonuçları kendilerine utanç getirecek davranışları sergilemekten kaçınırlarken, sonuçları öz değerlerini yükseltecek davranışları benimserler. Diğer yandan kişinin ahlaki standartları tek başına ahlaki davranış belirlemede ve ortaya koymada yeterli gelmez, öz-düzenleyici mekanizmanın aktif olması gereklidir. Öz-düzenleyici mekanizmaların devrede olmamasıyla ahlaki kayıtsızlık durumu meydana gelir. Ahlaki kayıtsızlık gerçekleştiği zaman, kişi yaptığı davranıştan kendini uzakta tutmak ister ve bu yüzden bir takım yollara başvurur. Bu farklı yollar ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları olarak tanımlanır. Bandura (2002) bu bağlamda sekiz ahlaki kayıtsızlık mekanizması tanımlamıştır. Bunlar:

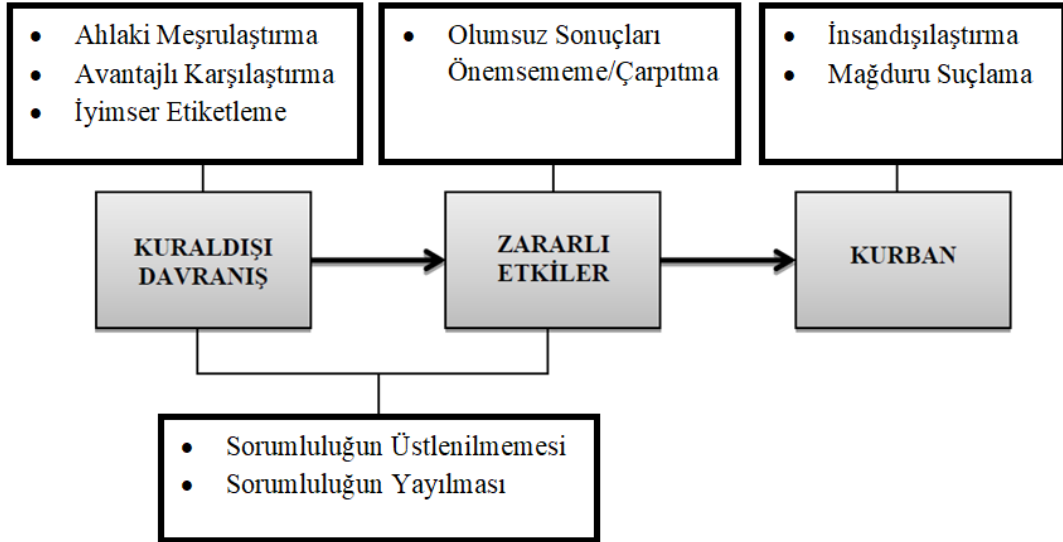
1. Ahlaki meşrulaştırma (moral justification),
2. İyimser etiketleme (euphemistic labeling),
3. Avantajlı karşılaştırma (advantageous comparing),
4. Sorumluluğun üstlenilmemesi (displacement of responsibility),
5. Sorumluluğun yayılması (diffusion of responsibility),

6. Olumsuz sonuçları önemsememe/çarpıtma (minimizing, ignoring or misconstruing the consequences),

7. İnsandışılaştırma (dehumanization) ve

8. Mağduru suçlama (attributions of blame) olarak sınıflandırılmıştır.

Bandura (1990b) aşağıda yer alan şekilde ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarının bilişsel olarak nasıl kurgulandığını ve bu mekanizmaların birbirleriyle olan etkileşimi görselleştirdiği tabloya aşağıda yer verilmiştir.



Şekil 2.1. Zarar Verici Davranışa Kayıtsız Kalmaya Aracılık Eden Mekanizmalar (Bandura, 1990b, s. 27-46).

2.3.1.1. Ahlaki Meşrulaştırma (moral justification)

Bu mekanizma, kişinin ahlak standartlarını ihlal etmenin etkilerini ve sonuçlarını göz ardı etmek için kullandığı mekanizmaların ilkidir. Bu mekanizmada, ahlak ihlali olarak kabul edilen davranışın kabul edilebilirliğini arttırmak amacıyla bu davranışın ahlaki bir amacı varmış gibi gösterilir; örnek olarak vatan korumak için birilerini öldürmek ya da halkın korunması amacıyla gerekli bilgileri elde etmek için işkence yönteminin kullanılması gibi. Öldürme ve eylemi ve işkence yapma eylemi ancak bilişsel olarak yeniden tanımlandığında yapılabilir ve kullanılabilir yöntemler olur. O zaman da kişi

kendini kınamadan bu eylemleri gerçekleştirebilir. Bu mekanizmayla eylemler ahlaki bir temele dayandırılır ve eylemler daha sonra gerçekleştirilir (Bandura, 1990b).

2.3.1.2. İyimser Etiketleme (euphemistic labeling)

Konuşulan dilin nasıl kullanıldığı kişilerin düşünce yapılarını şekillendirmede son derece etkili bir faktördür. İyimser etiketleme mekanizmasında kınanacak eylemler üstü kapalı bir dille tanımlanır ve eylemlere verilen ismin değişmesiyle eylemin kendisi de değişmiş olur. Eylemler farklı isimlendirmelerle farklı görünümlere bürünürler ve böylece niteliksel açıdan eylemde değişim yaşanır. Savaş esnasında atılan bombardımanda ölen insanlar için sivil zayıat tanımlaması, askerlerin öldürülen hedef için etkisiz hale getirme sözcüğünü kullanması örnek olarak verilebilir. Eylemleri iyimser etiketleme yoluyla dile getirmek, davranışın kabul edilebilirliğini sağlar ve kişi üzerindeki suçluluk duygusunu azaltır. Aynı zamanda cümlenin edilgen hale getirilerek sunulmasıyla özne ortadan kalkar ve olayların kendiliğinden o şekilde gelişmiş olduğu gibi bir imaj yaratılmış olur (Bandura, 1990b).

2.3.1.3. Avantajlı Karşılaştırma (advantageous comparing)

Ahlaki olmayan eylemleri ahlaki olarak kabul edilebilir kılmamanın yollarından biri de avantajlı karşılaştırma yapmaktır. Bu mekanizmayla eylemin algılanışı neyle mukayese edildiği ile belirlenmektedir. Eylemin ne anlama geldiği karşılaştırıldığı şeye göre yorumlanır. Bu sayede bir eylem kendinden daha ahlak dışı başka bir eylemle kıyaslanır ve eylemin önemi azalmış olur. Kıyaslanan eylem ne kadar ahlak dışı olursa, kişinin sergilediği eylem o derece daha az kötü görünür. Örneğin Amerika'nın Irak'a girmesi o bölgeye demokrasi götürmek olarak ifade edilir. Demokrasi olmadan yaşamak o derece olumsuz bir şeydir ki bu kıyaslamaya göre Amerika Irak'a girmekle haklıdır (Bandura, 2002).

2.3.1.4. Sorumluluğun Üstlenilmemesi (displacement of responsibility)

Bu mekanizmada ahlak dışı bir eylem sergileyen kişinin süreçteki rolünü ortadan kaldırmak ya da azaltmak amacıyla eylemin sorumluluğu başka yere yansıtılır. Bu sayede eylem ve eylemin ortaya çıkardığı etkiler arasındaki ilişki çarpıtılmış olur. Meşru bir otoritenin, eylemin sonuçlarından ortaya çıkacak her türlü sorumluluğu üstlenmesi

durumunda, insanlar normal durumda kabul etmeyecekleri eylemleri sergileyebilirler. Bu sayede insanlar eylemleri kendi eylemleri olarak görmez, otoritenin bir dayatması olarak görür ve sorumluluk otoriteye yüklenir. Ünlü Milgram deneyinde, katılımcılara yapılan deneyin sorumluluğunun araştırmacıda olduğu söylendiğinde daha yüksek voltajda elektrik vermişlerdir. Nazi soykırımında askerler savunma olarak asıl sorumluluğun üstlerinde olduğunu, kendilerinin sadece verilen emri yerine getirdiklerini söylemişlerdir (Bandura, 1990a; Bandura, 2002).

2.3.1.5. Sorumluluğun Yayılması (diffusion of responsibility)

Yukarıdaki mekanizmaya ek olarak, bu mekanizmada ortamda bulunan kişi sayısı çoğaldığında ve gruptaki herkesin eşit derecede sorumluluk payına sahip olduğu düşünüldüğünde, kişinin kendini daha az sorumlu hissettiği olgusu vardır. Büyük resimde zarar düzeyi çok büyük olarak görülen bir eylem, alt gruplara pay edildiğinde daha küçük ve zararsız görülmekte böylece yapılabilirliği artmaktadır. Bunun yanı sıra, bir eylemin grup kararıyla hep birlikte yapılması kişiyi insanlık dışı bir takım davranışlar sergilemeye iten bir yoldur. Toplu eylemler bir anonimlik sağlar ve bir eylemde birden fazla kişi olduğunda kişi tüm sorumluluğu kendi üzerinde hissetmez. Örneğin bir öğretmene karşı sınıfça bir şaka yapıldığında bu mekanizma devreye sokulmuş olur (Bandura, 2002).

2.3.1.6. Olumsuz Sonuçları Önemsememe/çarpıtma (minimizing, ignoring or misconstruing the consequences)

Davranışın sonuçlarını önemsememe ya da bu sonuçları gerçekten uzak ve çarpık ve bir şekilde beyan etmek bir diğer ahlaki kayıtsızlık mekanizmasıdır. İnsanlar ahlak dışı davranışlarda bulundukları zaman, sonuçları gerçeğe aykırı şekilde beyan ederek ya da ortaya çıkan zararı gösteren delilleri sorgulayarak kendilerini haklı göstermeye çalışabilirler. Bu sayede davranışın acı verici etkileri ve sonuçları gözardı edilerek bu davranışlar daha kolay sergilenebilir hale gelir. Hasar gözardı edildiği ve çarpıtıldığı sürece kişinin ahlaki kodları harekete geçmez ve kendisini değerlendirip kınayamaz (Bandura, 1990a; Bandura, 2002).

2.3.1.7. İnsandışılaştırma (dehumanization)

Bu mekanizma, bir kişi ya da bir grup insanın, insan değilmiş gibi değerlendirilerek

insani özelliklerinin yok sayılmasını ifade etmektedir. Burada insanları görme şekli onlara değer verip vermemeyi de belirlemektedir. Bu mekanizmayla, karşıdaki insan, duyguları, düşünceleri, hayalleri, umutları ve korkuları olan bir birey olarak görülmez, daha aşağı bir yerde değerlendirilir. Bu sayede insanlara karşı hissedilen sorumluluk hissi azalır ve her türlü istismar şiddeti meşru görülür. Ahlaki dışlama ve gayri meşrulaştırma bu mekanizmanın uygulanmasının iki temel yoludur. Ahlaki dışlama, dışlanan grupların ahlaki kural ve inançlardan dışlanması, gayri meşrulaştırma ise bireyleri insanlıktan çıkaran olumsuz sosyal gruplara ayırmayı ifade etmektedir. Örneğin mahkumların gardiyanlar tarafından mahkum olarak ya da onlara verilen kod numaralarıyla isimlendirilmesi, Amerika'ya getirilen Afrikalılara köle denmesi onlara ahlak dışı eylemleri sergileme noktasında kolaylaştırıcı etken olmuştur (Bandura, 1990b; Bandura, 2002).

2.3.1.8. Mağduru Suçlama (attributions of blame)

Kişinin yaptığı eylemden suçluluk duymadan kendisini uzaklaştırmasının bir yolu, mağduru suçlamak ve mağdurun başına ne geldiyse ona kendisinin sebep olduğuna inanmasıdır. Suçun komple mağdur olan tarafa yüklenmesinin nedeni, karşı tarafın herhangi bir özelliği, ait olduğu gruba yönelik ön yargı ya da sergilediği herhangi bir davranış olabilir. Eşlerine şiddet uygulayan kişilerin, eşlerinin söylediği şeyler yüzünden gözlerinin döndüğünü söylemesi ya da çocuklarını döven ebeveynlerin çocuklarının eylemlerinin kabul edilemez olduğunu ve hak ettiklerini dile getirmeleri örnek olarak verilebilir (Bandura, 1990a; Bandura, 2002).

Bahsi geçen sekiz mekanizmanın hepsi çoğu zaman birlikte işler. Bu mekanizmalar yalnızca bireysel düzeyde görülmez, sosyal sistem düzeyinde de görülebilmektedir. Silah satıcıları ve tütün şirketleri bu tür sosyal düzeylere örnek olarak verilebilir. Bu yapılanmalar da ahlaki yaptırımlara maruz kalmamak için bu mekanizmaları kullanırlar (White, Bandura ve Pero, 2009). Bu bağlamda sonraki başlıkta ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarının sıklıkla görüldüğü farklı bağlamları açıklayan kavramlar ele alınmaktadır.

2.3.2. Eğitim ve Ahlaki Kayıtsızlık

Bu başlıkta eğitimle ahlaki kayıtsızlık arasındaki ilişki, ilk olarak eğitim düzeyi ile ahlaki kayıtsızlık seviyesi arasında bir ilişki olup olmadığı açısından, ardından ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik uygulanan eğitim programları yönünden ele alınmaktadır.

Ahlaki kayıtsızlık araştırmaları, bu olguyla gerek birey özelinde gerekse bireyin yaşadığı çevre olarak birçok faktörün rol oynadığı şeklinde sonuçlar vermiştir. Eğitim düzeyi de çalışmalarda ele alınan ilişkili faktörlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. McAlister, Bandura ve Owen (2006), askeri politikaları desteklemede, Amerika'nın 11 Eylül saldırılarından sonra Irak'a saldırmasını ahlaki kayıtsızlık çerçevesinde inceleyerek eğitim düzeyi düşük bireylerin daha fazla ahlaki kayıtsızlık sergileme eğiliminde olduklarını bulmuşlardır. Çalışmanın bu bulgusu araştırmacılar tarafından, eğitim düzeyi düşük kişilerin devletlerin askeri politikaları hakkında bilgi sahibi olmada televizyon yayınlarını temel kaynak olarak kullanmaları, bu yayınların etkisi altında daha fazla kalmaları ve onlara ne sunulmuşsa kabul etmeye daha yatkın olmaları nedeniyle ahlaki kayıtsızlık sergileme eğilimlerinin daha yüksek olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Diğer yandan eğitim düzeyi yüksek bireylerin daha çeşitli bilgi kaynakları üzerinden algılarını şekillendirmeleri, haber analizini daha iyi yapabilmeleri nedeniyle ahlaki kayıtsızlık sergilemeye daha az eğilimli oldukları şeklinde bir değerlendirme yapmışlardır. Mahkûmların infazı sürecinde ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarının rolünün incelendiği bir diğer çalışmada ise, infaz personeli, infaz sonrası ailelere duygusal destek sağlayan personel ve infaz sürecinde yer almayan hapisane gardiyanları olarak çalışmaya dahil edilen üç grubun her birinde ahlaki kayıtsızlık sergileme düzeyinin eğitim düzeyine göre farklılaşmadığı bulunmuştur (Osofsky, Bandura ve Zimbardo, 2005). Bu sonuçlar bize eğitim düzeyinin ahlaki kayıtsızlığın sergilenmesindeki rolünün değişken olduğunu ve bağlamla ilişkili olarak etkili olabileceğini göstermektedir.

Tarih boyunca neredeyse tüm dönemlerde eğitim her zaman ahlak kazanımını da kapsayan bir şekilde ele alınmış ve o şekilde verilmiştir. Eğitim ile sadece çocukların akademik bilgilerle donanmış, meslek edinmiş birer kişi olmaları değil, aynı zamanda ahlaklı, üretken ve içinde yaşadığı topluma katkı sağlayan sorumluluk sahibi bireyler olmaları da hedeflenmiştir (Cevizci, 2010). Ahlaki davranış geliştirme alanında eğitimsel içerikler üretilip sunulduğu gibi ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik de eğitim

programları geliştirilmiş ve etkililikleri test edilmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmaların içerikleri genel olarak ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları hakkında bilgi vermek, grubun eleştirel düşünme becerisini bu mekanizmalar üzerinden harekete geçirmek, grubun kendi hayatlarında bu mekanizmaları belirlemeleri ve bunlar yerine neler yapılabilir konularını tespit edebilmelerini sağlamak şeklinde olmuştur ve sonuçlar programların ahlaki kayıtsızlık düzeyini azaltmada etkili olduğunu göstermiştir (Bustamante ve Chaux, 2014; Gibbs, Potter, DiBiase ve Devlin, 2008; McAlister, Ama, Barroso, Peters ve Kelder, 2000; Nas, Brugman ve Koops, 2005).

Ülkemizde ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik eğitim programı Yavuz-Birben (2019) tarafından geliştirilmiş ve hazırlanan programın etkililiği hem nicel hem de nitel olarak değerlendirilmiştir. Eğitimin sonunda çalışma grubunda ahlaki kayıtsızlık total puanı, sorumluluğun yayılması, sorumluluğun üstlenilmemesi, insandışılaştırma ve mağduru suçlama alt boyutlarında anlamlı fark bulunmuştur. Dört ay sonra yapılan kalıcılık testi sonuçlarına göre de programın etkililiğin devam ettiği görülmüştür. Bunun yan sıra çalışma grubunda yer alan öğrencilerin bazı öğretmen ve sınıf arkadaşları ile görüşmeler yapılmış ve onlardan öğrencilerin olumlu yönde geliştikleri yönünde geri bildirimler alınmıştır. Ayrıca programa katılan öğrenciler son oturumda bu eğitimin kendilerini sorun çözme, ön yargıyı aşma, empati, alternatifli düşünme, kendini ifade etme gibi konularda geliştirdiğini belirtmişlerdir. Yapılan araştırma sonuçları bize ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya ya da durdurmaya çalışan eğitim programlarının etkili olduklarını göstermektedir.

2.3.3. Ahlaki Kayıtsızlıkla İlişkili Kavramlar

Ahlaki kayıtsızlık hayatımızın birçok alanında rastlayabileceğimiz bir olgudur. Ahlaki ihlalleri ortadan kaldırmaya ya da kabul edilebilir kılmaya çalışan mekanizmalar sanal ortam, siyaset ve terör alanlarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu başlık altında ahlaki kayıtsızlıkla ilişkili dijital teknolojiler, siyaset, empati, şiddet ve terör kavramları birlikte tartışılmaktadır.

2.3.3.1. Dijital Teknolojiler ve Ahlaki Kayıtsızlık

Ahlaki kayıtsızlığın ortaya çıkabileceği bağlamlardan biri de dijital teknolojilerin

hızla ilerlemesiyle her geçen gün hayatımıza daha da fazla dahil olmaya devam eden çevrimiçi mecralar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişilerin özellikle ergenlerin çevrimiçi olarak geçirdikleri zaman onların kimlik ve ahlaki gelişim süreçleri üzerinde önemli bir yer teşkil etmektedir (Bradley, 2005). Çevrimiçi etkileşimlerin yüz yüze etkileşimlere göre sahip olduğu niteliksel fark, ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarının kullanımı noktasında bir takım imkanlar sağlamaktadır. Çevrimiçi etkileşimlerle yüz yüze etkileşimler arasındaki en önemli fark, internet üzerinden yürütülen etkileşimlerin sosyal ve duygusal ipuçları bakımından son derece fakir olmasıdır. Ahlaki standartların dışında eylemler gerçekleştiren kişi ile bu eylemin sonuçları arasındaki zaman ve mesafe, eylemin kişi nezdinde önemini ve görünürlüğünü yitirmesine neden olmaktadır. Bu da ahlaki kayıtsızlığın gerçekleşme olasılığını arttıran ana etmenlerden biridir (Runions ve Bak, 2015).

Çevrimiçi ortamlarda sosyal ve duygusal ipuçlarının yeterince yer almamasının sonucu olarak, diğerini hisseden, düşünen ve hayal eden bir insan olarak görmeyi zorlaştıran “insandışılaştırma” mekanizmasının, bu muğlaklığı gidermek adına kişinin tek referans noktası olarak kendi algısı ve yorumunu kullanmasıyla “ahlaki meşrulaştırma ve mağduru suçlama” mekanizmalarının etkinleşmesi kolaylaşabilmektedir. Diğer yandan, gerek ahlak dışı bir eylemin sergilenmesinin ardından ortaya çıkan etkinin görülmemesi gerekse zarar veren görüntü ve eylemleri paylaşma adı altında yayılmasıyla, “iyimser etiketleme” mekanizmasının kullanım olasılığı artmaktadır. Sanal ortamlarda bilginin hızla yayılabilmesi nedeniyle “sorumluluğun yayılması ve sorumluluğun yer değiştirmesi” mekanizmalarıyla da ahlaki ihlallerin gerçekleştirilmesi kolaylaşabilmektedir (Runions ve Bak, 2015).

Suler (2004) çevrimiçi disinhibisyon kavramını, bireylerin normal hayata göre kendilerini internet ortamında daha az kısıtlamaları olgusunu tanımlamak için kullanmıştır. İki şekilde ortaya çıkan bu olgu, ilkinde kendisini iyi huylu disinhibisyon olarak diğerinde ise toksik disinhibisyon olarak göstermektedir. İlki, bireylerin sanal ortamda iç dünyalarını daha fazla paylaşmaları, daha samimi davranmaları olarak tanımlarken diğeri ise öfke, nefret, kaba ve argo içerikli dil kullanmaları olarak tanımlanmıştır. Suler (2004) Bandura’ya benzer şekilde bu olguyu kişi ve muhatabı arasında eşzamanlı etkileşimin olmaması ve algılanan otoritenin azalması gibi nedenlere

bağlamıştır. Bu bulgularla benzer şekilde, göz temasının yokluğunun, online çevrimiçi ortamlarda saldırganlığı arttırdığı görülmüştür (Lapidot-Leffler ve Barak, 2012).

Siber zorbalık, çevrimiçi ortamlarla beraber tüm dünyada artış gösteren zorbalık türü olarak değerlendirilmektedir (Yadava, Sharma ve Sharma, 2008). Yapılan bir araştırmada, ahlaki kayıtsızlığın arttıkça siber zorbalığın da arttığı, bireylerin ahlaki kimliklerinin bu ilişki üzerinde herhangi bir etki oluşturmadığı görülmüştür. Başka bir ifadeyle, bireylerin, ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları yoluyla sahip oldukları ahlaki kimlikleri tehdit edilmeden siber zorbalık eylemleri sergileyebildikleri bulunmuştur (Wang, Yang, Yang, Wang ve Lei, 2017). Türkiye’de lise öğrencileriyle yapılan bir çalışmada, internet kullanım sıklığının siber zorbalığı ve siber zorbalık mağduru olmayı yordadığı ve birçok ergenin siber zorbalık eylemlerini “şaka” olarak yorumladıkları bulunmuştur (Topçu, Erdur-Baker ve Çapa-Aydin, 2008). Türkiye’de yapılan bir başka araştırmada, akran zorbalığı ve mağduriyeti, siber zorbalık, ahlaki uzaklaşma ve empatik ilgi arasındaki ilişkiyi incelenerek, akran zorbalığı, akran zorbalığına maruz kalma ve ahlaki uzaklaşmanın basit regresyon analizi sonucunda siber zorbalığı anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur. Ayrıca ahlaki uzaklaşmanın ve empatik ilginin akran zorbalığını ve mağduriyetini yordadığı görülmüştür (Kocatürk ve Türk-Kurtça, 2021). Ahlaki duyguların ve ahlaki değerlerin 12-19 yaş arası öğrencilerde zorbalık ve siber zorbalık davranışında sahip olduğu rolü inceleyen bir diğer araştırmada, ahlaki duygu ve değerlerin her iki zorbalık türünü de yordama da anlamlı değişkenler olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Özellikle ahlaki duygularla ilişkili olarak bu çalışma pişmanlık duygusunun siber zorbalıkta önemli bir yordayıcı olduğunu göstermiştir. Suçlu ve kurban arasında doğrudan temasın olmamasıyla siber zorbanın pişmanlık gibi duygulardan uzaklaşmasını sağlayarak bu eylemleri sergileyebilmesine zemin sağlamıştır (Perren ve Gutzwiller-Helfenfinger, 2012).

Bunlara ek olarak, çevrimiçi oyunların, ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları ile yakından ilişkili diğer sanal ortamlardan biri olduğu görülmektedir. Şiddet içerikli oyunların çoğu oyuncuların oyun esnasında keyif alabilmesi için ahlaki değer ve duyarlılık unsurlarından uzak bir şekilde tasarlanmaktadır (Hartmann ve Vorderer, 2010). Şiddet içerikli çevrimiçi oyunlar, içerdikleri şiddeti kabul edilebilir kılmak için, ahlaki meşrulaştırma, insandışılaştırma, olumsuz sonuçları önemsememe mekanizmalarını kullanmaktadır

(Hartmann, Krakowiak ve Tsay-Vogel, (2014). Yapılan bir araştırmada, şiddet içerikli video oynayan ergenlerin hemen sonrasında yüksek düzeyde ahlaki kayıtsızlık sergiledikleri bulunmuştur (Gabbiadini, Andrighetto ve Volpato, 2012). Bu bulguları destekler mahiyette Greitemeyer ve McLatchie (2011) şiddet içerikli oyunlar oynayan bireylerin bir süre sonra oyundaki karakterlere bağlanmaları ve bu karakterin ruhsal dünyalarını içselleştirmeleriyle diğer insanları da insandışılaştırmaya başladıklarını ortaya koymuştur.

2.3.3.2. Siyaset ve Ahlaki Kayıtsızlık

Siyaset kelimesi TDK'da (2022) “politika, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle, siyasetin benimsediği bir takım ideolojiler, bireylere bir konum vererek üyeler arasında ortak aidiyet duygusu oluşturmakta ve bir toplumdaki grupların iç ve dış olarak ayrışmasına neden olan temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Staub, 1992). Aynı zamanda siyasi ideolojiler yarattıkları aidiyet hissi nedeniyle farklı ahlaki ilke ve duyguların gelişmesine de zemin teşkil etmektedir. Nitekim farklı siyasi fikirlerin farklı ahlaki değerlerle ilişkili olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur. Örneğin sağ ya da muhafazakâr yönelimli bireylerin ortak kültür, hiyerarşi ve otoriteye bağlılık gibi değerlere önem verdikleri görülürken sol ya da liberal yönelimli bireylerin bireysel özgürlüklere daha fazla önem ve değer atfettikleri görülmektedir. Bu ideolojide bireyler diğerlerine zarar vermedikleri sürece, kendileri ile ilgili her türlü tercihte özgür olarak değerlendirilirler (Heywood, 2003/2011). Yapılan başka bir araştırmada, muhafazakar yönelimli bireylerin, arkadaş ya da diğer milletler gibi dış gruplara nazaran aile ve ulus gibi iç gruplara daha fazla empati duyduklarını bulgulanmıştır (Waytz, Iyer, Young ve Graham, 2016).

Basit anlamıyla herkesi biz ve diğerleri olarak tanımlamayı ve sınıflandırmayı ifade eden iç grup ve dış grup kavramları hayatın birçok alanında görülen bir olgu olmakla beraber siyasetin de içinde yer almakta ve siyasi arenada ahlaki ihlallerin yaşanmasında kayda değer derecede rol oynadığı görülmektedir. Yapılan çalışmalarda, insanların iç gruplarını diğer bir ifade ile kendilerinin içinde bulunduğu, aidiyet hissettiği grupları daha olumlu değerlendirme eğiliminde oldukları, onlarla güçlü özdeşimler kurdukları ve

pozitif duygular besledikleri bulunmuştur. Dış grupları ise daha negatif değerlendirme eğiliminde oldukları, onlara karşı ayrımcılık içeren eylemler sergiledikleri ve olumsuz hisler besledikleri bulunmuştur (DeSteno, Dasgupta, Barlett ve Cajdric, 2004; Smith, Seger ve Mackie, 2007). Aynı zamanda bireylerin iç gruplarında yer alan diğer bireylerin yanlış olarak nitelendirilebilecek davranışlarını gerekçelendirme eğiliminde olduklarını ortaya koyan araştırmalar da mevcuttur (Bar-Tal, 1990; Tajfel ve diğ., 1971). İç grup ve dış grup arasında meydana gelen bu yanlışlık, ahlaki kayıtsızlık eylemlerinin değerlendirilmesini ve buna dair oluşan yargıları da etkilemektedir. İç gruba dair mevcut olan bu eğilim, ahlaki kayıtsızlık eylemlerini dış faktörler nedeniyle ortaya çıkan eylemler olarak görülmesini ve bu eylemlerin meşrulaştırılmasını sağlamaktadır (Leach, Ellemers ve Barreto, 2007). Örneğin Nazi döneminde Yahudilerin saf Alman ırkı için tehdit olarak nitelendirilerek zararlı mikroplar olarak etiketlenmelerini tesadüf eseri olmamıştır (Bandura, 1999). Ülkemizde yapılan bir çalışma da ahlaki kayıtsızlık düzeyinde grup aidiyetinin önemli bir rolü olduğunu göstererek, kişilerin iç grup lehine kayırmacılık yaptığını bulgulamıştır (Sayraç-Kavadar, 2021).

Siyasi liderler hiç şüphesiz sahip oldukları güç, statü, karizma ve diğer liderlik özellikleriyle çift yönlü durumlar yaratabilmektedir. Kimisi bu faktörlerle, kendisini ve takipçilerini daha ileri taşıyan ve geliştiren bir yol izlerken, kimisi bu özellikleri ahlaki ihlalleri meşrulaştırma yolu olarak kullanabilmektedir (Beu ve Buckley, 2004). Burns (1978) dönüşümcü ve etkileşimci olmak üzere iki çeşit siyasi lider olduğunu öne sürmüştür. Ona göre dönüşümcü lider, takipçilerinin ihtiyaçlarına duyarlı, onları teşvik eden ve onlara esin kaynağı olan ve bu süreçte de kendi liderlik yetisini geliştiren kişiler olarak tanımlanmaktadır. Bu tarz liderler, üyeler tarafından paylaşılan ortak bir vizyonun ve ortak örgüt kültürünün oluşmasını önemseyerek, arzulanan sonuçlara takipçilere güven ve saygı duygusunu hissettirerek ulaşmayı hedeflemektedirler. Diğer yandan etkileşimci lider, takipçilerin liderin istek ve taleplerini gerçekleştirmek suretiyle statü ve prestij kazanan kişi olarak nitelendirilmektedir. Örneğin politikacıların seçim zamanlarında seçmelerin oy vermeleri halinde kendilerine vergi konulmayacağına dair sözleri ya da ikramiye vaatleri etkileşimci liderlik tarzını yansıtan eylemlerdir. Burada sıralama önce liderin beklentilerinin karşılanması ardından takipçilerin ihtiyaçlarına odaklanmak şeklindedir. Dolayısıyla etkileşimci lider, takipçilerinin onun isteklerini yapmaları durumunda ihtiyaçlarının fazlasıyla karşılanacağına dair bir beklenti yaratarak

hedefe ulaşma noktasında onları özendirmektedir (Burns, 1978). Yapılan bir araştırmada, ahlaki muhakeme düzeyi yüksek olan siyasi liderlerin daha çok dönüştürücü liderlik özellikleri sergiledikleri bulunmuştur (Turner, Barling, Epitropaki Butcher ve Milner, 2002). Beu ve Buckley (2004) ise etkileşimci liderlik özelliklerinin diğer liderlik özelliklerine göre ahlaki kayıtsızlığı daha fazla kolaylaştırdığını öne sürmüşlerdir.

Siyasi liderler sahip oldukları konum ve etkileriyle farklı şekillerde ahlaki kayıtsızlık örnekleri sergileyebilirler. İlk olarak vizyon yaratma güçleriyle, itaat ve sadakati en önemli korunması gereken değer olarak çizebilir ve ahlaki kaygıları bu değerler çerçevesinde minimize edebilir. Kendilerine karşı sorgusuz sualsiz kör bir itaat talep ederek takipçilerinin kendi karar ve düşünce merkezlerini bloke edebilirler (Kelman ve Hamilton, 1989; House ve Howell, 1992). Aynı zamanda liderler kullandıkları dille takipçilerinin bir olay ya da durumu yorumlama ve değerlendirme noktasında önemli bir yere sahiptir. Liderler bu yetilerini, ahlaki olarak uygun olmayan koşul ve eylemlerin kabul edilmesi hatta sergilenmesi noktasında teşvik edici olarak kullanabilir ve takipçilerinin zihinlerinde oluşabilecek ahlaki ikilemleri ortadan kaldırabilir (Smircich ve Morgan, 1982). Diğer yandan bazı liderler, yönetim ve organizasyon şemasını çalışanların sadece işlerini diğer ifade ile kendilerine denileni yaptıkları, sonrasını düşünmedikleri ve ortaya çıkan sonuçlara maruz kalmadıkları şekilde kurabilir (Kelman ve Hamilton, 1989).

2.3.3.3. Empati ve Ahlaki Kayıtsızlık

Empati, başkalarının duygularını anlayabilme, diğerinin bakış açısıyla olaylara bakabilme, duyguları paylaşabilme ve duygusal durumlarından altında yatan nedenleri kavrayabilme olarak tanımlanan bir kavramdır (Barrett-Lennard, 1981; Rogers, 1983).

Bazı davranışların bazıları için kötü olduğunu takdir edebilmemiz için duygusal empatiye ihtiyaç vardır. Bütün insanların, duygusal olarak empati kuramadığımız insanların bile ahlakla korunan ihtiyaçları ve çıkarları, hatta hiçbir duygusal kaygı uyandırmayan ihtiyaçları ve çıkarları olduğunu takdir etmek için de bilişsel empatiye ihtiyacımız vardır. Empati yetisi olanlar bir anlamda “ahlaki safra” edinmiş olurlar. Kendilerini başka insanların yerine koyabilir, insanların hassas olduklarını, bazı eylemlerin acı verebileceğini bilirler. Vicdan azabı çekmemek için bu tür eylemlerden

kaçınmaya güdülenmişlerdir (Blair, Michel ve Blair, 2005; Schramme, 2018).

Empati kavramının ahlaki kayıtsızlıkla olan ilişkisine bakıldığında, yapılan araştırmalar empatinin kişileri başkalarının durumlarından kendilerini daha fazla sorumlu hissetmeye yönelttiği, ahlaki muhakemeyi arttırdığı bu sayede kendini düzenleme mekanizmasını aktifleştirdiği yönündedir (Lazarus, Pyzalski, Barkoukis ve Tsorbatzoudis 2012; Paciello, Fida, Cerniglia, Tramontano ve Cole, 2013). Ergenlerle yapılan bir çalışmada, okullarda saldırgan davranışlarda bulunan öğrenciler ile bulunmayan öğrencilerin empati, sosyal ve duygusal yeterlilik açısından farklılaştığı ve bu faktörlerin şiddet içerikli davranışların önlenmesinde koruyucu faktörler oldukları belirtilmiştir (Espejo-Siles, Zych, Farrington ve Llorent, 2020). Çin’de çocuk suçlular üzerinde yapılan bir araştırmada, ahlaki kayıtsızlığın kısmen empatinin saldırganlık üzerindeki etkisine aracılık ettiği ortaya çıkmıştır. Ahlaki kayıtsızlığın empati ve saldırganlık arasındaki ilişkiyi düzenlediği de elde edilen bulgular arasında yer almıştır (Wang, Lei, Yang, Gao ve Zhao, 2017). Aynı zamanda yapılan çalışmalarda herhangi bir olumsuz duruma yönelik tepkisizlik davranışının empati ile negatif yönde ilişkili olduğu saptanmıştır (Demaray, Summers, Jenkins ve Becker, 2016; Pozzoli, Gini ve Thornberg, 2016). Yavuz-Birben ve Bacanlı (2017) tarafından yapılan bir çalışmada ahlaki kayıtsızlık ile empatinin negatif yönde bir ilişkisinin olduğu bulunmuştur. Menesini, Palladino ve Nocentini’nin (2015) bir çocuğun empati eksikliği yaşamasının ahlaki kayıtsızlığın bilişsel yönüne katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Tüm bu araştırmalardan anlaşılacağı üzere empatinin varlığının ahlaki kayıtsızlığın meydana gelmemesiyle nitelendirildiği görülmektedir.

2.3.3.4. Şiddet ve Ahlaki Kayıtsızlık

Şiddet ve şiddet içeren eylemler hiç şüphesiz ahlaki kayıtsızlıkla son derece ilişkili kavramlardır. Şiddet ile ahlaki kayıtsızlık arasındaki ilişkiyi Bandura yapısal eşitlik modeliyle inceleyerek ahlaki kayıtsızlığın nasıl şiddet eylemlerine yol açtığını açıklamıştır. Çalışmaya göre ahlaki kayıtsızlık prososyal yönelimi azaltmaktadır. Prososyallığın azalması, diğerlerine karşı azalan empati ve zarar veren davranıştan hissedilen suçluluğun azalması olarak iki sonuçla neticelenmektedir. Bu faktörler kişinin asabiyet seviyesini ve misillemeye yönelik intikam düşüncelerini besleyerek şiddete

yönelimi arttırmakta ve bu da saldırgan ve şiddet içerikli eylemleri doğurmaktadır. Sonuç itibariyle bu çalışmayla ahlaki kayıtsızlığın hem doğrudan hem de aracı değişkenler üzerinden agresif ve şiddet içerikli eylemleri etkilediği bulunmuştur (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996).

Yapılan diğer araştırmalara bakıldığında Paciello, Fida, Tramontano, Lupinetti ve Caprara (2008) ergenlik döneminde ahlaki kayıtsızlığın şiddet üzerinde etkisini boylamsal bir çalışmayla incelemişlerdir. Araştırmanın sonuçları ortaokul ve lise çağında bulunan ergen bireylerde ahlaki kayıtsızlığın şiddet ve saldırganlık davranışları üzerinde oldukça fazla bir etkisinin olduğu göstermiştir. Aynı zamanda ortaokula göre lise çağında bulunan öğrencilerin saldırganlık tutumlarının azaldığı ve ergenlik dönemi sonrasında büyük bir düşüş sergilediği de bulgulanmıştır. Ahlaki kayıtsızlığın saldırganlık ve şiddete sebebiyet vermesi durumunun ilerleyen yaşlarda giderek azalmasının nedenleri arasında sosyal ve bilişsel yapıların artması, sonuçlara göre hareket etme eğiliminin artması ve deneyimlerden ders çıkarılması durumlarının önemli birer etken olduklarını belirtmişlerdir. Diğer bir boylamsal çalışma da ahlaki kayıtsızlığın şiddet ve agresyonu nasıl beslediğini ergenlikten genç yetişkinliğe incelemiştir. 17 ve 25 yaş arasında dört kez takip edilen 345 genç yetişkinde, asabiyet düzeyinin, düşmanca düşüncelerin ve ahlaki kayıtsızlığın agresif eğilimlere yol açtığı bulunmuştur. Düşmanca düşünceler ve ahlaki kayıtsızlık, asabiyet ve şiddet arasındaki ilişkiye önemli ölçüde aracılık ederken, ahlaki kayıtsızlığın düşmanca düşünceler ve şiddet arasındaki ilişkiye önemli ölçüde aracılık ettiği görülmüştür (Caprara vd., 2014). Ortaokul düzeyinde öğrencilerle bir eğitim dönemi boyunca yapılan bir başka çalışmada, saldırganlık ve ahlaki kayıtsızlık puanlarının zamanla akran saldırganlığı sıklığını tahmin ettiği bulunmuştur. Öğrencilerin ve öğretmenlerin akran saldırganlığını engellemek için işbirliği yapabilme becerilerine ilişkin düşük inanç düzeyi, daha sık saldırganlıkla ilişkilendirilmekle birlikte, bu ilişkinin yüksek düzey ahlaki kayıtsızlıkta daha güçlü olduğu görülmüştür (Barcia ve Bussey, 2011).

Belirtilen araştırmalar şiddet ile ahlaki kayıtsızlık arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmalar benzer şekilde ahlaki kayıtsızlık ile saldırganlık (Gini, Pozzoli ve Hymel, 2014; Pozzoli, Gini ve Thornberg, 2016), vandallık (Bandura, 1996), kuraldışı davranışlar (Bandura, Caprara ve Zsolnai, 2000; Van

Cleemput, Vandebosch ve Pabian, 2014; Yadava, Sharma ve Sharma, 2008) arasında da anlamlı pozitif ilişki tespit etmişlerdir.

2.3.3.5. Terör ve Ahlaki Kayıtsızlık

Arzu edilen sosyal ve siyasal değişimler için şiddeti kullanmak olarak tanımlanabilen terör, toplumsal olarak büyük çaplı korku, belirsizlik ve kontrol edilemezlik duygusu yaratarak yaşamın her alanı üzerinde yıkıcı sonuçları olan bir olgudur. Terör eylemlerinde kurbanlar ya da terör saldırılarından ötürü zarar gören insanlar, teröristlerin amaçlarına ulaşmalarına hizmet eden kayıp olarak değerlendirilir ve hiçbir önemi yoktur. Eylemlerin kimi, nerede, ne zaman hedeflediği bilinmediğinden, toplumsal düzeyde bir korku meydana gelir ve bu eylemler kitlesel de olabileceğinden bireyler kendilerini korumak için yapabilecekleri hiçbir şey olmadığını düşünürler. Teröristler yaptıkları eylemlerin ahlaki ve kabul edilebilir olduğuna ikna olmaları ve kendilerini suçlamamaları için yoğun bir eğitimden geçerler. Bu yüzden ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları terör eylemlerinde tümüyle aktif halde kullanılır (Bandura, 1977).

Seküler, dini ve yerel olmak üzere üç terör çeşidi tanımlanmaktadır. Seküler terörizm, devrimci retoriği kullanarak anarşist bir formda ya da bağımsızlık söylemini kullanarak ulusalcı bir formda olabilir. Dini terörizm, ilahi bir misyonu yerine getirdiklerine inanan ve Tanrı yolunda eylemlerini meşrulaştıran teröristlerdir. Yerel terörizm, vatandaşı olduğu ülkede adli sicil kaydı olmayan bireylerin, sosyal dışlanma gibi sebeplerden radikalleşerek terör gruplarına katılmaları neticesinde gerçekleşen terör saldırılarını tanımlamaktadır. İstisnasız tüm terör eylemleri, ahlaki kayıtsızlık temelinde gerçekleştirilmektedir (Bandura, 2016).

Meşrulaştırma, terör eylemlerinin dayandığı temel mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini amaçlar (Tanrı adına) veya seküler nedenler (sistemi değiştirmek, yaşam koşullarını iyileştirmek) terörizmi meşrulaştırmaktadır. Örneğin, Boko Haram batı kökenli eğitim başta olmak üzere bütün değerlere savaş açmış, İslam devleti yapma söylemiyle binlerce insanı öldürme, kent ve kiliseleri yakma, göçlere sebep olma, genç kızları dini gerekçelerle kaçırıp satma gibi eylemler yapmış, ayrıca kız çocuklarının eğitim almalarını engellemiştir. Çoğu terörist, eylemlerini anlatırken iyimser etiketleme mekanizmasını kullanır. Ancak, teröristler eylemlerini gizlemezler, bunun yerine,

amaçları için neler yaptıkları anlatan bir dil tercih ederler. Kendilerini “özgürlük savaşçıları” olarak nitelendirmeleri buna örnektir. Avantajlı karşılaştırmaya gelecek olursak, teröristlere göre terör eylemlerinde ölen kişiler davalarını kazanmaları durumunda kurtarılabilecek kişilerin çokluğu ve büyüklüğüne oranla verilmesi gereken kayıplardır. Mağduru suçlama mekanizmasında ise teröristler savaş açıp zarar verdikleri diğer insanları kendi düşükleri konum için suçlarlar. Bunun için ırk, etnik, dini, ekonomik ve sosyal sebepler sunabilirler. İnsandışılaştırmanın tarihi çok eskidir. Haçlı seferleri, Naziler, Anti-semitizm, nefret söyleminde hep insandışılaştırma mekanizmasını kullanmıştır. İnsandışılaştırma sadece söylem ile gerçekleştirilen bir ahlaki kayıtsızlık değildir. Kafa kesme eylemleri, tasma takma vb. gibi eylemler bunların örneğidir. Terörizmde sorumluluğun üstlenilmemesi mekanizması tanımlandığı şekilden farklı olarak işlemektedir. Ahlaki kayıtsızlıkta kişiler, sergiledikleri eylemlerin sorumluluğunu almayarak ya da sorumluluğu başkasına atarak yaptıklarını meşrulaştırmaya çalışırken, teröristler yaptıkları eylemi üstlenir. Hatta bunun için kendi canlarını bile feda edebilir. Bu üstlenme mekanizmasının arkasında düşmanlarına karşı gösterdikleri başarı ve güç gösterisi yatmaktadır. Bazı terör eylemlerinde ise teröristler, kendi yaptıkları eylemlerin sorumluluğunu üstlenmeyerek suçu diğer tarafa, karşı durdukları devlet ya da otoritenin yaptıklarının bir sonucu olarak değerlendirirler. Diğer bir ifadeyle, eğer devlet bu yaptıklarını yapmasaydı, teröristlerin bu eylemleri gerçekleştirmeleri gerekmezdi (Bandura, 2016).

BÖLÜM III: YÖNTEM

Araştırmanın bu bölümü araştırma deseni, katılımcılar özellikleri ve seçimi, verilerin toplanması ve analiz edilmesi, araştırmanın geçerlik güvenirlik analizleri ve araştırmacının rolüne ilişkin başlıklarından oluşmaktadır.

3.1. Araştırma Deseni

Türkiye’de alan yazın incelendiğinde ahlaki kayıtsızlık kavramının kültüre özgü bir modelle ortaya koyan herhangi çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan araştırmaların daha çok ahlaki kayıtsızlığın çeşitli değişkenlerle ilişkisine yönelik ve ölçek uyarlamaları şeklinde yapıldığı görülmüştür. Buradan hareketle ilk olarak ahlaki kayıtsızlığın kültürel bir perspektiften nitel olarak derinlemesine anlaşılması ve buna ilişkin bir model ortaya konması hedeflenmiştir. Bu süreçte elde edilen verilerle de ahlaki kayıtsızlığın ölçülmesine yönelik kültüre duyarlı bir ölçme aracı geliştirmek ikinci hedef olarak belirlenmiştir. Araştırmanın metodolojisi hem nitel hem de nicel yöntemleri bir araya getirmeye imkan tanıyan karma desen araştırmalarından keşfedici sıralı desen üzerine kurgulanmıştır. Karma desen araştırmaları, sadece nicel ya da nitel desenlerle araştırma yapmanın yeterli olmadığı durumlarda kullanılan, araştırma problemine yanıt bulmak amacıyla nicel ve nitel desenlerden elde edilen verilerin harmanlanması olarak tanımlanmaktadır (Cresswell ve Plano-Clark, 2014). Bu durum aynı zamanda nicel ve nitel desenlerin tek başına sahip oldukları sınırlılıkları aşma olanağı da taşımaktadır. Karma desen araştırmalarıyla disiplinler arası bir etkileşime girildiğinden hem farklı düşünme yolları hem de farklı veri türleri problem durumlarını daha kapsamlı ele alma ve açıklama imkanı sağlamaktadır (Hesse-Biber, 2015). Karma desenler bir yöntemin sınırlı yönlerini aşmak için kullanılabileceği gibi, bir yaklaşımdan ortaya çıkan bulguların güvenilir olup olmadığını test etmek, ortaya çıkan verileri test etmek, aynı olguyla ilgili farklı görüşler elde etmek, sonuçların genellenebilirliğini arttırmak, olguya dair bütün bir resim elde etmek, yeni bir ölçme aracı geliştirmek ve test etmek için de kullanılmaktadır (Creswell, 2003; Venkatesh, Brown, ve Bala, 2013).

Bu araştırmada karma desenlerden keşfedici sıralı desen kullanılmıştır. İki aşamadan oluşan bu desende araştırmacı ilk olarak nitel bir desende başlamakta, nitel bulgulardan elde ettiği verilerle ikinci aşamayı nicel olarak kurgulamaktadır. Nicel aşama daha çok

nitel kısım sonunda ortaya çıkan verilerin kullanıldığı ölçek geliştirme çalışmaları için kullanılmaktadır. Dolayısıyla ilk aşamada gözlem, görüşme gibi yöntemlerle daha az sayıda kişilerden veriler toplanarak ikinci aşamada ölçek gibi araçlarla daha çok sayıda kişilerden veri sağlanmaktadır. İsmnin de belirttiği gibi nitel aşamada keşfedilen veriler üzerinden nicel veri aşamasına geçilmektedir (Cresswell ve Plano-Clark, 2014). Bu araştırma bağlamında da ilk olarak ahlaki kayıtsızlığı anlamak üzere gömülü teori deseni kullanılarak kültürel bir model ortaya koymak hedeflenmiş ardından bu verilerden yola çıkılarak ölçek geliştirme aşamasına geçilmiştir. Araştırmanın nitel ve nicel aşamaları aşağıda açıklanmıştır.

3.1.1. Nitel Aşama

Bu araştırmayla ahlaki kayıtsızlığın Türk kültüründe nasıl yapıldığı, hangi yollarla meşrulaştırıldığı, ahlaki kayıtsızlığı etkileyen süreç ve faktörleri, ahlaki kayıtsızlığı öğrenme ve önleme yollarını kültürel bir bakış açısıyla öğrenmek amaçlanmış olup, bu amaç doğrultusunda araştırmanın nitel aşamasında gömülü teori deseni kullanılmıştır. Kültürün bireyler tarafından deneyimlenen her türlü olguyu şekillendirmede son derece etkili olduğundan hareketle, ahlaki kayıtsızlık olgusunu da kültürel bir bakış açısıyla anlamak, açıklamak ve yorumlamak amacıyla bir model ortaya konulmasına gereksinim duyulmuştur. Bir olguyu kültüre has bir çerçevede araştırmaya ve açıklamaya imkan tanıyan bir desen olan gömülü teori, bu ihtiyacı en iyi karşılayan model olarak değerlendirilmiş olup, araştırmanın nitel aşaması bu desen üzerine kurulmuştur.

Gömülü teori, araştırma probleminin anlaşılmaması ya da araştırılan olguyu yeterince iyi ele alan kuramsal bir teori olmadığı durumlarda yaygın bir şekilde kullanılan nitel araştırma desenlerinden biridir. Gömülü teori, verilerde hali hazırda gömülü bir şekilde bulunan temel kavramları ortaya çıkarma, sebep-sonuç ilişkisi dahilinde araştırılan olguyu etkileyen süreç ve faktörleri keşfederek kuramsal bir model oluşturma yöntemidir (Strauss ve Corbin, 1998).

Gömülü teoriyle ilgili alan yazın incelendiğinde, gelişen (Glasser ve Strauss, 1967), sistematik (Strauss ve Corbin, 1990) ve yapısalcı (Charmaz, 2006) olmak üzere üç farklı gömülü teori yaklaşımı olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu üç desen belli bazı noktalarda farklı özellikler sergilese de en temel noktalarda ortak bir yapıya sahip olduğu

görülmektedir. Bu temel noktalardan veri toplama ve analiz edilme süreciyle ilgilidir. Gömülü teoride veri toplama ve veri analizi ardışık bir sıra takip edilerek yapılır. Tüm verileri toplayıp veri toplama işlemi sona erdikten sonra analizlere başlayan diğer nitel desenlerin aksine, gömülü teoride veri analizi hemen ilk verinin toplanmasının ardından başlar ve yapılan analizlerden elde edilen sonuçlar sonraki veri toplama aşamasında kullanılır. Eş zamanlı olarak ilerleyen bu süreç, sürekli karşılaştırmalı analiz kavramı ile açıklanmaktadır. Bu sayede araştırmacı sonraki görüşmelerinde izlemesi gereken adımlara dair bilgi edinebilmekte, ortaya çıkan kavram ve kategorileri yeniden gözden geçirebilmekte, yeni verilere ulaşabilmekte ve muhtemel ön yargılarını fark edebilmektedir (Corbin ve Strauss, 2008; Merriam, 1998). Kuramsal örnekleme kavramı gömülü teorinin öne çıkan bir diğer önemli unsurlarındandır. Kuramsal örnekleme araştırılan olguyu yakından deneyimleyen bireylerle görüşmeler gerçekleştirmeyi ve elde edilen kategori ve alt kategorilerin yeteri derecede doygunluğu ulaştığı zaman veri toplama işleminin sonlanmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla araştırmacının katılımcı sayısı kuramsal örnekleme yoluyla belirlenmektedir (Corbin ve Strauss, 2008). Kuramsal not yazımı diğer bir ifade ile memo yazımı araştırmacının araştırma sürecinin başından sonuna kadar aldığı hatırlatıcı notları kapsamakta, veri analiz sürecini özellikle ortaya çıkan temaların birbirleriyle bağlantısını oluşturma aşamasını kolaylaştırdığı için son derece önem taşımaktadır. Son olarak gömülü teoride araştırmacıdan ortaya çıkan kuramsal modeli görsel olarak açıklayan, modelde yer alan tema ve alt temaların ilişkisini tanımlayan bir şekil ya da diyagram ile sunması beklenmektedir (Neuman, 2013).

Bu çalışmada eğitim araştırmalarında yaygın olarak kullanılan Strauss ve Corbin (1990) yaklaşımını temel alan “sistematiik desen” kullanılmış olup, tüm gömülü teori yaklaşımlarında üzerinde önemle durulan kuramsal örnekleme, sürekli karşılaştırmalı analiz, kuramsal not yazımı ve diyagram çizme gibi hususlara riayet edilerek yürütölmüştür.

3.1.1.1. Çalışma Grubu

Nitel araştırmalarda örnekleme teknikleri amaca yöneliktir. Katılımcılar araştırılan olgunun en iyi şekilde anlaşılmasına ve açıklanmasına yardımcı olabilecek kişiler arasından seçilmektedir (Creswell, 2003). Bu araştırmanın çalışma grubunu 25 yaş üstü yetişkinler oluşturmuştur. Bu yaş grubuyla araştırmanın yürütölmesi netleştirilmeden

önce lise ve üniversite öğrencileriyle pilot çalışmalar yapılmıştır. Gelen verilerin toplumun kültürünü yansıtacak bir yapı elde etmek için yeterli nitelikte ve derinlikte olmadığı görülmüş olup, araştırmanın yetişkinlerle sürdürülmesine karar verilmiştir. Çalışma grubunun belirlenmesinde ise amaçlı örnekleme yöntemlerinden “maksimum çeşitlilik örnekleme” ve katılımcı sayısının belirlenmesinde “kuramsal örnekleme”den yararlanılmıştır.

Maksimum çeşitlilik örnekleme, araştırılan olgunun her boyutunu ayrıntılı bir şekilde inceleme imkanı tanınması ve farklı durumlar arasındaki ortaklığı çıkarması açısından tercih edilen örnekleme yöntemlerinden biridir (Patton, 2002). Bu çalışmada çeşitliliği sağlamak amacıyla katılımcılar yaş, cinsiyet, eğitim, meslek, sosyo-kültürel alt yapı, dini ve siyasi görüş gibi özellikler açısından belirlenmiştir. Araştırmaya dahil edilen katılımcıların sayısını belirlemek için ise “kuramsal örnekleme” yöntemi kullanılmıştır. Araştırmacı sürecin başında çalışma grubunda kaç kişi olacağına dair bilgi sahibi değildir. Kuramsal örnekleme yönteminde araştırmacı, veri analiz sürecinde ortaya çıkan kavram ve kategoriler yeterli içerik ve netliğe ulaşınca kadar görüşme yapmaya devam eder. Yeni tema ve alt tema oluşturmanın artık mümkün olmadığı zaman görüşmelere son verilir ve yeteri kadar katılımcı sayısına ulaşıldığı kabul edilir (Corbin ve Strauss, 2008). Bu bağlamda bu çalışmada kapsamında elde edilen kavram ve kategoriler doygunluğa ulaşınca kadar veri toplama işlemi sürdürülmüş, çalışmaya gönüllü olarak katılan yaşları 25-60 arası değişen, çeşitli meslek gruplarından 14 kadın 12 erkek olmak üzere toplamda 26 yetişkinle görüşmeler yapılmıştır. Veri toplamaya başlamadan önce katılımcılarla ön görüşmeler yapılmış, görüşmenin içeriği ve amaçları hakkında bilgiler verilmiştir Aşağıda Tablo 3.1’de katılımcılara ilişkin bilgilere yer verilmiş, araştırma etiği açısından katılımcılara rakamlar verilerek sunulmuştur. Katılımcılara görüşme sırası, cinsiyet ve yaşlarını belirten sembollerle rumuz verilmiştir (27 yaşındaki 2.sırada görüşme yapılan kadın görüşmeciye verilen rumuz K2;27).

Tablo 3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Görüşme No	Metindeki Kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu ve Branş	İş
1	K1	Kadın	50	Lisans Sosyoloji	Memur
2	E1	Erkek	54	Yüksek Lisans İlahiyat	Bürokrat
3	K2	Kadın	27	Yüksek Lisans Uluslararası İlişkiler/Felsefe	Öğrenci
4	K3	Kadın	29	Yüksek Lisans Çevre Mühendisliği	Öğretim Görevlisi
5	E2	Erkek	57	Doktora İnşaat Mühendisliği	Özel Sektör
6	K4	Kadın	32	Yüksek Lisans Psikoloji	Öğrenci
7	E3	Erkek	39	Doktora PDR	Akademisyen
8	K5	Kadın	32	Lise	Satış Görevlisi
9	E4	Erkek	41	Lisans İnşaat Mühendisliği	Ticaret
10	K6	Kadın	43	Yüksek Lisans Teknik Eğitim	Memur
11	K7	Kadın	52	Lise	Ev Hanımı
12	E5	Erkek	43	Lisans Kimya	Memur
13	K8	Kadın	37	Lisans Sınıf Öğretmeni	Öğretmen
14	K9	Kadın	52	Yüksek Lisans Psikoloji	Özel Sektör

15	E6	Erkek	56	Doktora Mimar	Akademisyen
16	E7	Erkek	32	Lisans Çevre Mühendisi	Ticaret
17	K10	Kadın	40	Ön Lisans İşletme	Sekreter
18	E8	Erkek	47	Lisans	Ticaret
19	K11	Kadın	30	Yüksek Lisans Sosyoloji	Doktora Öğrencisi
20	E9	Erkek	60	Lise	Ticaret
21	K12	Kadın	51	Yüksek Lisans Psikoloji	Özel Sektör
22	E10	Erkek	31	Doktora Hukuk	Akademisyen
23	K13	Kadın	27	Lise Hemşire	Memur
24	E11	Erkek	49	Lise	Serbest Ticaret
25	K14	Kadın	46	Yüksek Lisans Tiyatro Eleştirmenliği	Öğretim Görevlisi
26	E11	Erkek	27	Lisans Hukuk	Hakim

3.1.1.2. Veri Toplama

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma desenlerinde en çok kullanılan veri toplama yöntemlerinden biri olan görüşme, katılımcıların bir olgu ya da deneyime ait duygu, düşünce ve davranışlarını anlamada, onların olaylara bakış tarzını ve anlamlandırma yollarını ortaya çıkarmada son derece etkili bir yöntem olarak değerlendirilmektedir (Patton, 2002). Aynı zamanda derinlemesine yapılan görüşmeler, araştırılan olguyla ilgili derinlemesine bilgiler elde etmeye, sürecin nasıl deneyimlendiğinin anlaşılmasına ve süreç içindeki aşamaların keşfine imkan tanır (Merriam, 1998).

Yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere üç farklı şekilde sınıflandırılan görüşmeler, araştırmacının araştırma sorularına bağlı kalmasından araştırılan olguyla ilgili soruların değil katılımcının merkezde olmasına doğru bir yerde konumlanmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde araştırmacı tarafından önceden hazırlanmış sorular mevcuttur fakat araştırmacı araştırma odağının çevresinde farklı ya da derinleştirici farklı sorular da sorabilmektedir. Bu sayede görüşme önceden hazırlanmış sorularla bir yandan sistematik bir şekilde ilerlerken diğer yandan araştırmacının ek ya da sondaj sorular sorabilme durumu da zengin ve yeterli bilgi toplamayı olanaklı hale getirmektedir (Büyüköztürk,  akmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2013).

Bu araştırmada ahlaki kayıtsızlık öncelikle katılımcıların kendi hayatlarından örneklerle incelenmiş, kendi hayatlarından örnekler bulmakta zorlanan katılımcılar için yakın çevrelerinden tanık oldukları yaşantılardan ya da toplumsal olaylardan örnekler üzerinden gidilmiştir. Görüşmeye başlamadan önce yüz yüze görüşülen katılımcılardan yazılı (Ek 1),  evrimi i g r ş lenlerden sözlü onay alınmıştır. Görüşme soruları hazırlanırken veri analiz sürecine dahil edilmeyen pilot görüşmeler esnasında sorulan sorular değerlendirilmiş, ardından daha önce gömülü teori deseninde çalışmalar yapan iki uzmana gönderilmiştir. Pilot görüşmeler ve uzman değerlendirmeleri neticesinde oluşturulmuş olan görüşme soruları yarı yapılandırılmış bir şekilde hazırlanarak (Ek 2) verilmiş olup, görüşme esnasında araştırmacı tarafından gerekli görülen yerlerde ek ya da sondaj sorular da sorulmuştur. Katılımcılarla yapılan görüşmeler Haziran 2019-şubat 2022 tarihleri arasında, 14 katılımcıyla yüz yüze, 12 katılımcıyla pandemi sebebiyle  evrimi i platformlardan Zoom uygulaması üzerinden gerçekleştirilmiştir. Sorulara geçmeden önce, araştırmacı kendini tanıtımış, araştırma konusu ve araştırma gizliliği ile ilgili gerekli bilgileri vermiştir.

3.1.1.3. Verilerin Çözümlemesi

Veri analiz sürecinin ilk basamağını ses kaydı alınarak kaydedilen dosyalarının deşifre edilmesi oluşturulmuştur. Ses kayıtlarının her biri araştırmacı tarafından kelimesi kelimesine deşifre edilerek yazıya aktarılmıştır. Deşifre edilen verilen dosyalar “MAXQDA 2021” nitel veri analiz bilgisayar programında Strauss ve Corbin’in (1990) “sistemik desen” yaklaşımı temelinde analiz edilmiştir.

Araştırmada kullanılan nitel veri analiz programı “MAXQDA 2021” araştırma süreci boyunca yapılan tüm görüşme metinleri ve araştırmacının yazdığı memolar üzerinde sistemik ve kolay bir şekilde çalışmasına yardımcı olmuştur. Bu program, analiz süresinde elde edilen kavram ve kategorilerin isimlendirilmesinde, aralarındaki ilişkilerin kurulmasında son derece kolaylık sağlamıştır. Aynı zamanda araştırmacının aldığı memolar bu kavram ve kategoriler arasındaki ilişkiyi sağlama ve ana temalara ulaşma açısından faydalı olmuştur.

Gömülü teoride veri analiz süreci veri toplama süreciyle eş zamanlı olarak ilerlediği için ilk görüşmenin ardından elde edilen veri seti analiz edilmekte ardından ikinci görüşme gerçekleştirilmektedir (Glaser ve Strauss, 1967). Bu çalışmada da veri analiz süreci bu şekilde ilerlemiştir. Strauss ve Corbin’in (1998) sistemik gömülü desen yaklaşımında, açık kodlama, eksen kodlama ve seçici kodlama olmak üzere verilerin çözümlemesi için üç aşama tanımlanmıştır. Açık kodlama aşamasında verilerdeki kavramsal kategorilerin keşfi gerçekleştirilirken, eksen kodlama aşamasında kategoriler arasındaki ilişki kurulmakta, seçici kodlama aşamasında ise kategoriler arasındaki ilişki kavramsallaştırılarak açıklanmaktadır. Belirtilen bu aşamalar hiyerarşik bir düzen izlemekten ziyade, birbirleriyle ilişkili ve etkileşimli bir şekilde takip edilmektedir. Aşamaların uygulanması noktasındaki bu esneklik sayesinde araştırmacı, bir aşamayı yaparken diğer aşamayı zihninde oluşturabilmekte, verileri üç ayrı düzeyde kodlayarak üç ayrı düzlemde incelemiş olmaktadır (Neuman, 2013). Bu araştırmanın veri analiz basamakları da Corbin ve Strauss’un (2008) belirttiği üç aşama takip edilerek gerçekleştirilmiştir.

Açık Kodlama: Veri analiz aşamasının ilk basamağı olan açık kodlama, ham veri setinin en küçük anlamlı birimler halinde parçalara ayrılmasını ifade etmektedir. Her bir parçanın kavramsal olarak neyi ifade etmeye çalıştığı ortaya konarak bilgi kategorileri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu aşamada önceden oluşturulmuş bir kavram haritası ya da kod listesi kullanılmamakta, verilerden hareket edilerek oluşturulmaktadır (Corbin ve Strauss, 2008). Açık kodlamada veriler, kelime kelime, satır satır, paragraf paragraf ya da katılımcıların ifadelerini olduğu gibi alınarak (in-vivo) kodlanabilmektedir. Kod verinin bir parçası için anlamlı, dikkat

eken ya da konuyu özetleyen kısa ifadeler anlamına gelmektedir. Bu srecte araştırmacı “Bu veri parçası ne anlama gelmektedir?”, “Bu veri parçası neyi anlatmaktadır?”, “Burada yer alan ifadeler hangi kategorinin göstergesi olabilir?” gibi sorularla kavramlar ortaya çıkarmaya ardından benzer kavramlarla gruplandırmaya çalışmaktadır (Creswell, 2003)

Bu araştırmada açık kodlama aşamasında birbirlerinden bağımsız olarak 759 kavram kodlanmıştır. Ortaya çıkan bu kavramlar sahip oldukları benzerlikler açısından daha soyut st başlık altına yerleştirilmiştir. Benzer nitelikte olan alt kategorilerde içerik bakımından daha kapsayıcı bir kategorinin altına yerleştirilmiştir. Tüm bu srec sonunda toplamda 9 tema ve onların altında yer alan 69 alt temaya ulaşılmıştır.

Eksen Kodlama: Veri analiz sürecinin ikinci basamağını ifade eden eksen kodlamada, açık kodlama sürecinde ortaya çıkan kavram ve kategoriler düzenlenip ilişkilendirilerek temel analitik kategorilerin keşfi gerçekleştirilmektedir. Bu sayede kodlara ait ilk belirsizlik ortadan kalkmakta, kategori ve alt kategorilerin birbiriyle olan bağılantı ve etkileşimi açıklık kazanmaktadır. Strauss ve Corbin’in (1990) bu aşamada nerdiğı terimler, kategoriler arasındaki ilişkiyi netleştirme noktasında araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır. “Koşullar” terimi araştırılan olguyu meydana getiren şart ve durumları, “eylem/etkileşimler” terimi katılımcıların duruma verdikleri yanıtları, “sonuçlar” terimi olgunun kim tarafından nasıl ortaya çıktığını tanımlamakta ve kategorilerin bu terimlerle anlamlandırılıp ilişkilendirilmesi başlıklar arasında bağılantı oluşturmayı kolaylaştırmaktadır.

Bu araştırmada eksen kodlama süreci, açık kodlama sürecinde oluşturulan kategori ve alt kategorilerin yeniden değerlendirilmesi ve sürekli olarak karşılaştırılmasıyla yrtlmştir. Araştırmacı yukarıda kullanılması önerilen terimlerle veri setini değerlendirerek, “ne neye yol açtı, hangi şartlar bunları ortaya çıkardı, tüm bunların sonucu neydi” gibi sorular ve bu soruların yanıtlarıyla tema ve alt temaları değerlendirerek bazılarını yeniden değerlendirmiş, bazılarını birleştirmiş bazılarını değiştirmiştir. Tema ve alt temalar arasındaki bağılantıyı açıklamak amacıyla da görsel bir model oluşturulmuştur. Bu sürecin sonunda toplam beş tema ve 26 alt temaya ulaşılmıştır.

Seçici Kodlama: Veri analiz sürecinin son aşamasını oluşturan bu basamak, merkezi, diğer bir ifade ile çekirdek bir kategorinin seçilip diğer tüm temaların bu çekirdek temayla ilişkilendirilmesi aşamasını tanımlamaktadır. Corbin ve Strauss (1990) ekirdek temanın oluşturulmasında “Bu araştırmada temel düşünce nedir?”, “Araştırmadaki tüm eylem ve etkileşimler neyle ilgilidir?”, “Eğer araştırmacı sonuçları birkaç cümle ile anlatacak olsa, bu

ifadeler ne olurdu?” gibi sorulara verilen cevapların belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir. Çekirdek kategori, veri analiz sürecinin önceki basamaklarında belirlenmiş kategorilerden seçilebileceği gibi araştırılan olguya ilişkin kuramı daha üst düzey bir soyutlama yaparak en iyi şekilde açıklayan yeni bir kavram tanımlayarak da seçilebilir. Bu süreçte tüm kategoriler çekirdek kategori etrafında bağlamsal ve nedensel koşulları oluşturacak şekilde konumlandırılır.

Bu araştırmanın seçici kodlama sürecinde, tüm kategori ve alt kategoriler sahip oldukları ortaklık ve farklılık tekrarlı şekilde değerlendirilmiştir. Çekirdek kategori olarak açık ve eksen kodlama sürecinde ortaya çıkan kategorilerden birini seçmek yerine, araştırılan olgu olarak ahlaki kayıtsızlığın ortaya çıkma sürecini, hangi koşullardan etkilendiğini, hangi yollarla yapıldığını, nasıl öğrenildiğinin açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu için yeni bir kavram tercih edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, 27 yetişkinle yapılan derinlemesine görüşmeler sonucunda çekirdek kategori olarak “Ahlaki Kayıtsızlık Modeli” belirlenmiştir. Ardından tüm kategori ve alt kategorilerin birbirleriyle ilişkisini görsel olarak açıklamak amacıyla diyagram çizilmiş ve Şekil 4.1’de görseli sunulmuştur.

3.1.1.4. Metodolojik Kesinlik: Geçerlik Güvenirlik

Nitel araştırmaları nicel araştırmalardan ayıran temel noktalardan biri nitel araştırmaların insan hayatını ve deneyimlerini derinlemesine anlamayı hedeflediğinden doğası gereği öznellik içermesidir. Dolayısıyla nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik kavram nitel araştırmalarda farklı şekillerde ele alınmaktadır. Lincoln ve Guba (1985) nitel araştırmalara uygun olacak şekilde bu kavramları “iç geçerlilik” yerine “inandırıcılık”, “dış geçerlilik” yerine “aktarılabilirlik”, “iç güvenilirlik” yerine “tutarlılık” ve “dış güvenilirlik” yerine “teyit edilebilirlik” şeklinde yeniden tanımlamıştır.

3.1.1.4.1. İnanırıcılık

İnanırıcılık kavramı elde edilen verilerin ne kadarının, araştırılan olgunun sahip olduğu çoklu gerçeklikleri yansıttığını tanımlanmaktadır (Lincoln ve Guba, 1985). Nitel araştırmalarda inandırıcılığın sağlanabilmesi için uzun süreli etkileşim (veri kaynaklarıyla uzun süreli uğraşım), sürekli gözlem (araştırılan olgunun yeterince araştırılıp araştırılmadığına dair sürekli sorgulama), çeşitleme (çoklu metot, çoklu araştırmacı, çoklu veri toplama yöntemi), uzman değerlendirmesi (uzman araştırmacıların görüşlerinden yararlanmak) ve katılımcı teyidi

(katılımcıların yapılan yorum ve raporlara katılıp katılmadığı) yöntemleri önerilmektedir (Lincoln ve Guba, 1985).

Bu çalışmada inandırıcılığı sağlamak amacıyla veri kaynaklarıyla uzun süreli etkileşim, uzman değerlendirmesi ve katılımcı teyidi yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırmacı her bir katılımcıyla yapmış olduğu görüşmeyi kendi deşifre etmiştir. Tüm görüşmeler, dolayısıyla deşifre ve analiz süreçleri toplamda üç yıl sürmüştür. Bu zaman zarfı içerisinde araştırmacı veri analiz sürecinde elde edilen kavram ve kategorileri uzun süreli değerlendirme ve sürekli karşılaştırmaya tabi tutmuş, ortaya çıkan kategori ve alt kategorilerdeki hata payını olabildiğince asgari düzeye indirmeye çalışmıştır. Diğer bir yöntem olan uzman değerlendirmesi de bu araştırmaya dahil edilerek araştırmacının ikilem yaşadığı yerlerin netleşip düzenlenmesinde son derece yardımcı olmuştur. Araştırmanın başlangıç sürecinden son aşamasına kadar, araştırma sorularının oluşturulması, verilerin toplanması ve analiz edilmesi, tema ve alt temalar arasındaki ilişkinin kurulması süreçlerinin tümünde tez danışmanı başta olmak üzere daha önce gömülü teori deseniyle araştırma yapmış üç uzmanın da görüş ve değerlendirmelerinden yararlanılmıştır. Son olarak katılımcı teyidi yönteminde araştırmacı, üç katılımcıya yaptığı analizlerden elde ettiği sonuçları göstererek, kendi metinlerinden bu sonuçlara eriştiğini, katılımcıların kendi dile getirdiklerinden ulaşılan bu yargıları uygun görüp görmediğini sormuş ve onlardan teyit almıştır.

3.1.1.4.2. Aktarılabilirlik

Nicel araştırmalarda bulguların genellenebilir olması metodolojik gücü ifade ederken, bu durum nitel araştırmalarda aktarılabilirlik kavramıyla ulaşılan sonuçların ayrı bir bağlamda veya farklı konulara uygun olabilme derecesini ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile elde edilen bulguların farklı katılımcılar ve bağlam üzerinde de uygulanabilirliğini ifade etmektedir (Lincoln ve Guba, 1985). Aktarılabilirliği sağlamak amacıyla Erlandson vd. (1993), ayrıntılı betimleme ve amaçlı örnekleme olarak iki yöntemden bahsetmiştir.

Bu araştırmada aktarılabilirliği sağlamak amacıyla her iki yöntemden de yararlanılmıştır. Ayrıntılı betimleme yönteminde katılımcıların duygu ve düşüncelerini yansıtan doğrudan ifadelerine yer verilerek, bunun yanı sıra katılımcıların bakış açıları ve eylemlere ne anlam verdikleri de yorumlayıcı bir şekilde tanımlanmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemiyle de katılımcıların nasıl seçildiği ve hangi özelliklerinin temel alındığı, hangi kriterlerin ön planda olduğu gibi bilgiler detaylı şekilde verilmiştir. Bulgular bölümünde de araştırma soruları dahilinde hangi sonuçlara ulaşıldığı detaylı bir şekilde anlatılarak benzer bir çalışma grubuyla

alışılması durumunda benzer sonuçların elde edilip edilmediğın kontrol edilmesi açık hale getirilmiştir.

3.1.1.4.3. Tutarlılık

Nicel araştırmalarda güvenilirlik, çalışmanın benzer koşullarda benzer katılımcılarla tekrarlandığında ortaya çıkan bulguların ne kadar benzer olup olmadığını tanımlayan bir yapıdır. Nitel araştırmalarda güvenilirlik ise, tüm araştırma süreçlerinin tutarlı bir şekilde yürütölerek bulguların zaman içindeki istikrarını ifade etmektedir. Araştırma aynı ya da benzer katılımcılarla aynı kriterlere benzer şartlarla tekrarlandığında bulguların aynı olup olmayacağı ile ilgilidir. Tutarlılığın sağlanması için denetleme yoluyla araştırma yönteminin ayrıntılı anlatımı, başka bir araştırmacının süreç ve sonuçları incelemesi yöntemleri önerilmektedir (Lincoln ve Guba, 1985).

Bu araştırmada ahlak psikolojisi alanında çalışan bir akademisyen denetimci olarak yer almıştır. Verilerin analizi kısmında elde edilen kategorilerin kavramsallaştırılmasını, bu kavramların mevcut ahlak psikolojisindeki kavramlarla tutarlılığını, kategori ve alt kategoriler arasındaki bağlantıları değerlendirmiş, ahlaki kayıtsızlığa ilişkin temaların modellenmesi gibi araştırma sürecinde elde edilen verilere öneriler getirmiştir. Denetleyicinin sürece ilişkin görüşlerini araştırmacıyla iletmesi çevrimiçi görüntölü görüşmeler üzerinden sağlanmıştır.

3.1.1.4.4. Teyit Edilebilirlik

Nesnellik kavramıyla aynı düzlemde olan teyit edilebilirlik kavramı, araştırmacının önyargı ve yanılığısıyla ilgilenmektedir. Nitel araştırmalarda araştırmanın, araştırmacının önyargılarından ya da değerlerinden bağımsız şekilde tamamlanabilmesi için, yöntem basamaklarının uygun bir şekilde takip edilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade ile sürecin doğru takip edilmesi ortaya çıkan sonuçların araştırmacının değer ve inançlarından bağımsız olmasını sağlar. Araştırmada teyit edilebilirliği sağlamak için araştırma sürecinin de analiz edilmesi ve değerlendirilmesi son derece önem taşımaktadır (Bitsch, 2005; elik ve Ekşi, 2015).

Corbin ve Strauss'un (1990) belirlediği kriterler gömölü teori araştırma deseninin değerlendirilmesi için bir çerçeve olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda sistematik desenin araştırma sürecinin değerlendirilmesinde aşağıda yer alan yedi kriter baz alınmaktadır:

- Örneklem nasıl ve hangi özellikler temel alınarak seçilmiştir?
- Ortaya çıkan önemli kategoriler nelerdir?

- Bu kategorileri belirleyen olay, durum, eylem ya da oluşumlar nelerdir?
- Kuramsal örnekleme hangi kategorilere dayandırılarak yapılmıştır? Kuramsal örnekleme yapıldıktan sonra bu kategorilerin temsil gücü nasıl sağlanmıştır?
- Kategoriler arasındaki ilişkiler kurulurken hangi temellere dayandırılmıştır?
- Bu temeller modelin tümünü yansıtmakta mıdır? Eksiklikler var mıdır? Eksiklik olması durumunda bunlar çalışmayı nasıl etkilemektedir?
- Çekirdek kategori nasıl ve neden seçilmiştir? Son analitik değerlendirme belirli bir temele dayandırılarak mı yapılmıştır?

Bu araştırmanın veri toplama ve veri analiz basamaklarının yukarıda belirtilen kriterlerin temelinde ilerlemesine dikkat edilmiştir. Araştırmacı, sürecin her bir basamağını bu kriterleri karşılayacak şekilde tamamlamaya, diğer bir ifadeyle teyit edilebilirliği sağlamaya çalışmıştır.

3.1.1.5. Araştırmacının Rolü

Nicel araştırmaların aksine nitel araştırmalarda araştırmacı, araştırma sürecinin önemli bir bileşeni olmakta, araştırılan olguya yakın temasta bulunmaktadır. Araştırmacı, nitel araştırma sürecinde süreç boyunca hem katılımcılarla doğrudan etkileşimle görüşmeler yapmakta, gözlemci rolünü sürdürmektedir. Araştırmacının bu süreç boyunca elde ettiği veriler, veri çözümlenmesi sürecine katkı sağlamaktadır. Bütün bilimsel araştırmalarda olduğu gibi nitel araştırmalarda da araştırmacının tarafsız olması ve objektif bir tutma sahip olması önemlidir. Ancak bu durum nitel araştırmalarda nicele kıyasla daha belirgin olmayan bir özellik içerir. Bu belirsizliğin araştırmanın nesnellğine hanel getirmemesi, konuya ilişkin kişisel görüş, kanaat ve tecrübelerine dair farkındalık geliştirmesi ve bunu betimleyerek kaleme alması gerekir. Bu sayede araştırmayı okuyanlar araştırmacının rolünün farkındalığına ilişkin geri bildirim almış olurlar.

Bu araştırmayı yürüten araştırmacı lisans ve yüksek lisans eğitimini ise psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında tamamlamıştır. Araştırmacı, bu araştırmayı yürüttüğü rehberlik ve psikolojik danışmanlık doktora programından önce eğitim programları ve öğretim alanında doktorasını tamamlamıştır. Doktora eğitimi öncesinde ve her iki ve doktora eğitimi sürecinde nicel ve nitel yöntemlerle yapmış olduğu çalışmalar bulunmaktadır. Araştırmacı yaşam deneyimi, katılım ve derinlemesine veriyle tanışmasına imkan sağlayan nitel araştırmaları kendine daha yakın ve kendini bu alanda daha yetkin hissederek bir önceki doktora tezinde aynı kurama dayalı olarak yaptığı deneysel araştırmadan sonra konunun kültürdeki bağlamı derinlemesine inceleyebileceği bir araştırma yapmaya karar vermiştir. Araştırmacının

konuya karar verme sürecinde, ilk olarak, toplumumuzda ahlaki özellikleriyle bilinen ve 15 Temmuz darbe girişiminde bulunan grubun mensuplarına ilişkin hissedilen ve “Bu kadar ahlaklı görünen grubun vatandaşına kurşun sıkması ve yönetimi gayri ahlaki bir yöntemle ele geçirmeyi normalleştirmesi nasıl mümkün olmuştur?” sorusu temel hareket noktasını oluşturmuştur. Bunlara ek olarak araştırmacı daha önce yaptığı iki çalışmadan birinde, “Lise Öğrencilerine Özgürlük Eğitimi: Bir Değer Bilinçlendirme Uygulaması” konulu bir değer bilinçlendirme eğitimi bir başka çalışmada da “Lise Öğrencilerinde Ahlaki Kayıtsızlığı Azaltmaya Yönelik Bir Eğitim Programı Geliştirilmesi ve Etkililiğinin Değerlendirilmesi” konusunu çalışmış olup, ahlak ve değer eğitimi alanına özel ilgi duymaktadır. 15 Temmuz darbe girişimi süreciyle başlayan ve ilerleyen zamanlarda ilgisinin derinleştiği “Ahlaki Kayıtsızlık” konusunun kültürümüze özgü derinlikli bir konuyla incelenmemiş olmasına da bağlı olarak “Ahlaki Kayıtsızlık toplumumuzda nasıl yapılmaktadır? Nasıl kazanılmaktadır? Sonuçları Nelerdir? Ahlaki Kayıtsızlığı Kolaylaştıran Unsurlar Nelerdir? Önlenbilir mi? Nasıl? gibi sorulara cevap arayarak ahlaki kayıtsızlığa yönelik kültürel bir model ortaya koymak istemiş ve konuya en uygun metot olarak gömülü teori desenini tercih etmiştir.

3.1.2. Nicel Aşama

Araştırmanın nicel aşamasını ölçek geliştirme çalışması ve geliştirilen ölçekten elde edilen verilerin bazı demografik değişkenlere göre yorumlanması oluşturmaktadır. Ahlaki kayıtsızlığın kültürel bir perspektifle incelenmesi neticesinde ortaya çıkan tema ve alt temalardan kültüre duyarlı bir ölçme aracı geliştirmek amaçlanmıştır.

3.1.2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın nicel bölümünde “tarama modeli” kullanılmıştır. Var olan durumu olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan bu model, evren içinden belli bir örneklem üzerinden evrene ait algı, tutum ve eğilimleri nicel olarak açıklama yapmayı sağlamaktadır (Creswell, 2002).

3.1.2.2. Çalışma Grupları

Araştırmada geliştirilmesi hedeflenen ölçeğin yetişkinlere yönelik olması hedeflenmiştir. Bu tercihin nedeni nitel bölümde de yetişkin grupla çalışılmış olmasıyla ilgilidir. Çalışma grubunun belirlenmesinde yaş sınırlaması yapılmamış olup, özellikle geniş bir yaş grubuna, farklı eğitim düzeylerine ve mesleklere ulaşabilmek açısından 18 yaş üzeri tüm yetişkinler

tercih edilmiş, veriler çevrimiçi toplandığı için bir il, bölge ya da yaş sınırlanması yapılmamıştır.

Araştırmada yer alan çalışma gruplarının tümüne çevrimiçi olarak ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalarla çevrimiçi platform üzerinden toplanan verilerle yüz yüze toplanan veriler arasında güvenilirlik ve veri kalitesi açısından fark olmadığı öne sürülmektedir (Edgar, Murphy ve Keating, 2016; Roulin, 2017).

Ölçeğin geliştirilme sürecinde bağımsız beş katılımcı grubundan veri toplanmıştır. Tüm katılımcı gruplarına yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi sorulmuştur. Ancak sadece ilk gruba bunların yanısıra yaşadıkları il, sosyo-ekonomik düzey ve meslekleri de sorulmuştur.

Tablo 3.2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Grup	1. Aşama		2. Aşama		3. Aşama	
		AFA & DFA (n = 508)		Ölçüt Geçerliği (n = 250)		Test- tekrar test (n = 51)	
		f ($\bar{x} \pm sd$)	%, (ranj)	f ($\bar{x} \pm sd$)	%, (ranj)	f ($\bar{x} \pm sd$)	%, (ranj)
Yaş		33.83 $\pm$ 11.25	19-77	29.96 $\pm$ 12.43	18-66	23.26 $\pm$ 8.66	18-59
Cinsiyet	Kadın	338	66.54	182	72.80	30	58.82
	Erkek	170	33.46	68	27.20	21	41.18
Eğitim Düzeyi	İlkokul	3	0.59	2	0.80		
	Ortaokul	6	1.18	1	0.40		
	Lise	119	23.43	142	56.80		
	Ön lisans	76	14.96	17	6.80		
	Lisans	221	43.50	67	26.80		
	Yüksek lisans	69	13.58	16	6.40		
	Doktora	14	2.77	5	2.00		

3.1.2.2.1. Birinci Aşama Veri Toplama

Çalışma Grubu 1: Birinci çalışma grubunda; Türkiye'nin 51 farklı ilinden 18-77 yaş aralığında 508 kişi yer almış olup, meslek olarak; 81 kişinin eğitimci (%16), 81 kişinin öğrenci (%16), 70 kişinin memur (%14), 49 kişinin sağlık çalışanı (%10), 47 kişinin mimar/mühendis (%9), 48 kişinin ev hanımı (%9), 31 kişinin finans sektörü çalışanı (%6), 32 kişinin psikolojik danışman ya da psikolog (%6), 20 kişinin serbest meslek mensubu (%4), 15 kişinin akademisyen (%3), 14 kişinin emekli (%3), 8 kişinin de hukukçu (%2) olduğu görülmüştür. 12 kişi de (%2) mesleğini belirtmemiştir. Sosyo ekonomik düzey açısından ise; 39 kişi (%8) düşük, 292 kişi (%57) orta ve 177 kişi (%35) yüksek gelir düzeyine sahip olduğunu belirtmiştir.

Birinci aşamada 508 kişiye ölçeğin 29 maddelik ilk hali verilerek, elde edilen verilerle Madde Analizi, AFA, DFA ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Ayrıca ahlaki kayıtsızlığın

cinsiyete, ekonomik duruma ve eğitim düzeyine göre farklılaşma durumuna da bu çalışma grubu üzerinde bakılmıştır.

3.1.2.2.2. İkinci Aşama Veri Toplama

İkinci çalışma grubunda ölçüt geçerliliği için birbirinden bağımsız üç gruptan veri toplanmıştır. Bu grupların toplam kişi sayısı 250'dir. Gruplara ilişkin veriler ve hangi gruba hangi ölçeğin uygulandığı aşağıda belirtilmiştir.

Çalışma Grubu 2: İkinci çalışma grubunda 96 kişi yer almıştır. Bu kişilerin 77'si kadın (%80), 19'u (%20) erkektir. Grupta yer alanların yaş aralığı 18-65, yaş ortalaması 33'tür. Eğitim durumu açısından bakıldığında ise; 35 kişinin (%36) lise ve altı, 44 kişinin (%46) ön lisans ya da lisans ve 17 kişinin (%18) yüksek lisans ya da doktora mezunu olduğu görülmektedir.

Bu grupta yer alan kişilere Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ve Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği uygulanmıştır. Ayrıca Ahlaki kayıtsızlık puanlarının cinsiyet, ekonomik düzey ve eğitim durumu değişkenleri açısından incelenmesi de bu gruptan elde edilen verilerle yapılmıştır.

Çalışma Grubu 3: Üçüncü çalışma grubunda 45 kişi yer almıştır. Bu grupta yer alan kişilerin 36'sı kadın (%80), 9'u (%20) erkektir. Grubun yaş aralığı 18-66, yaş ortalaması 40'tır. Eğitim düzeyi açısından ise 14 kişinin lise ve altı (%31), 27 kişinin (%60) ön lisans ya da lisans ve 4 kişinin ise (%9) yüksek lisans ya da doktora mezunu olduğu görülmektedir.

Bu grupta yer alan kişilere Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ve Ahlaki Okuryazarlık Ölçeği uygulanmıştır.

3.1.2.2.3. Üçüncü Aşama Veri Toplama

Çalışma Grubu 4: Dördüncü çalışma grubunda 109 kişi yer almıştır. Bu grupta yer alan kişilerin 69'u kadın (%63), 40'ı (%37) erkektir. Grubun yaş aralığı 18-64, yaş ortalaması 23'tür. Bu grupta yer alan kişilerin 96'sı (%88) lisans öğrencisi, 13'ü (%12) üniversite mezunudur. Bölüm olarak bakıldığında ise; 29 kişinin İlköğretim Matematik Öğretmenliği (%26), 27 kişinin psikoloji (% 25), 27 kişinin Hukuk (%25), 6 kişinin inşaat mühendisliği (%5,5), 6 kişinin İspanyol Dili ve Edebiyatı (%5,5), 6 kişinin ilahiyat (%5,5) bölümünde, 8 kişinin (%7,5) de muhtelif bölümlerde olduğu görülmüştür. Dördüncü çalışma grubunun bir kısmı beşinci çalışma grubunu oluşturacağı ve test tekrarı yapılacağı için bu grubun üniversite öğrencileri olması tercih edilmiştir.

Bu grupta yer alan kişilere Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği ve Karanlık Üçlü Ölçeği uygulanmıştır.

Çalışma Grubu 5: Beşinci çalışma grubunda 51 kişi yer almıştır. Bu grupta yer alan kişilerin 30'u kadın (%59), 21'si (%41) erkektir. Grubun yaş aralığı 18-59, yaş ortalaması 24'tür. Bu grupta yer alan kişilerin 44'ü (%86) lisans öğrencisi, 7'si (%14) üniversite mezunudur. Bu grupta yer alan kişilere Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği iki hafta ara ile tekrar uygulanarak test tekrar test güvenirliğine bakılmıştır.

3.1.2.3. Ölçeğin Geliştirilme Süreci

Ölçeğin maddeleri hazırlanırken literatür inclemesi yapılmış ardından nitel verilerin değerlendirilmesi sürecinde elde edilen kültürel temalardan yararlanılmış ve madde havuzu oluşturulmuştur. Ahlaki kayıtsızlığı ölçtüğü düşünülen 48 aday madde hazırlanmıştır. Maddelerin cevaplanması, ölçeğin yapısı göz önünde bulundurularak 5'li Likert tipinde (1=Hiç katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Tamamen katılıyorum) yapılandırılmıştır. Bu taslak maddeler 11 uzmana gönderilmiştir. Bu süreçte uzmanların görüşlerini belirtmelerinde Davis (1992) tekniği kullanılarak, her bir madde uzmanlar tarafından “kalmalı”, “düzeltilmeli/ yararlı” ve “çıkarılmalı/gereksiz” şeklinde değerlendirilmiştir. Uzmanların açıklama yapmalarına, madde üzerinde düzenleme yapmalarına ve madde önerisi getirmelerine imkân sağlayacak şekilde ölçeğin uzman değerlendirme formunda maddelerin paralel satırlarında boşluk bırakılmıştır. Uzmanlardan gelen öneriler doğrultusunda düzenlenmesi gereken maddeler üzerinde durularak bu maddeler düzeltilmiştir. Uzman değerlendirmesinden sonra madde sayısı 48'den 29'a düşmüştür. Uygulamalara başlamadan önce Türkçe anlam ve dil bilgisi için Türk dili alanında uzman 3 kişinin değerlendirmesine başvurulmuştur. Bu işlemlerden sonra ölçekte yer alan soruların anlaşılabilirliğini denetlemek amacıyla 30 kişilik bir gruba pilot uygulaması yapılmıştır. Gelen öneriler doğrultusunda küçük düzeltmeler yapılarak ölçek 29 madde olara çevrimiçi uygulama platformuna yüklenemeye hazır hale getirilmiş ve sonrasında katılımcılardan (n=508) veriler toplanmıştır.

İkinci aşama veri toplama sürecinde AFA ve DFA analizleri sonucunda 15 madde halindeki form ölçüt geçerliği amacıyla üç farklı gruba (n=250) uygulanmıştır. Geliştirilen ölçeğin yanısıra, bir gruba ahlaki uzaklaşma ölçeği (n=96), bir gruba ahlaki okuyazarlık ölçeği (n=45), bir gruba da karanlık üçlü ölçeği (n=109) verilmiştir. Üçüncü ve son veri toplama aşaması ise test tekrar test güvenirliği için aynı gruba (n=51) iki hafta arayla geliştirilmekte olan ölçeğin

uygulanmasıyla yapılmıştır. Nihai olarak geçerlik ve güvenilirlik analizi tamamlanan 15 maddeli ve dört faktörlü ölçeğe Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği (MAKÖ) adı verilmiştir (Ek 4).

3.1.2.3.1. Veri Toplama Araçları

Geliştirilmekte olan Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği'nin ölçüt bağıntılı geçerliğini değerlendirmek Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği, Ahlak Okuryazarlığı Ölçeği ve Karanlık Üçlü Ölçeği Kısa Formu kullanılmıştır. Ölçekler kullanılmadan önce geliştiren/uyarlayan kişiden mail ile kullanım izni (Ek 3) alınmıştır.

Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği: Bandura ve arkadaşları (1996) tarafından geliştirilen, Gezici-Yalçın, Şenyurt, Gültepe ve Coşkun (2016) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan bu ölçek, bireylerin ahlaki olmayan davranışları makul göstermeyi ve haklı çıkarmayı sağlayan sekiz sosyo-bilişsel mekanizmaya ne derecede başvurduğunu ölçmektedir. Ölçek, “Kesinlikle Katılmıyorum” ile “Kesinlikle Katılıyorum” arasında değişen 5’li derecelendirme üzerinden puanlanmakta olup, 26 maddeden oluşmaktadır ve tek faktörlü yapıya sahiptir (Ek 5). Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı .86 olarak belirtilmiştir. Bu çalışmada elde edilen Cronbach Alpha katsayısı ise .85’tir.

Ahlak Okuryazarlığı Ölçeği: Ahlak okuryazarlığı, kendi ahlaki değerleri üzerinde düşünme, çeşitli seçeneklerin olası sonuçlarını ve bunların etkilerini belirleme, hangi seçeneğin kişinin değerleriyle uyumlu olduğu konusunda mantıklı kararlar verme ve kendi eylemlerinin sorumluluğunu almayı kapsayan temel bir beceri setini ifade etmektedir. Tekin (2022) tarafından geliştirilen ölçekte, 5 faktör ve 20 maddeden oluşan bir yapı elde edilmiştir. Ahlaki Muhakeme, Ahlaki Farkındalık, Ahlaki İmgelem, Ahlaki Duyarlılık ve Ahlaki Kararlılık alt boyutlarına sahip bu ölçek, 20 maddeli 5’li derecelendirmelidir (Ek 6). Cronbach Alfa katsayısı Ahlaki Muhakeme alt ölçeği için .79, Ahlaki Farkındalık alt ölçeği için .75, Ahlaki İmgelem alt ölçeği için .66, Ahlaki Duyarlılık alt ölçeği için .62 ve Ahlaki Kararlılık alt ölçeği için .50 bulunmuştur. Bu çalışmada elde edilen Cronbach Alpha değerleri Ahlaki Muhakeme alt ölçeği için .81, Ahlaki Farkındalık alt ölçeği için .70, Ahlaki İmgelem alt ölçeği için .70, Ahlaki Duyarlılık alt ölçeği için .81 ve Ahlaki Kararlılık alt ölçeği için .60 ve ölçeğin tamamı için .91’dir.

Karanlık Üçlü Ölçeği: Karanlık üçlü olarak tanımlanan, Dark Triad adıyla da bilinen bu ölçek kişiliğin karanlık yönünü temsil eden özellikleri ölçmeyi hedeflemektedir. Dirty Dozen formu karanlık üçlü ölçeğinin kısa formunun adı olup kirli düzine olarak da adlandırılmaktadır. Paulhus ve Williams (2002) tarafından geliştirilen, Satıcı, Kayış, Yılmaz ve Eraslan-Çapan

(2016) tarafından Türkçe'ye uyarlanan bu ölçek, Narsizm, Psikopati ve Makyavelizm olmak üzere üç boyuta sahiptir. 12 maddeli, 9'lu derecelemeyle sahip, Likert tipi bir ölçektir (Ek 7). Ölçeğin iç tutarlılık katsayıları Makyavelizm için 0.79, psikopati için 0.71 ve narsizm için 0.87 olarak belirtilmiştir. Bu çalışmada elde hesaplanan Cronbach Alfa değerleri, Makyavelizm için 0.80, Psikopati için 0.67 ve Narsizm için 0.88'dir.

3.1.2.4. Verilerin Toplanması ve Etik

Araştırma sürecinde veriler toplanmadan önce Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'nden araştırma ve yayın etik kurulu kararı talep edilmiş, 07.06.2021/5-21 onay tarihi ve 88520 sayılı karar ile onay alınmıştır.

Ölçek geliştirme sürecinde veriler çevrimiçi Google formlar aracılığıyla 2022 yılı Eylül ve Ekim ayında toplanmıştır. Katılımcılara isim kaydetmeyi gerektirmeyen formlar çevrimiçi ortamda iletilmiş, bilgilendirilmiş onamları alınmış ve formun doldurulması süresi hakkında bilgi verilmiş, istedikleri zaman bırakabilecekleri belirtilmiştir. Test tekrar test sürecinde ise hatırlayabilecekleri bir rumuz yazmaları istenilerek, yine kimliklerinin gizli kalması sağlanmıştır.

3.1.2.5. Verilerin Analizi

Verilerin analizinde ilk olarak değişkenlerin betimsel istatistikleri (aritmetik ortalama, standart sapma vb.) ve iç tutarlık katsayıları hesaplanmıştır. Normallik varsayımı için değişkenlerin skewness ve kurtosis değerleri hesaplanmıştır. Normal bir dağılım için kabul edilebilir skewness ve kurtosis değerlerinin -1.5 ile 1.5 aralığında olması gerektiği belirtilmektedir (Kline, 2015; Tabachnick ve Fidell, 2013).

MAKÖ'nün yapı geçerliği için ilk olarak açımlayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. Ölçek verilerinin faktör analizi için uygunluğu Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett Küresellik Testi (BKT) ile kontrol edilmiştir. KMO değerinin .60'ın üstünde olması ve BKT'nin anlamlı olması gerekmektedir (Pullant, 2001). AFA'da ortaya çıkan faktör yapısının geçerliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA'da test edilen modelin uyum iyiliğini belirlemek için Kline'ın (2015) önerilerine uygun olarak Ki-Kare/Serbestlik Derecesi oranı (χ^2/sd), Goodness of Fit Index (GFI), Comparative Fit Index (CFI), Tucker-Lewis Index (TLI), Incremental Fit Index (IFI), Standardized Root Mean Squared Residual (SRMR) ve Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) indeksleri incelenmiştir. DFA'da test edilen modelin RMSEA ve SRMR değerlerinin .08'in altında

olması, X^2/sd oranının 3'ün altında olması, GFI, CFI, TLI ve IFI değerlerinin ise .90'ın üstünde olması kabul edilebilir uyuma işaret etmektedir (Hu ve Bentler, 1999; Kline, 2015; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).

Ölçeğin madde analizi için düzeltilmiş madde toplam korelasyonları hesaplanmıştır. Ölçeğin güvenirliği için ise Cronbach Alfa iç tutarlık katsayıları ve test-tekrar test güvenirlik değerleri hesaplanmıştır. Cronbach Alfa iç tutarlık katsayılarının .60'ın üzerinde olmasının kabul edilebilir olduğu da öne sürülmektedir (Aiken ve Groth-Marnat, 2006).

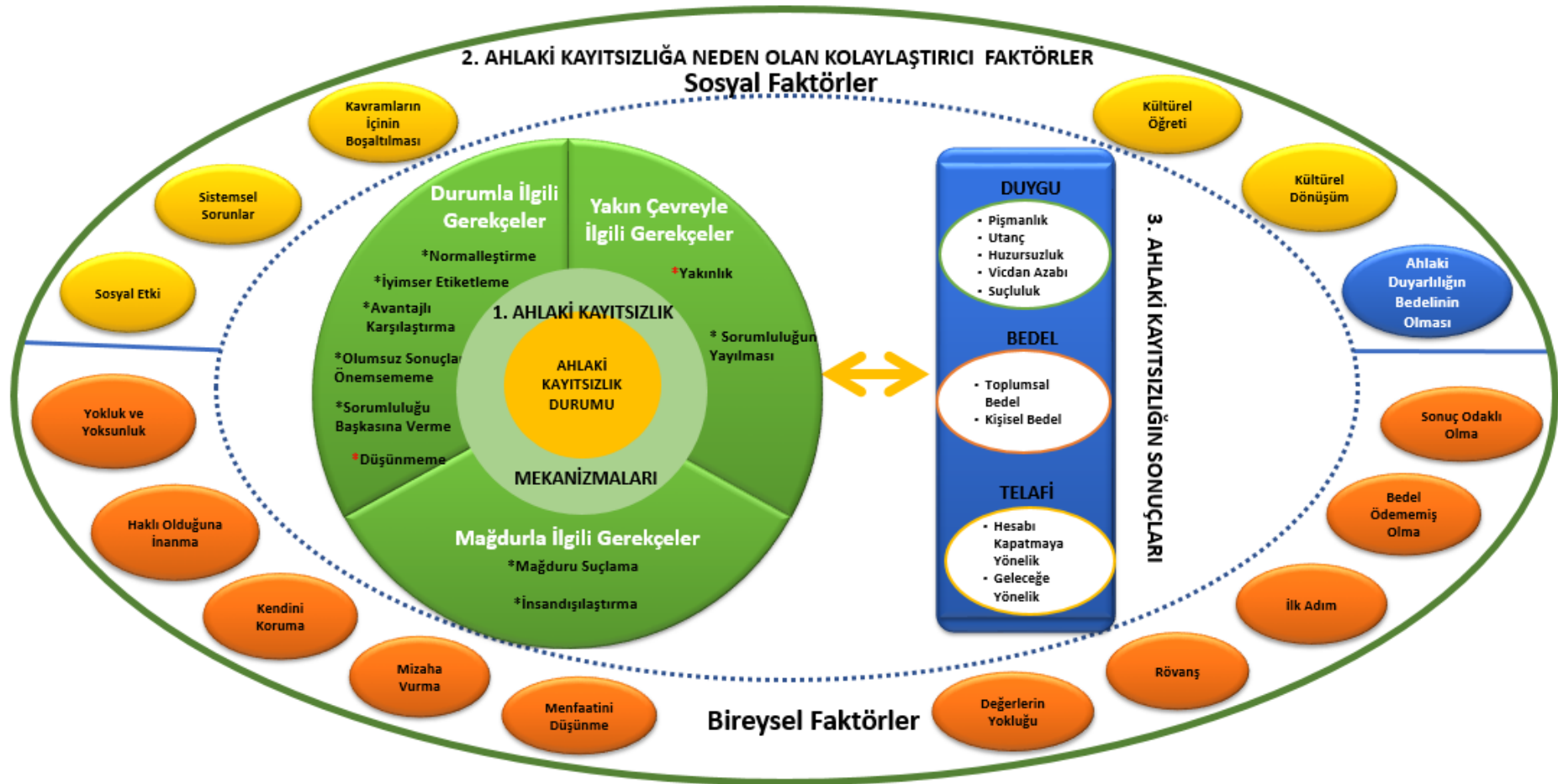
MAKÖ'nün ölçüt geçerliği için ise üç ayrı katılımcı grubundan veri toplanmıştır. MAKÖ ile Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği, Ahlaki Okuryazarlık Ölçeği ve Karanlık Ölçeği arasındaki ilişkiler için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. MAKÖ puanlarının cinsiyet, eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik statü değişkenlerine göre ne düzeyde farklılaştığını incelemek için ise bağımsız gruplar t testi ve tek yönlü ANOVA analizleri yapılmıştır. Araştırmanın verileri IBM SPSS (IBM Corp., 2016) ve Jamovi (The Jamovi Project, 2020) programları ile analiz edilmiştir.

BÖLÜM IV: BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde nitel ve nicel verilerin analizinden elde edilen sonuçlar bulunmaktadır. İlk olarak nitel verilerin analizi sonucu elde edilmiş bulgular yer almaktadır.

4.1. Nitel Bulgular

Araştırmanın nitel aşamasında; Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları, Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları, Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştırıcı Faktörler, Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları ve Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları olarak tanımlanan beş ana tema elde edilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki modelde yer alan temalara ilişkin numaralandırmalar anlatımı kolaylaştırmak için tercih edilmiş olup, temaların hiyerarşik konumda olduğunu ifade etmemektedir. Bulguların anlaşılmasını kolaylaştırmak için süreçteki temalar görsel bir modelle şekillendirilerek modele Şekil 4.1’de yer verilmiştir. Ancak görsel modelde kavram yoğunluğuna bağlı karmaşıklığa neden olmamak için ahlaki kayıtsızlık kavramının kültürel bağlamının anlaşılmasının temelini oluşturan ilk üç temaya (Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları, Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları ve Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştırıcı Faktörler) yer verilmiş, kavramın anlaşılmasının tamamlayıcısı olan diğer iki temaya (Ahlaki Kayıtsızlığı ve Önleme Yolları) metin öncesinde görselleri eklenerek metinde yer verilmiştir. Bulgular ele alınırken görüşmeler sonucunda elde edilen ifadeler doğrudan alıntı yapılmıştır. Etik ilkelere uygun olarak katılımcılara, görüşme sırası, cinsiyet ve yaşlarını belirten sembollerle rumuz (27 yaşındaki ikinci sırada görüşme yapılan kadın görüşmeciye K2;27) verilmiştir.



Şekil 4.1. Ahlaki Kayıtsızlık Modeli

4.1.1.Tema 1. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları

Ahlaki kayıtsızlığın kültürel bir perspektifle incelendiği bu çalışmada modelin ilk basamağını, kişilerin ahlaki olmayan eylemlerini meşrulaştırmak amacıyla başvurdukları yolları içeren verilerin kavramsallaştırılması oluşturmaktadır. Yapılan analizlerde ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları *Durumla İlgili Gerekeçler*, *Mağdurla İlgili Gerekeçler* ve *Yakın Çevreyle İlgili Gerekeçler* olmak üzere üç alt tema şeklinde gruplandırılmıştır. Ahlaki kayıtsızlık mekanizmaları Şekil 4.2’de görsel olarak da verilmiştir.



Şekil 4.2. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları

4.1.1.1.Durumla İlgili Gerekeçler

Bu alt tema ahlaki ihlallerin meydana geldiği durumlar üzerinden gerekçelendirilmelerini kapsamaktadır. Bu başlık altında *Normalleştirme*, *İyimser Etiketleme*, *Avantajlı Karşılaştırma*, *Olumsuz Sonuçları Önemsememe*, *Sorumluluğu Başkasına Verme* ve *Düşünmeme* mekanizmaları mevcuttur.

4.1.1.1.1. *Normalleştirme*

Bu mekanizma ahlaki olmayan durum ya da eylemleri bir meşrulaştırma gerekçesi göstermeden normal görmeyi ifade etmektedir. Olumsuz eylemleri normal gören kişiler durumu makul bularak ya da sakıncalı görmeyerek yaşamın olağan akışının bir parçası gibi görmektedir. Yapılan görüşmelerde katılımcıların piyasa böyle, o durum öyle davranmayı gerektiriyordu, ihalelerde böyle yapılır bu işler, hep iyi davranmak zorunda da değilim gibi ifadeler kullanarak konuyu açıklamaya çalıştıkları görülmüştür. Normalleştirmeye dayalı katılımcı ifadeleri aşağıda örneklenmiştir:

(Trafikte kaynak yapmaya atfen) Acil bir işim vardır. (E4;41)

Pandemi döneminde online maske satışı yapan bir tanıdığımı neden fiyatları birden artırdınız? dedim. "Bu serbest piyasada böyledir. Talep çoksa, ürün azsa, fiyat artar. Mal elimde kalsa kimse zarar ettin al bu parayı demiyor. Fiyatı yüksek bulan almaz bu kadar basit" demişti. (E11;49)

Mecbur kaldım bir de oradaki durum bunu gerektiriyordu... Kanunu olmayan bir şey mesela, dolayısıyla bunu yapabilirim. (K12;51)

Geç kalmışımıdır, yetişmem gerekiyordur, yani yol müsaittir geçebileceğimi düşünüp bu şekilde, yetişmem gerekir beklersem geç kalacağım. (K10;40)

Hak etme kısmı aslında biraz problem. Temelinde aslında orada başka bir problem de var. Bir ihaleyi hak etmek demek aslında o işi en iyi yapacak olanın alması demek de değil. En uygun teklifi vermiş ama aslında sen şunu da biliyorsun, başka aldığı üç tane işi mahvetmiş bırakmış, vatandaşı de mağdur etmiş, devleti de mağdur etmiş ama en düşük fiyatı verdiği için ona vermek zorundasın gibi. Yani aslında o ihale sisteminden de kaynaklı bir takım problemler var. (E10;31)

Bazen kitaplarımı istiyor insanlar, üf ya biliyorum verirsem dönmeyecek. Vermek istemiyorum ama sonra düşünüyorum belki yararlanacak onun için önem atfedecek deyip veriyorum. Vermeyince bana ait olanı vermek zorunda değilim. Bir kitap vermedim diye kendini kötü hissetmesin. Bir arkadaşım kitaplarımı getirmiyor 5 yıldır onda, vermiyor böyle davranan insanlar yüzünden veresim gelmiyor artık. Bende yok diyorum bazen hiç de rahatsız olmuyorum. (K3;29)

4.1.1.1.2. *İyimser Etiketleme*

Bu mekanizma, ahlaki olmayan bir eylem ya da olgunun adının ya da atfedilen anlamın değiştirilmesiyle yapılan normalleştirme çabasını ifade etmektedir. Katılımcılar, eylemin adını değiştirme durumunu, rüşveti komisyon veya hediye, kopya çekmeyi beceri, rencide edici yorumları espri, gizli yapılan işleri sürpriz, dedikoduyu muhabbet olarak adlandırabilmekte, bu yolla ahlaki olmayan eylemin yükünü hafifletebilmektedir. Katılımcılarla yapılan görüşmelerden bu başlıkla ilgili olan ifadeler şöyle örneklenebilir:

Siyasette yükselmek istiyorsan ki ben yükselmek istiyorum bunları bir şekilde yapman gerekiyor. Mesela belediyenin bir işi yapılacak, bu iş kaç lira yapılacak diyelim ki bir milyon liraya mal edilecek. Yani bir milyon bu iş için makul bir rakam. Bunu sen şu şekilde yapabilirsin: birincisi bu bir milyonluk işi 1.200.000 e verip aradaki 200 bini alabilirsin ya da 1 milyonluk kişi vereceğin adamla pazarlık yapıp 900 bine anlaşıp aradaki 100.000 alabilirsin Şimdi o belediyenin bütçesinden bir milyon her şekilde çıkacak. Ben ikinci türü tercih ediyorum Adamla gittim pazarlık yaptım aradaki 100 beni komisyon olarak bana verdi şeklinde bir şey. (E10;31)

Adam bir kere dosyanın içine para koymuş hediye olarak kabul edin ilk defa işlerim bu kadar kolay yapılıyor diyor bir de. (K1;50)

Kopya konusuyla ilgili kopya çekenlerin de aynı şekilde ne var sen de yap bu da bir beceri dediklerini duydum. (K13;26)

Ben faiz almıyorum, banka satın alıyor ben ondan satın alıyorum diyor, aynı muta nikâhı gibi. (E5;43)

Dedikodu yapınca olanı söyledim diyoruz. Olanı söylemek dedikodu zaten olmayanı söylemek iftira. Yani burada ismini değiştirerek inkâr etmiş oluyoruz. Gerçeği inkâr ederek susturuyoruz kendimizi. (K1;50)

Rüşveti hırsızlık olarak görmüyor. İşini yaptım zorla almıyorum bana hediye olarak veriyor diyor. Adının değişmesi ilk adımı kolaylaştırıyor. (K1;50)

Mesela otobüste yer vermem gerektiğini düşündüğüm birine yer vermediğim zaman onun çok da yaşlı olmadığını düşünürüm. (K2;27)

4.1.1.1.3. Avantajlı Karşılaştırma

Bu mekanizma, yanlış olanı daha da yanlış olanla kıyaslayarak yapılan eylemi haklı göstermeyi tanımlamaktadır. Bu mekanizma ile ahlaki kayıtsızlık durumunu meşrulaştıran kişiler, iki olumsuz durumu karşılatırarak kendi yaptıkları eylemi küçültmektedir. Avantajlı karşılaştırma yoluyla ahlaki olmayan eylemleri hafifletme durumları; kaçak villa yapma, gecekondu yapmaya; dedikodu yapma, iftira atmaya; çocuğa bağırma, çocuğu dövmeye; aileden gizli para almak, yabancından almaya; kopya çekmek, hocaların kendisini kötü hissetmesine kıyaslanarak tercih edilmiştir. Avantajlı karşılaştırma mekanizmasına yönelik gelen veriler şöyle örneklenebilir:

... (kaçak ev yapmayla ilgili) Ben gecekondu yapmıyorum, depreme dayanıksız ev yapmıyorum, küçük yere kocaman ev yapmıyorum ne bileyim çevreye kötü görüntü veren ev ya da köy yerine apartman dikmek gibi bir şey yapmıyorum. İmar çıktığında da kabul edilecek standartlarda bir ev yapıyorum. (K8;37)

Aslında yanlış bulduğum halde yaptığım şeyler eğer büyük olarak değerlendirdiğim bir şeyse beni çok rahatsız eder ve yapmam. Mesela birinin eşyasını izinsiz kullanmam. Bir kişinin fiziksel ya da duygusal olarak zarar göreceği bir şey yapmam. Ama mesela dedikodu yapabilirim doğru bulmam, sonra suçluluk hissedirim, ama o anın cazibesıyla yaparım. Ama iftira etmem kimseye bu bana büyük yanlış davranış olarak gelir dedikoduya kıyasla. (K8;37)

Örneğin çocuğa vurmak yanlış ama bağırarak da yanlış. Ben sinirlenince bağırmaı, vurmaya kıyasla daha az yanlış görürüm. Ya da yardım etmek istemediğim birine yardım etmek istemediğimi söylemek yerine, vaktim yok demek yalan olmasına rağmen karşıdakinin kalbi kırılmaz diye daha tercih edilir görünür bana. (K8;37)

Gençken ama 20'li yaşlardı yani ergen değildim aile işletmemiz vardı şarküteri. Oradan lazım oldukça kasadan para alırdım... Yani öyle abartılı da almıyordum dükkânı batırmadım yani belki anlarlar diye ölçülü alıyordum (gülüyor) Sonra söyledim tabi yıllar sonra öyle bir sohbet anında babam farkındaymış... Ama yabancı bir dükkânda çalışsam asla almazdım. (E11;49)

Kişilik ya da kimlik olarak kendime uymayan, ama bulunduğum konum itibarıyla yapmam istenen işler oluyordu. Orada iki seçeneğiniz var ya o işi vicdanınıza rağmen yapacaksınız ya da çekip gideceksiniz. Çekip gitme konusunda sizi tedirgin eden bir durum da sizin yerinize gelecek kişinin sizin kadar hassas olmadan o işi zaten yapacak olması... İnsan ciddi derecede ikilem yaşıyor. İnancım gereği yapmamam gereken iş bu diyorsun öbür taraftan yaptığın bir sürü iyi işten de vazgeçmiş olacaksın yani bir kar zarar hesabı yapıyorsun bir şekilde başka iyi işler bunu karşılar deyip, iyimser beklenti ile vicdanını rahatsız eden işi yapıyorsun. (E1;54)

4.1.1.1.4. Olumsuz Sonuçları Önemsememe

Bu mekanizmayla yapılan ahlak dışı eylem hafife alınmakta, eylemin olumsuz sonuçları göz ardı edilmektedir. Olumsuz sonuçları önemsememe durumu bazen eylemi bir seferlik yaptığı için ya da basit gördüğü için küçümseme, çoğu zaman da eylemin sonuçlarını minimize etme ya da görmeme şeklinde yapılmaktadır. Bu mekanizma yoluyla ahlaki kayıtsızlık yapılma durumuna ilişkin örnekler şöyledir:

Bir şey olmaz diyor yani ben yaparım yanlışlıkla veya boş bulundum ve yaptık bunun için özür dilememe bile gerek yok. Bir şey olmaz yani, ne olacak diyor. Bunu söylemesi de ancak ve ancak empati duygusu varsa oluyor, empatisi yoksa zaten buna da girmiyor, özür dileme gereği bile duymuyor. (E8;47)

Akademik dünyada da intihal ya da öğrenci çalışmasını alıp bir yerlerden ekleyim kendi çalışması gibi yayınlamak şeklinde yapılıyor ahlaki kayıtsızlık. Bunu çok korkunç buluyorum. Bu tuzun kokması artık, ama oldukça yaygın. Suçluluk hissetmesi gerekir. Belki şöyle düşünüyordur öğrencinin bundan haberi var ben öğrenciye söylerim diyerek şeffaflık yaptığına inanarak. İkincisi bu benim öğrencim, benim onda emeğim var bu çok da yanlış bir şey olmaz. (E6;56)

(Kara mizahla birinin kalbini kırdığı durumdan söz ederken) Başka birine anlatırım acaba bu kötü bir espri mi derim. Meseleyi irdelleyerek basitleştirmeye çalışırım. (K2;27)

(Ayrılmayı düşündüğü işyerinden mesaiyi erken bırakmayla ilgili) Diyorsun ki ya ben zaten hani bunu bırakacağım burada devam etmeyi düşünmüyorum. (E7;32)

Borç alıp sonra duyarsız olan insanlar var çevremde. Kimisi çok hassas, dakik hemen getiriyor ki bunun ekonomik durumla ilgisi yok. Yani çok varlıklı biri de geciktirebiliyor, ihmal edebiliyor, umursamayabiliyor. Bundan çok rahatsız oluyorum. İhmal ettiğini ya da kendine çok az görünen bu meblağın karşısındaki için de önemli olmadığını düşünüyordur sanırım. (K7;52)

4.1.1.1.5. Sorumluluğu Başkasına Verme

Sorumluluğu başkasına verme, kişinin eylemlerinin ya da tercihlerinin sorumluluğunu başkasına yüklemesini tanımlamaktadır. Bu mekanizmayı kullanarak ahlaki kayıtsızlık yapan kişiler, birçok durumda kendisinden daha yetkin ve üst konumdaki kişilerin davranışlarını modelleme ya da da emirlerine itaat etme yoluyla kendisini ahlaki fail olarak görmemekte, dolayısıyla sorumluluk hissetmemektedir. Konuya ilişkin görüşler şöyle örneklenebilir:

Hanna Arendt geliyor aklıma. Herhalde konuyla çok alakalı yani o kötülüğün sıradanlığı meselesi kafamda aydınlanma anı yaratan şeylerden biri. İnsanlar niye kötülük yaparlar ve bunu nasıl mantığa büründürürler? O noktada da Türkiye'ye Hanna Arendt'in baktığı yerden baktığımda yine o balık baştan kokar meselesine de gidiyor. Bana emir verildi, ben yaptım ben bilmiyorum o trenin nereye gittiğini, a ölüyorlar mıymış,. hay Allah. Bugün Türkiye'de yaşadığımız pek çok ahlaki sorunun altında aslında bunların da olduğunu düşünüyorum. (K14;46)

Sonuçta yaparım (amirin istediği yanlış işle ilgili), elçiye zeval olmaz derim. O yöneticimin sorumluluğu. (K10;40)

İçki içiyor, fetöcü dini değerlerle alakasızmış gibi davranıyor. Şöyle mantığa büründürüyor. Çok üstü düzeyde gördükleri peygamberden emir aldığını düşündükleri bir liderleri var. Bir yere gelebilmek için bunlara göz yumulabilir. (E3;39)

Bana göre sebze satarken çürük olanı gizlice koyan satıcı da ahlaki olarak problemlidir. Kendi vicdanını da bana da böyle geldi diyerek susturabilir. Bana birisi bir kere sahte parayı vermeye çalıştı. Önce inkar etti önceden fark etmiş olduğunu sonra bana da verildi diyerek kendini savundu. (K7;52)

Bazen de yasaları yanlış, adaletsiz, hantal ya da geri kalmış hissediyorum. Mesela üç kat imar izni verilen yerde herkes 4. katı çıkmışsa ben de rahatsız olmadan yapabilirim 4.katı. Yoksa haksızlığa uğradığımı hissederim. Yani devletin koruyamadığı hakkımı ben kendim elde etmeye çalışırım. (K8;37)

Trafik kuralını ihmal edince içsel rahatsızlık hissetmem ceza gelecek diye rahatsızlık duyarım. Ama mesela kaçak ev yapma durumunda kaldım şöyle düşündüm. Burası konut imarı verilmesi kaçınılmaz bir yer. Herkes ev yapıyor ve tarım alanı vasfını yitirmiş. Sorun devletin imar geçirmedeki gecikmesi. Dolayısıyla ben kural ihlal eden konumunda bile görünsem aslında mağdur olan durumundayım devletin hantal yapısından dolayı. Orada kişisel kanunumu devreye sokar hiç de içsel bir rahatsızlık duymadan inşaatımı yaparım. (E2;31)

4.1.1.1.6. Düşünmeme

Durumla ilgili gerekçelerin sonuncusu olarak tanımlanan düşünmeme mekanizması, kişinin eylemleri üzerinde zihinsel olarak kafa yormamasını, sorgulamamasını anlatmaktadır. Ahlaki kayıtsızlık durumlarına ilişkin deneyimlerinden söz ederken, eylemi kolaylıkla yapabilmenin gerekçesinin kafa yormamaya bağlanması diğer mekanizmaların gerekçeleriyle örtüşmediği için ayrı bir mekanizma olarak düşünmeme

olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle düşünmeme, literatürde tanımlanan mekanizmalara ek olarak bu çalışma sonucunda ulaşılmış bir mekanizmadır.

İnsanı öbür canlılardan ayıran ne? Düşünmek ve bence ahlak da buna bağlı. Hayvanların ahlakına kafa yormuyoruz değil mi? İşte buradan hareketle, birisi ahlaken uygunsuz davranışı bence düşünme becerilerini askıya alarak yapabilir. Düşünmezsen yaparsın. Katiller ne diyor birini neden öldürdün denilince. Düşünemedim, aklım örtüldü filan. (K8;37)

Sonuçta (aile dükkanından izinsiz para almak) hırsızlık gibi gelmezdi bana... O kadar da kafa yormuyordum yani şimdi düşündükçe geçmişte yaptığım ama doğru olmadığını bildiğim halde nasıl yapabildiğimi umursamamak, belki arkadaşlara bir şeyler ısmarlayabilmenin cazibesıyla kafa yormamak filan geliyor aklıma. (E11;49)

İlk beni rahatsız eden şeyler var ama bir bununla yüzleşmek ve ikincisi buna yönelik strateji geliştirmek konusunda güçsüzüm. Bu iki alanda zayıf olduğum için sonradan kendimi eleştirdiğim tepkiler veriyorum o anda, yani doğru tepki vermeyi ertelemiş oluyorum. O anda gücüm yok çünkü ya da kafa yormuyorum demek ki. (K4;32)

Yani ya gidip özür dilemek gerekecek kendini yargılamak gerekecek o da zor iş kaç yıl geçmiş üstünden. Ne bileyim düşünsem belki o haklı yanlar bulacağım kendime. İşin kötü yanı şimdi konuşunca yine öyle hissettim aman basit bir olay filan diye de hissedemiyorum. Düşünme rahat et nasılsa o da hatırlatmıyor diyorum, yani en kolayı bu galiba. (K8;37)

Bence herkes özellikle de siyasiler bazen aptal gibi davranıyor. Düşünmüyor. Öyle şeyler yapıyorlar ki ne ahlaka ne akla ne vicdana uymayan şeyler. Sonuçta, hem kendilerine hem millete zarar geliyor. Bazen düşünüyorum ellerine verilen metni okumaktan düşünme becerilerini kaybediyorlar. Günün birinde metni yazanlar da onları alaşağı etmek için saçma yanlış metinler yazıyor herhalde. Beynin yok mu düşün. (E11;49)

4.1.1.2. Mağdurla İlgili Gerekçeler

Bu alt tema ahlak dışı eylemleri mağdur üzerinden haklı çıkarma yollarını içermektedir. Bu mekanizma yoluyla ahlaki kayıtsızlık durumunu sergileyen kişiler kendi eylemlerinin sebebini mağdurun davranışlarına ya da bazı vasıflarına yükleyerek kendi eylemlerini aklamaktadır. Mağdurla ilgili gerekçeler; *insandışılaştırma* ve *mağduru küçük görme* olarak iki başlık altında toplanmıştır.

4.1.1.2.1. İnsandışılaştırma

Bu mekanizma ile mağdur, insandan farklı daha aşağılık bir varlık olarak tanımlanmakta ya da değersizleştirilerek varlığı inkar edilmektedir. İnsandışılaştırma yoluyla her türlü muamele mağdura reva görülmekte; bazen bir soykırıma maruz kalan insanların nesne ya da hayvan gibi görülerek katledilmesi, bazen bir göçmenin küçümsenmesi ve dışlanması, bazen de aynı devlet içindeki farklı etnik kökene sahip

kişilerin değersizleştirilmesi gerekçelendirilmektedir. Bu mekanizmaya yönelik katılımcı ifadeleri aşağıda örneklenmiştir:

İnsan saymama soykırımlarda temel argümanlardan biridir. İnsanlara böcek der, yaratık der. Soykırımı hukuki olarak da tanımlarken kullanılan söylenen maddelerden biridir bu... Kürtleri insan saymayan, Suriyeliyi insan saymayan adamlar var. Ama bunların Türkiye'yi temsil eder nitelikte çoğunlukta olduğunu düşünmüyorum. Yani bu durum bizim kültürümüzün yaygın bir unsuru değil bence. Yoksa her türden adam var Suriyeliye karşı Kürde karşı özellikle Araplara karşı İstiklal'de ya da Mall of İstanbul'da gördüğünde çıldıran tipler var. Ama bunların marjinal olduklarını düşünüyorum. Yani 100 kişilik random seçilen bir grupta çok az olduklarını düşünüyorum ama kesinlikle var tabii. (E10;31)

Turisti kazıklamak normal görülür bizde çünkü Müslüman değil diye bahane uydurulur. (E5;43)

Beğenmediğin kişileri küçük görerek daha kolay yapabiliyorsun doğru bulmadığın şeyleri. Mesela dağdaki çobanla okuma yazma bilmeyenle benim oyum bir olabilir mi diyen aslında eğitimsiz olanların eşit derecede insan olmadığını söylüyor dolaylı olarak. Yani onu küçük görerek temel insani hak olan oy kullanma hakkını bile vermeyecek yetkisi olsa. Aslında vaktiyle başörtüyle üniversitelere girilmesini engelleyenler ya da milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın yemin etmesini engelleyip üstüne vatandaşlıktan çıkaranlar da tam olarak ahlak dışı bir şey yapmışlardı. İnsandan saymamışları onu. (E11;49)

Bir de kendini dindar olarak tanımlayan insanların ötekilere bir tepeden bakışını görüyorum bazen. Yani sanki o cenneti garantilemiş de diğerlerinden bir merteye üste çıkmış gibi. Bu tutum dinin özüne hiç uymayan bir şey bence. Peygamber cenneti garanti görmemiş de sen kimsin? Bir cami imamı hatırlıyorum çocukken gittiğim bir teravih namazı öncesi sözüm ona sohbet yaparken nakarat cümlesi gibi cehennemde yanacaksınız diyordu. (E11;49)

4.1.1.2.2. Mağduru Suçlama

Bu mekanizma, yapılan ahlak dışı eylemi mağdurun hak ettiği ve olan bitenin onun suçu olduğu şeklinde bir yorumlanarak yapılan gerekçelendirmeyi tanımlamaktadır. Mağduru suçlama yoluyla olumsuz duruma maruz kalan kişi eleştirilmekte, açığı aranmakta, yargılanmakta ve olumsuz muamelenin sebebi olarak görülmektedir. Mekanizmaya ilişkin katılımcı ifadelerine aşağıda yer verilmiştir:

O da böyle davrandı çok da masum değildi, böyle bir şey diyerek kendimize bir pay çıkarma yoluna giriyoruz. Olayın totalinde şeye başvuruyoruz tamam karşı taraf belki masum ne olursa olsun masum diye görüyoruz veya olmaması gereken bir şey yaptığımızda diyoruz ki ama o da böyle çok masum değildi. Böyle davrandı hak ediyordu sanki diyerek sonuna kadar onu savunmak değil de kendimizi savunmaya çalışıyoruz gibi bir şey var. (K13;26)

Yani yanlış bir şey yaptığım zaman biraz sebepler bulmaya çalışarak "Ama o da öyle yaptı, şöyle davranabilirdi, beni buna itti" diyerek oradaki suçumu kabul etmekte zorlanıyorum galiba. Bu biraz zaman alıyor yani. Diyelim ki annemle ya da E. ile bir sorun yaşadığım zaman o tartışma süreci kısa sürüyor, o da böyle yaptı falan diyerek

kendi kendime düşünürken eğer hatalı olduğumu inkar etme imkanım kalmadıysa, o zaman onu telafi edecek bir şey yapıyorum. (K11;30)

Bu adam kızı sürekli kullanmaya başlıyor. Üvey babası olarak ilan ediyor kendini ama her türlü şey var, fakat kızın da şöyle bir durumu var, kız da öyle bildiğimiz ergen değil. İçine kapanık falan değil, anormal durumda anormal bir tepki veriyor ekranda gördüğümüz kadarıyla. Kızın olgun bir kadın gibi hareketleri var, dansları var, adama ya da izleyiciye cazip gelen hareketleri var. Biz film boyunca ya da kitap boyunca kim olsa aynı şeyi yapardı bu nasıl bir çocuk diyoruz. O arada kendini yakalıyorsun... O da çok da masum değildir diyerek kendimize bir pay çıkarıyoruz, olmaması gereken bir şey yaptığımızda. Diyoruz ki karşıdaki de çok masum değil. (K13;26)

Her gün görüyoruz en yakın iki örneği söyleyeyim Suriyeliler ve Kürtler. Çok net çok açık. Siyasete girmeyeyim diyorum ama konunun bir ucu hep siyasete çıkıyor. Hep söylenen beylik bir laf söyleyeceğim 6 milyon oy almış beğenin ya da beğenmeyin HDP diye bir parti var Bu ülkede 6 milyon insanın oyunu almış onu da üç dört kişilik aileler diye düşünseniz Neredeyse 15-20 milyon insanı temsil eden yasal bir parti. Yasal değilse kapatın. Değilse bu kadar ötekileştirip, bu kadar saldırıp bu kadar kutuplaştırarak, bu ülkede hayırlı bir sonuç çıkmasını bekleyemezsiniz Kürtü döv, Kürtü öldür Kürdü en kötü işlere ver. Kürt, dilini konuşuyor diye onu sokakta döv. Sonra da hakim seni tahliye etsin. Bilinmeyen bir dil konuşuyorlardı sokakta İngiliz gelip İngilizce konuştuğu zaman böyle bir hassasiyet geliştirmiyorsun niye Kürt Kürtçe konuşunca birdenbire senin sinirine dokunuyor. Ya da Suriyeliler savaştan kaçmış insanlar ne ötekilikleri kaldı ne ahlaksızlıkları kaldı. (K14;46)

İkinci evlilik yapanlar mesela ilk eşini suçluyor. Karı karı değil ki diyor, mecburen evlendim diyor. (E5;43)

Kendimi de haklı görüyordum (babasını yalan söyleyerek kandırmasından söz ederken) çünkü yaşıma gereği çok normal olan şeyleri kısıtlıyordu, müsaade etmiyordu. Şu anda da aynı fikirdeyim. Beni buna o mecbur ediyordu. Etrafımdakiler duysa babalarının yüzünü egecek şeyler yapıyordu. Ben öyle şeyler yapmıyordum, çok daha dürüsttüm ama engelleniyordum. Babama kötülük olacak bir şey yapmıyordum. (K7;52)

4.1.1.3. Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler

Ahlaki kayıtsızlığı normalleştirmenin gerekçelerinin sonuncusu kişiler arası ilişkilerde masafeye ya da konuma da dayandırılabilir olan gerekçelerdir. Bu alt tema altında *sorumluluğun yayılması* ve *yakınlık* başlıkları yer almaktadır.

4.1.1.3.1. Sorumluluğun Yayılması

Sosyal gerekçeler altında yer alan *sorumluluğun yayılması* mekanizması, ahlaki olmayan eylemlerin başkaları tarafından da yapıldığı gerekçesine dayandırılarak, eylemi herkesin yaptığına, tanık olunan birçok kişinin sıradan gördüğüne vurgu yapılarak durumun normalleştirilmeye çalışılmasını tanımlamaktadır. Mekanizmaya ilişkin katılımcı görüşleri şu şekildedir:

Herkesin yapıyor olması mantığa büründürmeyi kolaylaştırıyor. O yaptı ben de yapayım O çaldı ben de çalayım ne var ki Bir davranış yaygınlaştığında normalleşir Bir süre sonra

siz gerçek ve doğru olanın ne olduğunu hatırlayamaz hale gelirsiniz. Ya bu böyle değildi galiba ama çok da emin olamıyorum dersiniz. Herkes kopya çekiyorsa o toplumun normal kopya çekmektir. (K14;46)

Bana göre birincisi şu: ya herkes yapıyor bu çok büyük bir argüman yani o ilk yapan kişi bunu nasıl meşrulaştırmış bilmiyorum ama ikinci kişinin çok büyük bir dayanağı aslında o ilk kişinin onu yapmış olması... Siyasette para harcamak gerekiyor ve herkes bunu yapıyor sen yapmazsan dışarıda kalırsın. Yani o parayı bir şekilde kazanman ve harcaman lazım ki siyasi hayata devam edebilesin. Diğer herkes bunu yaptığı için sen de bunu yapmak zorundasın ki o siyasi kavgada devam edebilesin ya da yükselebilesin. (E10;31)

...İnsanlar herkes yapıyor ben de yapıyorum diyor ve geçiyor. Çevremde en çok bunu görüyorum Herkes yapıyor Herkes böyle yaşıyor. (K12;51)

Emniyet şeridinden herkes gidiyorsa ben de giderim bunu da kaynak saymam. (E4;41)

Herkes kopya çekiyorsa ben de çekerim. (K3;29)

Her ne kadar ben kuralcıyım kuralları seviyorum desem de kırmızı ışıktan geçmem geçeni de sevmem desem de etrafımızda normalleştiği için biz de insanız zayıfız bir zayıflık olarak biz de sürü psikolojisiyle yapıyoruz yani. (E8;47)

4.1.1.3.2. Yakınlık

Yakınlık mekanizması aracılığıyla ahlaki kayıtsızlık gerçekleştiren kişiler, muhataplarını yakın görmeleri nedeniyle onlara karşı daha az sorumluluk da hissetmekte ve başkalarına karşı hissettiği ahlaki failliği hissetmemektedir. Yakınlık olarak tanımlanan bu mekanizma, literatürde tanımlanan mekanizmalara ek olarak bu araştırmayla ortaya çıkmış bulguların ikincisini oluşturmaktadır. Katılımcıların yabancılara ya da yakın hissetmedikleri kişilere karşı sergileyemeyecekleri eylemleri yakın gördükleri kişilere, özellikle aile üyelerine ve eşlerine yapabildiklerini ifade ettikleri görülmüştür. Yakınlık mekanizmasıyla ilgili olarak; aileye karşı daha kaba ve kırıcı olunabildiği, izin alınmadan eşyalarının kullanılabildiği, verilen sözlere uyulmamasını daha kolay olabildiği ifadeleri yer almıştır. Yakınlık mekanizmasıyla ilgili katılımcı ifadeleri aşağıda örneklenmektedir:

Ayrıca kendi aileme dışarıdakilere davrandığımdan daha kaba davranıyorum sanırım. Bu da dışarıdakilerin gözündeki imajıma zarar vermemek içindir herhalde. Yani ailedekiler zaten her şeyimi biliyor. Ama yabancılara karşı daha iyi bir imaj vermek istiyorum demek ki. (K8;37)

Bir kere şöyle bir şey olmuştu annemle çok yükselmiştik birbirimize. Öyle böyle değil ağzıma geleni söyledim yani öfkelenim sinirlenmesem asla söylemeyeceğim şeyler dedim ne analığı kaldı ne kadınlığı. Birini seyretilsem böyle anasına çemkiren yedi kat yabancı olsa çok yanlış bulurum müdahale ederim normalde... Neyse ana kız arasında uzamaz bu meseleler küslük filan olmadı. (K8;37)

Ailemize karşı daha acımasızız çünkü kendimizi daha rahat affettirebiliriz. Çünkü hemen anında, beş dakika sonra onunla barışabilirsin bir şekilde, onun rahatlığı var galiba. Mesela annen hep seni çocuğu olarak görüyor yani ve ne yaparsan yap ona anlatabilirsin

o seni affeder ve daha rahat olmanın sebebi o, ya da kardeşin yani. Ya böyle bir şey yaptım dersin ve o da sen aslında öyle bir insan değilsin der ve sen rahatlırsın. Bu galiba bu şekilde oluyor. (K11;30)

Gençken ama 20'li yaşlardı yani ergen değildim aile işletmemiz vardı şarküteri. Oradan lazım oldukça kasadan para alırdım. Sonuçta aile parası hırsızlık gibi gelmezdi bana... Ama yabancı bir dükkânda çalışsam asla almazdım bundan eminim. (E11;49)

(Sözleştiği bir randevuya canı istemediğinde gitmediğini anlatıyor.) Şöyle uzaksa tanıdıkça ekmem, ablam filansa mutlaka ekerim. Gelecektim ama olmadı diye kendimi acındırırım. (K2;27)

Yani başkası olsa kırmaktan rahatsız olurum ama eşim hariç. (K10;40)

Hırsımı eşimden daha kolay çıkarırım başkasına kıyasla o benim günah keçim. (K1;50)

Buraya kadar açıklanan mekanizmaların hepsi ahlaki kayıtsızlığın gerçekleşmesine ve yaygınlaşmasına neden olan yolları tanımlamakta olup, bazı katılımcıların ise bu mekanizmalara farklı bir değerlendirmeye yaklaştıkları görülmüştür. Katılımcıların mekanizma kullanmaya ihtiyaç duyulmasının, bir anlamda vicdanın aktif olmasının göstergesi olduğunu, dolayısıyla herhangi bireyin ahlaki gerekçelendirmeye ihtiyaç duymasının ahlaki hassasiyetin halen var olduğunu gösterdiğini dile getirdikleri görülmüştür. Bu bağlamda; vicdan azabı duymanın lütuf olarak değerlendirildiği, ahlaki ihlallerin yükünü azaltmak için bile olsa kafa yormanın ileride telafi etmeye yönelik açık kapı bırakacağı ve hala iyilik namına hislerin olduğunu gösterdiği yönünde yorumlar gelmiştir. Bu yönde gelen içerikten bir kısmı şu şekildedir:

Bazı şeyleri örtebilirsin ama onu unutmak zaten çok büyük bir tehlike, yani başka birine haksızlık yaparken vicdan azabı duymak da bir lütuf, ama onu duymayacak hale gelmek, o çok büyük bir felaket, oradan sonra zaten her şey yavaş yavaş kopuyor, Allah korusun. (K11;30)

Evet, kendi sonunu hazırlamak gibi ya da kendini bir çukura atmak gibi. Vicdan azabı ilk planda duyduğun şey ama onu duymama korkusu var, yani bunu örttükçe artık bu işten vicdan azabı duymayacak noktaya girsem, bu bir adım ötesi, daha korkutucu olanı, yani o şeyin bir türlü kafamda kapanmaması da aslında bir telafi, hala bunla ilgili üzülebiliyorum, hala bununla ilgili kafamda bir şey var, bu iş benim kafamda, bunu bir şekilde çözeceğim ömrüm olursa inş gibi. Bu da belki bir telafi yöntemi, kafamda kalması, daha korkuncu çünkü kafanda kalmaması. (K11;30)

Kötü hisseder ve bahane aramaya başlar, çünkü bir taraftan da acaba iyi bir şey mi diye düşünüyorum insanın bahane araması. Kardeşim hani ben gerçekten de burada kötü bir şey yaptım ve bundan bir ders çıkarmalıyım, bu doğru bir şey. Bir taraftan da bir bahane araması, en azından bir şey kaldı iyilik namına, bir şey kaldı anlamına da gelebilir, çünkü bunun doğru olmadığını biliyor, kendisine yakıştıramıyor ve bunun için sebep arıyor. Bunun için bir sebep aramamak çok daha tehlikeli herhalde, yani sebep aramak bir vicdan, evet hala mekanizmanın o vicdan mekanizmasının çalıştığını gösteriyor diye düşünüyorum. (E7;32)

4.1.2. Tema 2. Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları

Ahlaki kayıtsızlık insanların yaşamını doğrudan etkileyen bir durumdur. Bu durumun elbette ki pekçok sonucu olacaktır. Bu kısımda ahlaki kayıtsızlığın neden olduğu sonuçlar modelin ikinci basamağı olarak ele alınmıştır. Yapılan analizlerde ahlaki ihlallerin katılımcıların bazı duyguları deneyimlemelerine neden olduğu, katılımcıları bedel ödeme ve telafi etme süreçlerine götürdüğü görülmüştür. Bu doğrultuda bu temanın *Duygu*, *Bedel* ve *Telafi* olmak üzere üç alt kategorisi bulunmaktadır. Temaya ait görsel Şekil 4.3'te verilmiştir.



Şekil 4.3. Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları

4.1.2.1. Duygu

Ahlaki kayıtsızlığın hissettirdiği duygular arasında *Pişmanlık*, *Utanç*, *Huzursuzluk*, *Vicdan Azabı* ve *Suçluluk* duygularının öne çıktığı görülmüştür.

Pişmanlık

Katılımcılar ahlaki kayıtsızlık sergiledikleri zaman en yoğun hissettiği duygulardan birinin pişmanlık duygusu olduğunu dile getirmişlerdir. Pişmanlık duygusu geçmişini sorgulama, olayı unutamama ve zihninde tekrarlama, kendini sorgulama, bazen de ders çıkarmaya neden olma ifadeleriyle dile getirilmiştir. Pişmanlık duygusuna ilişkin bazı alıntılar aşağıda özetlenmiştir:

Geçmiş zaman tabi ama yine de hatırlayınca bu olay (Aile işletmesi kasasından habersiz para alma) olsun, kendime yakıştıramadığım başka olaylar olsun hatırladığımda hissettiğim en yoğun duygulardan biri pişmanlıksa diğeri de utanma. Kendime diyorum ne gerek vardı? Bak kaç yıl geçmiş unutmuyorum. Sadece bu olay değil ben hayatı kolaylaştırmak için kıvırdığım etraftan dolandığım her olayda hep pişman olmuşumdur keşke başka türlü yapsaydım diye. (E11;49)

Yani hoca beni orada seksen kişinin içerisinde yeşil elbiseli kız diye seslendi ve kopya çekerken uyardı. Günlerce unutmadım, sonra hocaya gittim dedim ki: Hocam ben çok özür dilerim, böyle böyle, nasıl yaptım bilmiyorum, benim puanımı da kırabilirsiniz falan. Ondan sonra dedi ki, çok tatlı bir kadındı, ya deli misin herkes kopya çeker bunu bu kadar problem etmene gerek yok dedi, güldü yani bana. (K11;30)

Benim için çok değerli bir insandı o. O görüşme bile benim onunla gidip görüşmem lazımdı. Bir iki sefer gitseydim problem olmayacaktı muhtemelen. Ben niye vazgeçtim diye düşünüyorum. (E3;39)

Özünde öyle biri değilim aslında. Bazen diyorum ki kötü davranmak yerine neye kızdığımı sağlığında ona söyleyebilseydim. (K5;32)

Bu olay bana ders oldu o pişmanlık duygusu mahvetti beni bir daha hiç denemedim. (K8;37)

Onun dışında birkaç tane daha böyle şeyler var, yani belki anlatıldığı zaman çok büyük hatalar gibi durmayacak ama benim böyle yani hala "nasıl ya da niye böyle bir şey söyledim" diye düşündüğüm, ya da birinin arkasında konuşup sonra ondan dolayı duyduğum pişmanlıklar var. (K11;30)

Utanç

Utanç, katılımcıların ahlaki bir ihlal gerçekleştirdikleri zaman hissettikleri diğer bir duygu olarak ifade edilmiştir. Utanç, o anı hatırlamak istememe, uyuyarak durumla yüzleşmeyi erteleme, adeta yerin dibine geçmeyi isteme ifadeleriyle kendini göstermektedir. Bu duyguya ilişkin örneklerle aşağıda yer verilmiştir:

Pişmanlık ve utanma, bence utanma daha baskın. Kişi kendi yaptığı yanlışını günahı bilir. Yaşadığım bir örnekten bahsedeyim. Üniversitedeyim. Uzun saçlı birini gördüm camiye giderken. İçimden namazla alakası olmayan biri diye geçirdim sonra camiye gittim. Baktım camide. Kendi önyargımdan utandım. (E5;43)

Kopya çekmiştim bir keresinde daha doğrusu teşebbüs etmiştim ve yakalanmıştım. Üniversitedeydim. Çok korkutan bir hoca vardı. Çok da çalışmıştım sınava ama ezberlenecek çok şey vardı ben de çok kısa notlar yazdım bir kâğıt mendile. Yani şimdi

bakıyorum ben hoca olsam o notları görsem kopya saymam bile o kadar belli ki öğrencinin çalışmış olduğu. Neyse ben nota bakarken araştırma görevlisi gördü ve kâğıdımı aldı. Nasıl utandım anlatamam. Bu olayın üzerinden çok zaman geçti ama hiç unutmuyorum. (K8;37)

...Genel itibariyle duyduğum duygular sıkıntı, utanç... Ben buna bu şekilde bakmadan önce, direkt uyuyayım biraz daha uyuyayım, konuşmayayım, hani bir ahlaki ilkemi çiğnediysem işte kendimi dışa kapatma, kimseyle konuşmama falan böyle şeyler oluyordu... Evet evet, yüzleşmek istememek... Utanmak. (K11;30)

(Arkadaşları hakkında hocayla konuşurken) Hoca düşünceleriyle ilgili değil de yaramazlıklarıyla ilgili soruyordu ama ben konuyu düşünce farklılıklarına, fikrî boyuta çekiyorum. Epeyce konuştuktan sonra bir baktım ki arkamızdaki koltukta o arkadaşlar oturuyor. O anda çok kötü oldum utandım tabi hala hatırlayınca kötü hissederim. (E1;54)

Huzursuzluk

Katılımcılar diğer duyguların yanı sıra ahlaki kayıtsızlık eylemlerinin kendilerinde bir huzursuzluk yarattığını dile getirmişlerdir. Huzursuzluk; durumdan kaçınma, sıkılma, sonuçtan tatmin olamama hissi, dert olma, rahatsızlık şeklinde yoğun duyguların yaşanmasının genel ifadesi olarak tanımlanmıştır. Huzursuzluk hissine ilişkin katılımcı ifadeleri şu şekilde örneklenebilir:

Ondan sonra iki hafta sonra fark ettim ki biz iki haftadır görüşmüyoruz. Ne o aradı ne ben aradım. Bu beni çok rahatsız etti. Sonra bir kez durakta gördüm otobüs bekliyordu. Gideyim diye düşündüm ama sonra dedim ki senin bir kabahatin yok problem varsa ondan sonra gitmedim. Hala görüşmüyoruz. Ne telefonla ne yüz yüze. Nerde olduğunu birkaç kez araştırdım internetten bulamadım bilgilerini. Bu beni çok rahatsız ediyor. (E3;39)

İnsan duyguları yoğun yaşıyor tabi ben de huzursuz olurum böyle hoş olmayan bir şey yaptığım zaman. Hem huzursuz olurum hem de utanırım. (K8;37)

Ama onun haricinde yani başka belki utanma oluyordur etrafındaki insanlardan mesela bir ortamda herkes rüşvet alıyor olsa bile ilk rüşvetini alan insan biraz utanıyordur sıkılıyordur çekiniyordur. Diğerleri alıyor olsa bile. Tam onların hissiyatlarını bilemiyorum ama. Yani herhalde bir vicdan azabı oluyordur pişmanlık oluyordur çok güçlü duygular olmasa bile kafada huzursuzluk oluyordur. Mesela bende şu var Şehir Üniversitesi'nin kapatılması Acaba kapatılmamalı mıydı ya? Kapatılmazsa mıydı acaba filan gibi çok büyük bir etkisi yok hayatıma ya da ruhsal dünyamda büyük bir karşılığı yok ama onlar da orada bir şekilde bir şeyler yapıyordu adamlar. Farklı yöntemlerle belki çözülebilir miydi bu kadar sert yapmak yerine? gibi aklıma takılıyor. Huzursuzluk şeklinde. (E10;31)

Rahatsız olurum bahane uydurduğum için. (E4;41)

Vicdan Azabı

Vicdan azabı, katılımcıların en fazla atıf yaptıkları duygu olarak ortaya çıkmıştır. Bazı katılımcılar da vicdan azabını vicdani olarak ikilem yaşama olarak tanımlarken kimisi yanlış duruma müdahale etmediği için, kimisi yaptığı bir yanlışın neden olduğu sonuçları

gördükçe, kimisi de yaptığı ve onaylamadığı davranışları kendisine yakıştıramadığı için vicdanen rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Vicdan azabına ilişkin katılımcı görüşleri şöyle özetlenebilir:

(Yabancı-yeni olduğu ortamdan söz ederken)... Yanlış bir şey adaletsizce haksızca saçma bir şey, bir şey söylemeden kenarda durabiliyorum, ama bu yine de niye orada bir şey söylemedim ki diye beni düşündürüyor. Mesela, ne var ki bu senin fikrin, ne olursa olsa söylemen gerekirdi ama sustun falan diye bunla ilgili kendimi kötü hissettiğim olmuştur yani... O an vermek istediğim imaj, ya da bozmak istemediğim dış görünüş davranışımı değiştiriyor ama ondan sonra eve geldiğimde onla ilgili vicdan azabı hissedebiliyorum ve bu artık rahatsızlık derecesine geldiyse tam tersine bir imkân bulursam o duyguyu telafi etmek için, öyle değil böyle demek için kendime fırsat oluşturmaya çalışıyorum. (K11;30)

Vicdanımı sürekli rahatsız eden olay evliliğim. Böyle bir evlilik yapmasaydım dediğim zamanlar çok kez oldu. 19 senedir hala aynı vicdan azabı ile yaşıyorum ben. Evlendiğim kişi ile ilgili bir sıkıntım yok kişi bazında seviyorum ama ben ama daha öndeki olan evliliği, evli biriyle evlenmiş olmam, oradaki çocukların yaşadığı sıkıntılar, oradaki eşin yaşamış olduğu sıkıntı daha sonra benim çocuklarımın yaşamış olduğu sıkıntılar. Bunların hepsi sürekli beni geriye vurdurup hep o kararımı sorgulama neden olan şeyler oldu. Yani evli bir kişiyle evlenmeye evet deme kararım vicdanımı hiç rahat bırakmadı. (K1;50)

Vicdanında bir yara oluşturuyor. İnsanın fitratı adaletsizliğe haksızlığa razı olmuyor. Ve bu tür hakkı olmayan şeyleri yaptığı zaman bu eylemler orijinal fitratı ile çeliştiği içi insanın vücuda giren bir virüsmüş gibi ilk girdiği zaman kişi onu rahatsızlığının sızısını yüreğinde hissediyor. (E1;54)

Aslında kötü davranılmayı hak ediyordu ama ben kötü davrandığım için şimdi kendime kızıyorum ölmeseydi böyle hissetmezdim belki öldü diye vicdan azabı hissediyorum. (K5;32)

Suçluluk

Son olarak katılımcılar yapmamaları gerektiğini düşündükleri eylemleri yaptıklarında suçluluk duygusu yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Suçluluk duygusu, iyi bir eylem yapmaya fırsatı varken yapmamış olma, aileden gizli bir şey yapma, yapılmasını yanlış bulduğu bir eylemi yapmış olma gibi durumlara bağlı olabilmektedir. Bu konuyla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

(Değer verdiği bir arkadaşıyla küçük bir sebeple gelişen kırgınlıktan söz ederken) ... Ben gitmedim ama bu beni o zaman da şimdi de rahatsız ediyor. Kendimi yanında iyi hissettiğim çok kıymet verdiğim bir arkadaşım. Gururum beni engelledi tekrar ona gitme konusunda. (E3;39)

Benim ailem geleneksel olarak muhafazakar bir aile, bazı prensipleri var. Ben geleneksel olarak kapalıydım. İlk gün oraya gidince başımı açtım dışarı çıktım, sonra kendimi kötü hissettim. Sanki anne babam beni gördü anne babamı kandırmış gibi hissettim yani onlardan uzakta olduğum için bunu yaptım ve suç işledim diye düşündüm ve bunu hayatımda ilk defa yapmışım (onları kandırmayı) öyle devam edemeyeceğime karar

verdim. Bu yaptığımda zamandaki duygular bana çok ağır geldi bir daha yapmadım. (K6;43)

Ben kabul etmesem belki hayatlarına eskisi gibi devam edeceklerdi. Bir kadının istenilmediğini hissetmesi, çocuklarının da buna sürekli baskı yapması. Ben bazı şeyleri yaşadktan sonra kendi çocuğum da olup kızıma bakıyorum benim böyle bir evliliğı kabul etmiş olmam onun psikolojisini o kadar bozuyor ki yaşadıklarımız onun kendine verdiği zararlar filan. Diğer taraftaki çocuklar da annelerine şöyle olsaydın böyle olsaydın dediklerine eminim. Bu da bana suçluluk hissettiriyor. Benim yüzümden hem benim hem onun çocukları hem de o kadın kötü duygular hissetti. Beni zorla kaçırmadı. Eninde sonunda ben evet dediğim için suçlu hissediyorum. (K1;50)

Hala evliliğim kendimi suçlu hissetmeme neden olan bir şey. Eşim bütün sorumluluğı üstüne almaya çalışıyor bana hiç sorumluluk yüklemes ama ben zaten kendime yeterince suç yüklüyorum... Bir de annemle ilişkilerimde çok kırıcıydım. Çok fazla suçluyordum annemi. Ona sert çıkışlarda bulunuyordum. Ya ergenlik dönemiyle alakalıydı ya da sonrasındaki dönemle. Bu durumu hatırlayınca da çok suçluluk hissediyorum. (K9;50)

4.1.2.2. Bedel

Yapılan analizlerde katılımcıların ahlaki kayıtsızlığın bir bedelle geldiğini belirttikleri görülmüş olup bu bedeller *Kişisel Bedel* ve *Toplumsal Bedel* olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır.

Kişisel Bedel

Katılımcılar ahlaki kayıtsızlık sergilemenin en başta kişinin ahlaki değerlerini hatırlamasına ve korumasına yardım eden vicdanını bloke ettiğini, kişinin kendisine olan saygısını yitirmesine neden olduğunu belirtmişlerdir. Kişisel bedelin oy kaybetme, uykusuzluk, para ya da hapis cezası gibi somut; çocuklarını babasız evde büyütmek durumunda kalmak, birinin intihar teşebbüsünü tetiklemek, fenalık yapmış olmak gibi nedenlerle vicdani yük; kendi davranışlarının şerefsizlik, omurgasızlık gibi görme, özünü kaybetme, çevre değiştirmek zorunda kalma gibi nedenlerle kimliğini yitirme hissi ve Allah'ın verdiği lütufları ya da inancını kaybedeceğini düşünme, yaptıkları nedeniyle başına kötü bir şey geleceğine inanma ya da hesap gününde cezalandırılma korkusu gibi dini bedel başlıklarında toplanabildiğı görülmüştür. Bu başlıkta yer alan katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

Yaralı ve nasırlaşmış bir vicdana sahip olmuş oluyoruz. (E7;32)

İnsanın böyle uyuyamıyor olması lazım kafayı yastığa koynunca uyuyabilmen gerek. Gerçekten insanın uykusunu kaçırır huzursuzluk hissettirir. Ben öyle hissederim. Telafi edinceye kadar huzur bulamazsın. Herhalde giderek kendine saygısını yitirir insan diye düşünüyorum. (K12;51)

Her türlü bedeli var hapis cezası, para cezası idama kadar götürebilir. Bu işin maddi somut boyutu. (E6;56)

Nasıl alkol vücudun düşünme kapasitesini devreden çıkarıyorsa bu normalleştirme olayları, haksızlığa tepkisizlik da vicdanın devreden çıkmasına neden oluyor ve aslında ötekinden daha tehlikeli. Ahlaki sarhoşluk bedensel sarhoşluktan daha tehlikelidir. (E1;54)

Sürekli üstünü örttüğün zaman saygı duyulmazsın. Eğer insanların senle ahlaki ilkeleri paylaştığı bir çevredeysen, şerefini kaybedersin. O yüzden çoğunlukla sonucu şerefini kaybetmek olur ya da o çevreden çıkıp başka bir çevreye girmen gerekir, hayat tarzın değişir ve bambaşka bir yere savrulursun, bana çok korkutucu gelen bir şey. (K11;30)

Eşi doğumumu duyduğu zaman intihara teşebbüs etmiş ve bıraktığı notta çocuklarını da kendisi ile birlikte öldüreceğini yazdığını söyledi, sonra bana geldi ben ne yapayım dedim. Bu benim için müthiş bir vicdan yüküydü... Ben o vicdanın sustuğuna inanmıyorum. Eksik bir şeyi gidermeye çalışarak beden madden yanında olarak gidermeye çalışıyorum. Rahat uyuyamıyorsun... Ben çocuklarımla kardeşlerimin arkadaşlarımla aileleri gibi bir aile içinde yaşama şanslarını onlara vermeyerek bedel ödüyorum. Her gün evde olmayan paylaşılan bir baba, anneyle aynı soyadını taşıyamama bunları yaşatmaya ne hakkım vardı bunları onlar niye çekmeliydi seviyorum cümlesi bunları bastırmanın gerekçesi olamaz. (K1;50)

Dini bedel olarak tanımlanan katılımcı görüşleri ise şöyledir:

Ahlaki ilkelerin ihlaliyle ilgili meseleye daha dini bakıyorum, lütuflara mazhar olduğumuzu düşünüyorum iman gibi, bir şekilde bir tarafımız iyi gibi düşünüyorum ve bir şeyleri örte örte bu lütuflardan uzaklaştırılabileceğimizi düşünüyorum. (K11;30)

Rahat uyuyamıyorsun. Aynı şeyin başına geleceğine inanıyorsun etme bulma dünyası. Yengem ikinci eş olarak evlenmişti. Çocuğu öldü 24 yaşında acaba yaptığımızın günahımı mı ödüyoruz demişti. Orada suçluluk hissediyordu bunu da ceza olarak algıladı. Benim kızımın huyu da değişti iki yıldır. Hep o aklıma geliyor. Orada ağlayan çocuk varken buradaki çocuk güler mi? (K1;50)

Toplumsal Bedel

Katılımcılar ahlaki kayıtsızlığın toplumsal bedeli olarak neslin giderek daha duyarsız hale geldiğini, değerlerin aktarılamadığını ve normların farklılaştığını belirtmişlerdir. Neslin giderek daha duyarsız hale geldiğine ilişkin katılımcı görüşleri şöyle özetlenebilir:

Mesela kopya çekmek, gelmeyenine yerine imza atmak ciddi sorunlar. Şu anda bakınca 20 ve 40 yaşın farklı davrandığını, gençlerin daha duyarsız olduğunu görüyorum ama yaşla gelişecek anlamında değil, nesil değişiyor anlamında söylüyorum bunu. Yani kültürel açıdan olumsuz yönde bir değişim var. Çocuklarımızda hiç merhamet yok. (K1;50)

Bence bir üst nesilde de var bunun sıkıntısı örnek olamıyoruz. Söylediklerimizi yaşamamız gerekiyor. O manada bizlerin de sıkıntısı var... Bir kere genç nesilden çok yok. Daha orta ve üstü yaş nesilde var. (E6;56)

Ama bu kadar sorumluluk yüklemekte bu yeni nesle hiç uygun değil Bu kadar komplike bir hata yaptığının farkında değil. Bunlar öğretilmeli, öğretilmedi belki. (K13;26)

Aynı zamanda katılımcılar ahlaki kayıtsızlık eylemlerinin tekrarlanması sonucunda bu eylemlerin yaygınlaşarak yanlış ve hataların norm haline geldiğine işaret

etmişlerdir. Bu bağlamda K14, kadın cinayetlerine tanık ola ola alışıldığına ve eskisi kadar rahatsız olunmadığına, E8, rüşvetin gelenek haline, E6, kötülüğün alışkanlık haline geldiğine dikkat çekerek toplumsal dönüşüme ve yozlaşmaya dikkat çekmişlerdir. Ahlaki kayıtsızlığın alışkanlık haline geldiğine vurgu yapan katılımcı yorumları şöyledir:

Bu kadar çok kadın ölürse bir ülkede abisi, kardeşi, kocası, babası, komşusu artık tanımadığı erkekler yani akıl alır gibi değil. O Karadeniz'de bir kız evine girerken öldürüldü. O cinayet benim için çok enteresandı. Şimdi o saate kadar tanıdıklarının öldüreceğini ve ben kendimi güvende olduğumu zannediyorum. Bizlerin bilmediği bir hikayesi var diye düşünülebiliyordu. Ama o kızcağız öldürülünce dedim ki ulan biz bittik. Yani hiç artık öyle bir gerekçe bir dayanağa bir hikayeye ihtiyaç kalmadı. Bende pekala öldürülebilirim. Çünkü ben şey diyordum: Benim abim beni öldürmez diyordum, hani çok kabaca esprili bir yerden. Ama hikaye öyle değil artık. Niye? Çünkü o kadar normalleşti ki bu ahlaksızlık o kadar normalleşti ki bu saçmalık ve cezasızlık insanlar bunu normalleştirmeye başladılar... yılda 300'den fazla kadın öldürülüyor. Ben ha kadın ölmüş deyip işimi yapmaya devam ediyorum. Oysa bunun beni delirtmesi lazım. Bunun beni yerimde duramaz hale getirmesi lazım. (K14;46)

Bu demek değildir ki atıyorum normalleşmiş (normalize etmiş) bir insan varsa karşımızda rüşvetin normalleştiği ve bir gelenek haline geliyor çünkü. (E8;47)

Kötülük de bir alışkanlık. Sürekli kötülük ola ola insanlar bunu normalleşmiş gibi görebilir. (E6;56)

...çünkü ben orada onun işini yapıyorum, kendimi minnet altında hissedeyim ve onun işini göreyim istiyor, sonra alışkanlık haline geliyor vermeyenden istemeye başlıyorsun. Otomatikman doğal hakkın olarak görüyorsun. (K1;50)

Benim için de, sizin için de, herkes için geçerli bir şey. Bir şey yaptıkça artık ilk yaptığın normal olursa biraz daha ötesi, yani acaba diye düşününce, yani bir sefer üç buçukta bırakıyorsun, bir sefer üçte bırakıyorsun mesaiyi, artık bir sefer iki buçukta bırakıyorsun, hani artık yani ilk üç buçukta bıraktığın zaman iki buçukta bırakmak sana dehşet verici gelirken artık bu normal sayılıyor. Bir bakıyorsun bir başka biri bir görevi giderek 12'de bırakıyor, artık bu sefer ikide bıraktığında da yani çok da dokunmuyor, yani ne oluyor artık normalleşiyor, alışkanlık haline geliyor. (E7;32)

4.1.2.3. Telafi

Katılımcılar ahlaki ihlal sergiledikleri zaman bunu telafi etme çabalarına girdiklerini ifade etmişlerdir. Telafi çabaları *Hesabı Kapatmaya Yönelik* ve *Geleceğe Yönelik* olmak üzere iki alt başlık altında değerlendirilmiştir.

Hesabı Kapatmaya Yönelik

Yapılan analizlerde katılımcıların telafi olarak çoğunlukla özür dilemeyi ve helalleşmeyi kullandıkları, diğer yandan maddi destek olmak, görevi olmayan bir iş üstlenmek, ekstra çalışmak vb alternatif bir iyilik üreterek duruma uygun farklı telafi

yolları geliştirdikleri de görölmüştür. Hesabı kapatmaya yönelik telafi başlığında yer alan katılımcı görüşlerine aşağda yer verilmiştir:

...Pişmanlıklarım var. Bunları fazla normalleştiremiyorum galiba, şöyle diyorum kendi kendime ‘bir gün inşallah uygun bir konumda ve durumda konuşup helalleşebilirim’ diye düşünüyorum. (K11;30)

(Birine yanlış yaptığı zamana atfen)...Özür dilerim helallik isterim. (E2;31)

Çok ani gelişmişti bu olay planlayarak olmadı tabi ama oradaki tepkimin ona kendi yanlışlarını görmeye itecek bir tepki olabileceğini düşünmüş olabilirim. Kısa bir süre sürdü sonra çark döndü sonra bu tepkimin yanlışlığını fark edip telafi etmek için ikisinden de özür diledim. (K4;32)

Yani şöyle zaman zaman işe geç kalıyorum illaki geç kaldığım oluyor. Ayda bir, ya da yılda üç-beş. Kendimi rahatsız hissediyorum. Ne yapıyorum? İki kere molaya çıkacaksam bir kere çıkıyorum. Veya sabah benim 8'de çıkmam gerekiyor, ben 9'da çıkıyorum. Çoğu zaman bu şekilde yapmaya çalıştım. (K13;26)

Bir keresinde işte ne oldu bir para yatmadı işte bir göreve gidiyorsun. Görev için ayrıca bir para yatıyor o para yatmadı ve birlikte göreve çıktığım arkadaşımınki de yatmamıştı. Bu işin peşine düştü. Bu görevleri yazan arkadaş yanlış yapmış eksik yatmış bizim görevlerimizi yazmayı unutmuş. Oradan hemen vicdan devreye giriyor diyor ki burada benim eksik yaptığım işler vardı. Bu da ona sayılsın bu şekilde işte vicdanı rahatlatma (E7;32)

Bir keresinde kurumun arabası bende kalmıştı. Kurumun arabası bende neden kalır? Hem mühendislik hem şoförlük yaparsam kalır. Hani arkadaşım kurumda araba var ama şoför yok. Vatandaşın işi görölsün diye cevap verelim diye ne yaptık biz de gittik arabayı aldık şoförlük de yapıyoruz mesela. Eksik yaptığın bir şeyleri böylece kapatma yöntemi ile telafi yapıyorum. Yine bir kere öyle araba bende kaldı eşimin acil bir yere gitmesi gerekiyordu. O arabayı kullandım gittim ... liralık mazot attım. (E7;32)

Mesela insan sevdiğı değer verdiğı bir kişiye yalan söylediğı zaman bunu telafi etmek isteyebilir. Onun için önemli olan şeyleri daha fazla yapmaya çalışabilir. Mesela eşimin kalbini kırdım onun gönlünü almaya çalışırım benden beklediğı şeyleri daha çok yapmaya çalışırım. Özür dileyebilirim hatamdan dolayı, özür dilemek zor olsa da. Benim yaptığım o. (E3;39)

Geleceğe Yönelik

Katılımcılar yaşadıkları olaydan dersler çıkarmayı ve bu dersleri yaşamlarında etkin bir şekilde kullanmayı, diğer bir ifadeyle konuyu örtbas etmemeyi bir diğer telafi yolu olarak benimsediklerini dile getirmişlerdir. Katılımcı ifadeleri şöyledir:

Niye öyle yaptık bizim için çabalayan bir öğretime Neden bunu yaptık diye hala içimde bir yaradır. şu anda hala bu yaranın etkisiyle kendi çocuklarımla öğretilere değer vermeleri için teşvik edici bir tutumum vardır. Onların yaptığı yatırıma teşvik edici cümleler söylüyorum. (K6;43)

Kardeşim hani gerçekten de burada kötü bir şey yaptım ve bundan bir ders çıkarmalıyım. (E7;32)

Trafikte bazen yanlış yaptığim şeyden dolayı insanlara zorluk verdiysem sonra kararlar alırım kendi kendime bir daha kimseyi zora koşmayacağım. Hükümete, devlete, komşuya

karşı bir yanlış olduğunda da tekrarlamamaya karar veririm. Trafikte mesela tanımadığın bir kişiye karşı yaptığım bir yanlış, mesela trafikte telefonla konuşurken yaptıysam bir daha telefonla konuşmayacağım. Araba kullanırken ya da mesela trafik saatindeyse yaptığım yanlış demek ki bu saatte dikkatim iyi değil, bir daha bu saatte trafiğe çıkmayacağım, başkalarına bir daha bunu diğerine yaşatmayacağım gibi kararlar alarak ve yapmayarak ya tövbe gibi işte. (K12;51)

Vicdan azabı ilk planda duyduğum şey ama onu duyamama korkusu var, yani bunu örttükçe artık bu işten vicdan azabı duyamayacak noktaya gelirim, bu bir adım ötesi, daha korkutucu olanı. Yani o şeyin bir türlü kafamda kapanmaması da aslında bir telafi, hala bunla ilgili üzülebiliyorum, hala bununla ilgili kafamda bir şey var, bu iş benim kafamda, bunu bir şekilde çözeceğim ömrüm olursa inşallah gibi. Bu da belki bir telafi yöntemi, kafamda kalması, daha korkuncu çünkü kafanda kalmaması. (K11;30)

4.1.3. Tema 3. Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştırıcı Faktörler

Ahlaki kayıtsızlık içerikli davranışlar insanın var olan ahlaki değerleri ile çelişkili bir durum olduğu için kişiye vicdani bir yük vermekte ve birey kolaylaştırıcı unsurlara başvurmaya ihtiyaç hissetmektedir. Modelde üçüncü basamak olarak ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörler yer almaktadır. Yapılan analizlerde ahlaki kayıtsızlığa neden olan birçok kolaylaştırıcı faktör olduğu görülmüş olup bu faktörler *Sosyal Faktörler* ve *Bireysel Faktörler* olmak üzere iki alt tema şeklinde gruplandırılmıştır. Ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörler Şekil 4.4'te görsel olarak da verilmiştir.



Şekil 4.4. Ahlaki Kayıtsızlığı Kolaylaştırıcı Faktörler

4.1.3.1. Sosyal Faktörler

Sosyal faktörler ahlaki kayıtsızlığın daha kolay sergilenmesine neden olan toplumsal ve kültürel bir takım etmenleri kapsamaktadır. Bu alt tema altında *Sosyal Etki, Sistemsel Sorunlar, Kavramların Boşaltılması, Kültürel Öğreti ve Kültürel Dönüşüm* başlıkları yer almaktadır.

Sosyal Etki

Katılımcılar toplumun ahlaki ve erdemli davranışları desteklemediğini (E6), sesi çok çıkanın haksız da olsa menfaat elde ederek işini yürüttüğünü (K14), para üstü bırakmanın icra dairesinde norm haline geldiğini ve ortama yeni girenlere aktarıldığını (E10) söyleyerek bunlar gibi etkenlerin kişinin ahlaki kayıtsızlık yapmasını kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir. Sosyal etkiye ilişkin katılımcıların ifadeleri şöyledir:

Bir de çevre baskısı var bence çevre baskısı da önemli, yani oluşan bir toplum yapısı var. Bu toplum yapısının ahlaki olan erdemli olan davranışları desteklemesi gerekirken toplum yapısı bunu desteklemiyor. Aslında ahlak ve din toplumla birlikte daha kolay yaşanan bir şey. İnsanlar ibadet, amel yaparlar ama ahlak başka bir şey, menfaat duygusu, toplum baskısı, toplumun bunu desteklememesi. (E6;56)

Ama bunun toplumsal boyutuyla nasıl tetiklenir bu dersiniz bizim toplumumuzda en çok bağıran en haklı sayıldığı için, işte bir sıraya girersiniz, sıra çok kalabalıktır. Çalışanlar hiç orali değildir, işte biri bağıırır. Çalışanlar, ay şunun işini yapalım, işi bitsin de gitsin o deyip onu öne alırlar. Aslında orada kalan 10 kişiye, 20 kişiye öğrettikleri şey şudur. Gelecek sefer sizde bağıırın, siz de çemkirin, sizin de işinizi yapalım öğretiler. (K14;46)

Mesela ben İcra Dairesinde dosya üstü para bırakmaya nasıl öğrendim. İlk gün gittim bizim icra takip elemanı çocuk var hukuk fakültesine bize icra takip dosyasının nasıl takip edileceğini uygulamalı göstermiyorlar. Takip elemanı bir avukattan daha iyi biliyor, yani o lise mezunu bir çocuk. Gittik işte kaç para tuttu, diyelim ki hadi 80 lira tuttu. 100 lirayı bıraktı çıktı filan abi para üstü dedim, abi para üstü olmaz icra dairesine dedi. Orada öğrendim ben, ondan sonra ben de para üstü bırakıp çıkmaya başladım. Para üstü beklediğinde adamlar suratıma bakıyordu. (E10;31)

Sosyal etki altında ele alınan görüşler incelendiğinde, katılımcıların bazen başkalarının davranışlarının kendilerini manipüle ettiğini ve ahlaki kayıtsızlığa teşvik ettiğini, bazen diğerlerinden güç alarak bazen de içinde bulunulan bağlamın etkisiyle ahlaki kayıtsızlık sergilediklerini ifade ettikleri görülmüştür. Başlığa ilişkin görüşler şöyledir:

Böyle olaylar tekrarlandıkça ben eskisi gibi saf ve açık sözlü olmamayı, seçerek konuşmayı öğrendim. Eskiden akşam bütün gün olan biteni anlatırdım. Sonra baktım ki anlattıklarımın içinden çekerek bana karşı kullanıyor. Sonra benim de saflığım azaldı. Dürüstlüğü azaldı. Yaşam insana çok şey öğretiyor. Başkalarının etkisiyle insanın kendi dürüstlüğü azalıyor, tepkileriyle yönlendirdiler beni. Olmadığım bir insan haline geldim.

Şimdiki politikam “sorulmadıkça konuşma” şeklinde. Hani üç maymunu oynuyor ya insanlar görmedim, duymadım, söylemedim. Ben dördüncüyü oynuyorum sıkıysa söyle. (K7;52)

...çünkü ben orada onun işini yapıyorum kendimi minnet altında hissedeyim ve onun işini göreyim istiyor. Sonra alışkanlık haline geliyor vermeyenden de istemeye başlıyorsun. Otomatikman doğal hakkın olarak görüyorsun....Mesela ne var ne yok belediyede dediğimde aslında dedikodu davetiyesi vermiş oluyorum. (K1;50)

Ergen gibi takılıyorduk asla gıcık oluşumuzun sebebini açıklamadık kıza. Sadece gıcık olduk. Ama gıcık olmamızın nedenlerini hiç açıklamadık. Diğer kızlar birkaç kere çamaşır makinesini gece çalıştırmasan olur mu filan dediler Aslında bir de şu çok komikti birimiz bir huyundan diğerimiz başka huyundan rahatsız oluyordu mesela ben çamaşır makinesini takmıyordum. Sonra oturup konuşuyorduk şunu da yaptı bunu da yaptı diye. Birbirimizi doldurarak güçleniyorduk aslında ve o anda bunu da görmüyorduk o kadar haklı buluyorduk ki kendimizi. Hatta o zaman o kıza gıcıklık yüzünden oluşan arkadaşlığımız hala devam ediyor. Şu an mesela hiç birimiz o şekilde davranışlar yapmayız. Şu anki arkadaşlığımızın böyle bir dinamiği yok ama o zaman o kenetlenme bu durumdan kaynaklanmıştı. (K2;27)

Buna tek başıma cesaret edemezdim birbirimizden güç aldık (öğretmene grupça yaptıkları bir saygısızlıktan söz ederken). (K6;43)

Sistemsel Sorunlar

Daha çok hukuk sistemine atıf yapılan bu alt başlıkta katılımcılar ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştıran önemli etkenlerden birinin ülkeyi yöneten ve idare eden sistemden kaynaklanan boşluklar ve ihmaller olduğunu belirtmişlerdir. Sistemsel sorunların, düzenin adaletsizliği, hukuku işletme gerekliliği ve yaptırımların esnekliği şeklinde kategorize edilmiştir. Katılımcıların sistemsel sorunlara ilişkin görüşleri şöyledir:

Bana öyle geliyor ki tam da o Edirne sınırına gelmeden 70, bu tarafta 200 meselesi aslında hukuku işletme gerekliliğine işaret ediyor, çünkü hukukun iki işlevi vardır. Bir uygular, uygularken dayatır bunu böyle yapacaksın der. İkincisi de öğretici işleri vardır bence. Doğru kurulmuş adil ve hukuk sisteminden daha iyi bir öğretmen ben tanımıyorum. (K14;46)

Normalde iş sektöründe özel ya da devlet fark etmez bir program yapılır, o programa göre davranılır, üretim başlar, ama patron bu program devam ederken başka bir amaç edinir ve bu amacın mevcut kişilerle yapılması gerekiyordur. Ya sistem mevcut insanları kandırarak ya da daha düşük paralar teklif edip ikna ederek daha fazla çalışmalarını sağlar. Kalite düşer. Siz patron değilseniz eğer yöneticiyseniz işçiler de sizi kısıtlı dinleyeceği için bu sistemde başarısız olursunuz, bu programa uyamazsınız. Dersiniz ki burada benim suçum yok, çünkü benim yetkim belli, ben işçilere ekstradan bir şeyler vaat edebildim bütçem gereği ama işçiler az ikna oldular, dolayısıyla çalışmadılar, dolayısıyla hem programa uyamadım, hem patronun gönderdiği işi yapamadım. Bunun sonucunda işi kim getiriyor patron. Bu çok yaşadığım bir şeydir. Patron der ki çalar mısın çırpır mısın kandırır mısın ben bunu umursamam bunu çöz der. Bunu çözmezsen başarısızsın, dolayısıyla kurallara uyarak işi yapmaya çalıştığınızda başarısız olursunuz. (E8;47)

Şimdi ben herkesin çektiği bir yerde ben kopya çekmesem o zaman ben adalete aykırı davranmış oluyorum, çünkü herkes kopya çekiyor ve kimse adil bir puan almıyor, dolayısıyla benim orada çekmeden aldığım puan da adil bir puan değil, bu sefer bana

adaletsizlik çünkü. Orada bir sistem tarafından adalet sağlanamadığı için herkes kendi yolunu bulmak zorunda, ben de böyle kendi yolumu buluyorum. (K11;30)

Nasıl yapıyor değil de neyi başarmış diye bakıyor insanlar başkalarına. Vaktiyle bir başbakan "benim memurum işini bilir" demişti. Rüşvet almanın devletin en yetkili ağızlarından teşviki değil de nedir bu? Bir başbakan da dün verdiği sözleri umursamazken milletin gözüne baka baka "dün dündür" deyip milleti kandırdığını pişkince söylemişti. (K8;37)

İcra dairelerinde mesela bütün memurlar rüşvet alır. Yani 17 lira tuttuysa bir işlem 20 lira alınır. 87 lira tuttuysa 100 lira alınır. Hiçbir zaman icra dersinde bozuk para olmaz. Bunu avukatlar da bilir. Herkes bilir ona göre iş yaparsın. (E10;31)

Kavramların İçinin Boşaltılması

Yapılan analizlerde kavramların içinin boşaltılması olarak adlandırılan bu başlık, ahlaki kayıtsızlığa neden olan diğer bir kolaylaştırıcı faktör olarak görülmüştür. Bazı kavramlara gücü elinde tutan mevkiler tarafından menfaatleri doğrultusunda anlam yüklenmesi, çoğu ahlak dışı eylemi meşrulaştıran bir zemin oluşmasına neden olmaktadır. Daha çok bir katılımcının oldukça içini doldurarak yaptığı kavramların içinin boşaltılması başlığının içeriği şu açıklamalarla örneklenebilir:

İşte post truth çağı dediğimiz çağın meselesi. Kavramların içi öylesine boşaltıldı, öylesine gerçekliğin dışında bir tartışma zemininde yaşıyoruz ki ulan aynı kavramdan mı söz ediyoruz biz. Allah Allah dediğimiz binlerce örnekle karşılaşıyoruz. Yani çok siyasete girmek istemiyorum ama en içi boşalan kavramlar ne? Bugün terörist kavramı, demokrasi kavramı, demokrasi böyle bir şey değil. Ben biliyorum siz de biliyorsunuz ama demokrasiyi hiç ağzından düşürmeyenler sadece işlerine yarayan biçimde kavramı kullanıyorlar ve sanki anlamı onun kastettiği şeymiş gibi... İşine geldiği gibi ve bu şöyle riskler de doğuruyor, mesela terörist tanımına geri dönersek eğer herkese terörist demeye başlarsınız, terörizmi o kadar hafifsemiş hale geliyorsunuz ki o kadar içi boşalıyor ki gerçek teröristle karşılaştığınızda terörist olup olmadığından emin olamaz hale geliyorsunuz, çünkü hepimiz terörist oluyoruz o zaman. Herkesi yani herkesi aynı torbaya koyduğunuzda artık sapla samanı birbirinden ayırt edemez hale geliyorsunuz. Bu hem sizin için hem diğerleri için. İşin içinden çıkılmaz bir tabloya neden oluyor ve hepimize zarar veriyor. Ahlaki boyutla ilişkilendirirsek de yani işte terörizm denilen şey dünyanın en korkunç ahlaksızlığıysa, yol ve yöntemin bu olmaması gerekiyorsa siz bunu bu kadar yaygın tanımlı hale getirdiğimizde aslında onun doğduğu ahlaksızlığı da yaygın ve kabul edilebilir hale getiriyorsunuz. Oysa benim diken diken olmam lazım. (K14;46)

O zaman biraz da mesele nereye gidiyor o toplumsal cinsiyet rolleri ataerkil toplumun erkek egemen dilin aslında kadınları nasıl kayırmaya çalışıyor gibi görünüp öyle olmamasına. (K14;46)

Kavram seti öyle kirlendi ki Ulus-devlet belki de dünyanın savaşlar sonrasında icat ettiği en iyi kavramlardan biri iken bugün ulusalcı deyince diken diken oluyoruz, çünkü ulusalcılık artık daha kafatasçı bir yere doğru eviriliyor. Kendisinden başka fikri benimsemeyen, kendisinden başkasına yaşam hakkı tanımayan, böyle at gözlüklü bir şey geliyor benim gözümün önüne; ama ulus dediğinde aslında aynı toprak üstünde yaşayan, hangi etnik aidiyetten geldiğinin bir önemi olmayan aynı kültürü aynı toprakta beraberce

yaşamayı beceren insanlar dediğimde aslında kavram o kadar da korkunç değil. Hatta bize çıkış kapısı sunan bir şeymiş gibi görünüyor. (K14;46)

Bir taraftan da ama kanunları da insanlar yazdı, her şeyi doğru olamaz. Bunun üstüne gitmeliyiz, tartışmalıyız bunu. Dünyadaki kuralları biz koyduk. Buna buradan da bakabilirsin. Bunlar değişebilir şeylerdir diye bakıyor benim bir şeyin yanlış olduğunu iddia ettiğim bir konuda bana bu yaklaşımlarla geliyorlar. Bir zaman değiştikçe bazı şeyler değişebilir, ikincisi ilkelerde konuşulabilir şeylerdir diyerek. Ben de haklı olabilirim sen de haklı olabilirsin diye bir yaklaşım var ya dolayısıyla bir şeyler yanlış olmak zorunda değil ya da kanunu olmayan bir şey mesela, dolayısıyla bunu yapabilirim. (K12;51)

Kültürel Öğreti

Bazı katılımcılar, namus temizlemek, her doğruyu her yerde söylememek, içinden geçeni söylememek, ayıp olacağını düşünmek ya da Allah affeder demek gibi bir takım kültürel söylem ve öğretilerin ahlaki kayıtsızlığın önünü açtığını belirtmişlerdir. Kültürel öğretiyi şu ifadelerle örneklendirmek mümkündür:

En bilindik şey herhalde namusumu temizledim, argümanının arkasına saklanıyor ve namus diye tanımladığı şey de aslında son derece çarpık. Ama öyle öğretilmiş yani köklerine indiğinizde de orada öğretilerde sorun olduğunu, o öğretilerin bir türlü değiştirilemediğini görüyorsunuz. (K14;46)

Bazen atasözlerimiz de sanki bunları teşvik ediyor gibi. Mesela her doğru her yerde söylenmez sözü. Niye söylenmesin?. (K8;37)

Komşusunun istediği bir şeyi vermek istemiyorsa kalmadı der ve onun çocuğu da bu tanıklıklarla büyür ve kültürel aktarım böyle süregider. (K8;37)

Bana kalırsa mesela içinden geçeni söylememeyi farklı davranmayı ahlaki olarak uygun bir davranış olarak değerlendirmeyeceksek, yöresel kültür de bu işi teşvik eden bir şey. Mesela, ben doğuluyum biz her aklına geleni söylememek, ne bileyim büyüklerin yanında saygısızlık olur filan diye büyütüldük. Ben bakıyorum Karadenizli arkadaşlara, içinden geçeni söylüyor. Şöyle düşünüyorsun o zaman o dürüstse ben ikiyüzlü müyüm? Bize saygı, örf diye öğretilen, beni yanlış bir şeye mi sevk ediyor? Bana hala normal gelmiyor içinden geleni öyle olduğu gibi söylemek. Uygun mu, karşıdaki ne der, ne hisseder, ayıp mı, kırk tilki dolanıyor kafamda. Aslında gerçeği çarpıtmadan ve karşıdakini kırmadan dürüstçe ifade etmeyi öğrenmek gerek galiba. (E11; 49)

Kültürel Dönüşüm

Bazı katılımcılar gerek ülke olarak gerekse dünya olarak değişen değer ve önceliklerin ahlak anlayışımızı da etkilediğini, bunu da toplumsal olarak ahlaki bir çöküş olarak deneyimlediğimizi dile getirmişlerdir. Kültürün ahlaki ön planda tutan norm ve değerlerinin modernleşmeyle beraber ahlaki geri plana atan bir yapıya dönüştüğünü belirtmişlerdir. Kültürel dönüşüme ilişkin katılımcı görüşleri şu şekildedir:

Tüketim kültürünün bu kadar yaygın olması ve tüketimin sürekli teşvik edilmesi, tüketim kültürüyle beraber oluşan değer bilmeme, her şeyi hazır bulmayla beraber oluşan toplumsal dejenerasyon var. (E6;56)

Bir şey tartışıyorduk, denildi ki bana buna böyle bakamazsın artık dünya böyle değil. Herkes böyle yapıyor, zamanla değişiyor bazı şeyler. Dünya artık bu düzen üstünden gidiyor hani şunun gibi. Büyük balık küçük balığı yutar deniyor ya artık biz kendimizi buna adapte etmeliyiz. Bence burada hala aslında vicdanla ahlakla ilgili şeyler var ama bu dünyada günlük hayatta yaşadıklarımızın üstünden bakıyor. (K12;51)

Aslında çok normal olan bir olayı, toplumdaki dejenerasyon nedeniyle sanki olağanüstü bir ahlak ölçüsüymüş gibi değerlendirmemiz çok ilginç. Ahlaki olarak geldiğimiz durumu gözler önüne seriyor. Yadırganıyor. Para bulup teslim eden insan haber oluyor, normal dışı bir şey yapmış gibi. Haber olsun teşvik olur ama aslında haber değeri olmayacak kadar normal bir şey. (E1;54)

Toplumsal değerlerin, değer yargılarının oldukça yıpranmış olması deformasyona uğramış olması aile içi ilişkilerimizin zayıflamış olması. Genelde şu anda aile içi iletişime baktığımızda bizim yetiştiğimiz zamanlara göre çok zayıflamış durumda. Herkes bir kenara çekilip kendi bilgisayarıyla vakit geçiriyor. Birlikte az zaman geçiriyoruz. Dolayısıyla iletişimin olmadığı yerde değerler, diğerkâmlık, hüsnü zan, başkasının yerine kendini koyup düşünebilme, empati kurabilme gibi bazı ahlaki değerler de dumura uğruyor. Bazı değerler de hiç verilemiyor, mesela kanaatkârlık, azla yetinme, ihtiyacı kadar sahip olmak gibi ben bu olayı genel alıyorum. (E6;56)

Yurt dışında da yaşadığımız için onu gördüm yani. Adamlarda dini kavramlar 100 sene önce ortadan kalkmış. Dini temelli motivasyonları yok. Onun yerine etik, kanun, düzen, sosyal hayat getirmiş ona uyuyor. Bizde karma bir yapı var. Din de tam yok etikte, ahlak ya da kanunlar dediğimiz tamamen uyulması gereken şeyler yok. Mesela bana göre Müslüman bir insan olarak benim için maddi kanunların çok bir hükmü yok, yani değişebilir de ortadan da kalkabilir, onun ne söylediğini çok bir önemi yok. Benim için adaleti, doğruyu, yanlış belirleyen şeyler de dini kavramlar. Ama şimdi bunu bir konuda böyle uygulayıp diğer konuda uygulamazsam o zaman her işi kendi hayatıma uydurabiliyorum ki Türkiye'de olan biraz da bu. Yani adam Müslüman ama ihale meselesinde o kadar da değil. Oradan bir komisyon almanın çok da problem olmadığını düşünüyor. Ya kardeşim dinin kurallarını tamamen uygulayacaksın. Onu ortadan kaldırırsan da etik, kanun her neyse onları tamamen uygulayacaksın. Biz de hibrit karma bir yapı olduğu için ikisi de tam değil, ikisi de eksik değil. Her tarafa uydurabiliyorsun kimi zaman etik kısmına, kimi zaman din kısmına uyduruyorsun. (E10;31)

4.1.3.2. Bireysel Faktörler

Ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörlerin diğer kısmının bireysel faktörler olduğu görülmüştür. Bu alt tema altında *Yokluk ve Yoksunluk, Kişisel Adalet Arayışı, Kendini Koruma, Mizah, Ben-merkezcilik, Değerlerin Yokluğu, Rövanş, İlk Adım, Bedel Ödememiş Olmak ve Sonuç Odaklılık* başlıkları yer almaktadır.

Yokluk ve Yoksunluk

Katılımcılar, temel ihtiyaç düzeyinde ihtiyacı olan kişilerin diğer bir ifadeyle yemek, barınma gibi temel gereksinimleri karşılayamayan kişilerin daha kolay ahlaki ihlallere yöneldiğini düşündüklerini belirtmişlerdir. Yokluk ve yoksunluk algısının desteğiyle ahlaki kayıtsızlığa yönelen kişilerin gerçekten gereksinim olduklarını ifade ederek, hayatta kalma refleksiyle ya da kıskanma ve imrenme duygusuyla ahlaki ihlallere yöneldiği görülmüştür. Bu durumlara ilişkin bazı örnekler aşağıdadır:

Yüksek enflasyonun, yoksulluğun, hayat galesinin bu kadar üst düzeye çıktığı bir yerde insanlara hadi adaleti düşün, hadi ahlaki düşün lüks gelmeye başlar. Eve ekmek götürme derdine düştüğünde de öyle yastığa kafamı koyduğumda rahat koyayım vay ahlaklı mıydım hukuka uydum mu kurallara uydum mu oraya gelmiyor. Biraz ihtiyaç hiyerarşisi gibi aynen biz daha barınma ve karnını doyurma basamağındaiken aidiyet, hukuk gibi üçüncü, dördüncü basamaklara ulaşamıyoruz. Bu yüzden de refah toplumlarında yani işte Batı demek istemiyorum ona ama belli dertleri çözmüş toplumlarda işte o meselelere daha çok kafa yorma, düşünme, üstüne tartışma imkânı daha çok oluyor. En azından ikinci basamağı halletmiş oluyorlar. Ben biraz oralara ilişkili olduğunu düşünüyorum. (K14;46)

Diyelim ki bir kıtlık durumunu düşünelim, maddi anlamda da insanların bir şeyin yoksunluğunu çektikleri durumları, böyle durumlarda insanlar bazı şeyleri daha meşru görmeye başlarlar, eğer açsan ve yiyecek bir şeyin yoksa bir şey çalmak daha makul gelebilir ufak da olsa. (K11;30)

Bir haber hatırlıyorum geçmiş yıllardan aç oldukları için bir gıdayı çalan çocukların aldıkları hapis cezası mesela. Yasa ceza öngörüyor, 18 yaş altı oldukları için lütfedip indirip yapıyor. Çocuklar hapse konuyor. Çalmak ahlaki bir eylem değil belki ama aç olan çocuğun çalması hapse konulmasından daha ahlaki geliyor bana. Şimdi ben yargıç olsam o çocuklara hapis cezası vermezdim gibi geliyor. Hırsızlığı meşru mu görmüş olacaktım Hiç öyle hissetmiyorum. Bir devletin önce aç çocuklarını doyurması lazım sonra hukuk gelir bana göre. (E11;49)

Aynı zamanda bazı katılımcılar yoksunluğu psikolojik olarak değerlendirerek, çevrelerindeki insanların sahip oldukları şeylere sahip olmayı istemek üzerinden algılanan yoksunluğa işaret etmişlerdir:

...Herkes de var ama bende yok benim yaşında herkesin arabası varsa ben de hangi yolla olursa olsun bu arabaya ulaşacağım düşüncesi. (E1;54)

Bakıyorsun kredi kartı şişmiş hala alışveriş yapıyor sağdan soldan borç istiyor. İş aramak yerine borç arıyor. İş bulursun beğenmez hep bir bahane yok yol uzak, yok küçük çocuğu var. Ama para harcamaya gelince benim hiçbir şeyim yok. Hiç kendime bir şey almadım. Hep fakirdim Herkes alıyor ben alamıyorum. Benim çocuklarım milletin eskisini giyiyor. Gerçek ihtiyaçtan çok kendini mağdur olduğuna inanma görüyorum burada. (K8;37)

Fakirlik algısı, özellikle doğu güneydoğu bölgesinde elektrik kullanımında görülür. Kaçak olduğunu, haram olduğunu günah olduğunu bilir ama yine de kaçak kullanır. Birisi param yok, fakirim diyordu. (E5;43)

Haklı Olduğuna İnanma

Haklı olduğuna düşünerek ahlaki kayıtsızlığa daha kolay yönelen kişiler, hakkının yendiğine inanmakta, kendi haklı olduğu noktaları bulmaya çalışmakta böylece kendi hakkını koruduğunu iddia etmektedir. Katılımcıların bu konudaki görüşleri şöyle örneklenebilir:

Kendi haklılığıma inandığım zaman karşıyı gözüm görmez. Ben haklıysam karşının ne hissettiğini önemi yok. Üzülürse üzulsün üzülmek önemli değil gereğini yapsın diye mantık çerçevesinden bakarım. (K2;27)

Ben yapmam gereken şeyi yaptım, haklıyım, küsmesi gereken bir kişi varsa o benim. Ben gitmedim ama bu beni o zaman da şimdi de rahatsız ediyor. Kendimi yanında iyi hissettiğim çok kıymet verdiğim bir arkadaşım. Gururum beni engelledi tekrar ona gitme konusunda. (E3;39)

Kendimi haklı gördüğüm bir yanım var mıydı? Bana göre staja gidiyorduk kendimce nedenlerim vardı her zamanki gibi. İnsanlar da böyle düşünüyor sanırım. Çok yorgundum. (K13;26)

Özellikle Doğu, Güneydoğu bölgesinde elektrik kullanımında görülür. Kaçak olduğunu, haram olduğunu günah olduğunu bilir ama yine de kaçak kullanır? Ben onlarla konuştuğum zaman bana dedikleri şu: bu elektrik zaten burada üretiliyor. Benim hakkım devlet benim elektriğimi bana satıyor diyor. (E5;43)

Bazen de yasaları yanlış, adaletsiz, hantal ya da geri kalmış hissediyorum. Mesela üç kat imar izni verilen yerde herkes 4.katı çıkmışsa ben de rahatsız olmadan yapabilirim 4.katı. Yoksa haksızlığa uğradığımı hissederim. Yani devletin koruyamadığı hakkımı ben kendim elde etmeye çalışırım... (K8;37)

Kendini Koruma

Kendini koruma başlığı altındaki veriler incelendiğinde, bazı katılımcıların ruh sağlığını korumak ve hayata devam edebilmek amacıyla, bazı katılımcıların ise rahatsız olan vicdanlarını susturmak amacıyla ahlaki kayıtsızlığa daha kolay meyil gösterebileceklerini ifade ettikleri aşağıdaki örneklerde de görülmektedir:

Her gün duyuyoruz ya şurada yolsuzluk oldu, burada hırsızlık oldu, ne hukuka uyan var. Mesela ben deliriyorum sit alanı imara açmaya, köyü mahalle yapıp tarlalara apartman dikmenin yolunu açmaya. Bence bunlar son derece ahlaki toplumsal ve güvenlik içerikli problemler. Yarın ne yiyeceğiz taş mı yiyeceğiz, beton mu yiyeceğiz diye düşünüyorum. Bütün bunlar üstünüze gelirken bunları unutuyoruz, çünkü ben hepsi ile savaşmam. Bir tane bir insanım bütün yolsuzlukları, uğursuzlukları, bütün ahlaksızlıkları hatırlamaya kalksam bir yerden sonra patlar benim sistemim akıl sağlığım bozulur, o yüzden de ahlaki kayıtsızlığa meylediyorum, sonra ne oluyor, o duyarsızlık dediğimiz hiç istemediğiniz bir yere varıyoruz. Yakın örnekten söyleyelim, pandemideyiz günde resmi rakamlarla yaklaşık 100 civarında insan hayatını kaybediyor. Bence bu dehşet verici bir şey ve biz bunu artık konuşmuyoruz, ya da yılda 300'den fazla kadın öldürülüyor, ben ha kadın ölmüş deyip işimi yapmaya devam ediyorum, oysa bunun beni delirtmesi lazım. Bunun beni yerimde duramaz hale getirmesi lazım, ya da işte çocuklara tecavüz taciz hikâyeleri, benim bundan aklımı yitirmem lazım ama yitiremem, çünkü yaşamaya devam etmek

zorundayım. Çözüm üretmediğim ve çözüme dair bir ışık göremediğim ben bunu yokmuş gibi saymayı, unutmayı ya da şöyle elimle kenara itip yoluma devam etmeyi kaçınılmaz olarak yapıyorum. (K14;46)

Polis ya da kamera olmayınca trafik suçu işlersin de vicdan en büyük polis. Ondan kaçmak, onu susturmak için de çare arıyor insan. Bazen diyorsun bir kerelik bir daha yapmam bazen de aman herkes yapıyor filan. (K8;37)

Kötü hisseder ve bahane aramaya başlar, çünkü bir taraftan da acaba iyi bir şey mi diye düşünüyorum insanın bahane araması. Kardeşim hani ben gerçekten de burada kötü bir şey yaptım ve bundan bir ders çıkarmalıyım, bu doğru bir şey. Bir taraftan da bir bahane araması, en azından bir şey kaldı iyilik namına, bir şey kaldı anlamına da gelebilir, çünkü bunun doğru olmadığını biliyor, kendisine yakıştıramıyor ve bunun için sebep arıyor. Bunun için bir sebep aramamak çok daha tehlikeli herhalde, yani sebep aramak bir vicdan, evet hala mekanizmanın o vicdan mekanizmasının çalıştığını gösteriyor diye düşünüyorum. (E7;32)

Diğer yandan bazı katılımcılar için kendini koruma, kişinin sahip olduğu imajını koruması olarak da değerlendirilmiştir. Çevreye verilmek istenilen imajın, olaylara ya da durumlara tepki verme şeklini ya da bazı eylemlerin sergilenip sergilenmeme noktasındaki duruşu etkilediğini belirten katılımcı görüşleri aşağıda örneklenmiştir:

Başkalarının bizim için ne düşüneceği tabii ki önemli, ama bazı noktalarda vereceğimiz tepki ya da tepki vermemek, bunlar nasıl bir imaj oluşturacağımız ile ilgili de.... Mesela birisi tepki vereceğimiz bir şey yaptı. Ona karşı vermemiz gereken imaj eğer uysal ve geçinilebilir bir insan imajıysa başka, ya da kendi sınırlarını korumaya önem veren ve haksızlık edildiğinde buna tahammül edemeyecek bir insanım imajı vermek istiyorsan orada vereceğin tepki de değişir, o yüzden tabii ki bunlar da önemli. Diyelim ki daha uyumlu olmam gerektiğini düşündüğüm ortamlarda, oraya yeni girdiysem oranın kurallarını bilmiyorsam, bir şeyler bana garip geliyorsa ama çok da oraya kendimi ait hissetmiyorsam, çıkıp gidebilirim gibi düşünüyorsam, bana o anda çok garip gelen bir şeyle ilgili tepki vermeyebiliyorum. Yanlış bir şey, adaletsizce haksızca saçma bir şey, bir şey söylemeden kenarda durabiliyorum... O an vermek istediğim imaj, ya da bozmak istemediğim dış görünüş, davranışımı değiştiriyor ama ondan sonra eve geldiğimde onunla ilgili sıkıntı hissedebiliyorum. (K11;30)

Manevi olarak da, takdir edilme sevilme ihtiyacı, bir şekilde kabul görme ihtiyacı... Hata yaptığın zaman sevilmeyeceğin ya da ahlaki olarak ufak da olsa kusurların olduğu zaman kabul göremeyeceğini düşündüğün yerler belki... Ya ben burada hata yaptım, çok yanlış yaptım dediğin zaman tolerans görebileceğin bir çevredeysen daha az böyle şeyler yaparsın ama böyle bir çevrede değilsen, bir şey her türlü mükemmelleştirilerek en üst ideal çevrede bekleniyorsa o zaman daha fazla bu tarz mekanizmalara başvurursun. Bu tür durumlarda insanlar bunları kullanarak yaptıklarını daha meşru göstermeye çalışıyorlar. (K11;30)

Dedikoduyu ilerletmem ama önlemem de. Dedikoduyu önleme konusunda aktif önleyici kişiler vardır anlardan olmadım hiç. Dedikoduyu önleyen kişilerden olsaydım belki bu süreç böyle olmazdı. Her şeye cevap veren biriyim aslında sessizliğim hoşlanmadığım anlamına gelir. Pasif olarak duruma tepki koyarım ben. Grup yöneticisi olmam, ama etkiliyimdir. Ahlakçı görüntü beni rahatsız da ediyor. Lütfen dedikodu yapmayalım demek de üstte bir pozisyon almak gibi gelir bana daha dıştan bir duruş. (K2;27)

Kişi yalan söylemediği zaman mahcup olacaktır zor duruma düşecektir belki ceza alacaktır. Cezadan kaçınmak için, eleştirilmemek için, insanların gözünde imajını

korumak için bunu yapıyordur. Ama sorsan o kişiye yalan söylemenin yanlış olduğunu söyleyecektir. (E3;39)

Mizaha Vurma

Yapılan analizlerde ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştıran faktörler arasında mizaha vurmanın da kayda değer bir yeri olduğu görülmüştür. Katılımcılar, mizahın ahlaki olmayan eylemlerin yükünü durumu tiye alarak, şakayla geçiştirerek, komik yönüne dikkat çekerek ve durumla ilgili geyik yaparak azalttıklarını belirtmişlerdir. Katılımcı ifadelerinin bir kısmı aşağıda yer almaktadır:

Bazen bazı durumlarla yüzleşmek güç gelir insana, mesela birinin kalbini kırmışsındır, hatanı itiraf edip özür dilemen gerekiyordur, ama özür dilemek, hata kabul etmek zor işler. Onun yerine meseleyi espiye vurup, sulandırıp, tiye alarak geçiştirmek ara sıra yaptığım şeydir. (K8;37)

Dedikodu yaptığım zaman meselenin komik bir düzlemini bulup şakayla karışık olunca ağırlığı olmuyor bana. (K2;27)

...lisede dizimde kitapla yakalanmışım tarih sınavında, hoca nasıl gidiyor D. dedi. Dedim hocam çok iyi gidiyor, Otrar Faciası diye bir şey varmış, ilginçmiş, enteresanmış falan demiştim. (K1;30)

Bir iki seferlik bir insan hataya düşüyse ve bunu yaptıysa bir vicdani rahatsızlık evet duyabilir. Mesela demin anlattığım öğrenci meselesinde bunu sürekli yapan bir öğrenci değilse eğer bir rahatsızlık duyacaktır ve bir daha da yapmayacaktır büyük ihtimalle ama 1. sınıftan beri zaten bütün eğitim hayatı böyle geçmiş bir öğrenciyse rahatsızlık duymayacaktır yani. Hocaya yakalandık ya diye WhatsApp grubuna geyik yapacaktır. Herhalde bu rahatsızlık meselesi eylemin ne kadar uzun sürdüğü ile alakalı bir şey sanırım. (E10;31)

Menfaatini Düşünme

Katılımcıların çoğunun menfaat ve çıkar meselelerini, kişilerin ahlaki duruşlarını etkileyen önemli bir faktör olarak ele aldıkları görülmüştür. Katılımcılar, menfaatini düşünmeyi menfaati doğrultusundaki kararları doğru bulma, kendisi ve geleceği için bir şey yapma isteği, kendini önemli bularak o menfaati hak ettiğini düşünme ya da yükselme ve makam hırsıyla ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştırmaktadır. Bazı katılımcı görüşleri şöyledir:

İnsanlar kendilerinin bir menfaati olduğunu düşündükleri müddetçe daima onun doğru olduğu varsayımı ile yola çıkıp arkasından da bir hata olduğunu görmüyorlar. (E9;60)

İş yaşantısında da arkadaşlıklar veya hepimiz bir şekilde kendimizin karlı hale gelebileceği bir durumda olması mümkün olmayan veya etik olarak bizim vicdanımızın izin vermediği halde cüzdanımızın izin verdiği hallerde olmaması gereken bir şeyi öldürmek için elimizden geleni yapıyoruz. (E9;60)

Yani insanlar hayata sadece kendi çerçevelerinden baktıklarında bu sorunlar yaşanıyor bence. Kendi doğrularını herkesin doğrusu olarak görme eğilimi yaygın. Ben bunu hissediyorum bu doğru olabilir ama karşımdaki insan ne hissediyor diye hiçbir zaman düşünmüyoruz. Ben bu durumda haklıyım hakkımı almalıyım bakış açısı var. Benmerkezci düşünülüyor. Ben rahat olmalıyım ben huzurlu olmalıyım başkaları bana yardım etmeli Başkaları beni tolere etmeli ve beni desteklemeli bakış açısı var. Aynı şeyleri ben de yapmalıyım düşüncesi yok. Kısaca benmerkezci düşündüğümüz için vicdanımızı devre dışı bırakabiliyoruz. (K9;50)

Babam da bir de şöyle bir şey var, yaşlandıkça kaygıya giriyor, çünkü mesela bir an önce yapmak istediği her şeyi yapmak istiyor, daha çok gezmek, daha çok spor yapmak, daha çok dolaşmak. O yaşlılık ona kaygı veriyor, ahirete inanıyor ama bir tane hayatı varmış gibi görüyor, öyle olunca hayat ona verilmiş bir şans ve başkaları onun üzerinde kısıtlama yapmasınlar, çünkü onun zaten bir tane hayatı var ve elli yaşına gelmiş, ne istiyorsa onu yapması lazım. (K11;30)

Hiç emek vermeden makaleye ikinci yazar olarak katılma ya da intihal kabul edilebilecek bir şey değil. Burada da yine insan akademisyen de olsa yükselme ve makam hırsı, daha ön planda olma hırsı devrede oluyor. Dediğim gibi akademisyenlerin bunu yapması artık tuzun kokması. Bunları aslında artık insanların inisiyatifine bırakmamak lazım. Her konuda olduğu gibi tamam her şeyi devletten beklemeyeceğiz ama idarenin bu konuda önlemler alması lazım. (E6;56)

Değerlerin Yokluğu

Katılımcılar, birçok kez değerlerin önemine dikkat çekmiş, empati, merhamet, sevgi gibi temel değerlerin zayıf olmasının kişilerin ahlaki kayıtsızlığa daha kolay sürüklenmesine neden olduğunu ifade etmişler, aşağıda örnekleri sunulan görüşlerini dile getirmişlerdir:

Bu da bize ahlak bilincinin nasıl aşılandığıyla ilgili aslında, hani inanıyoruz, inandığımızı söylüyoruz ama bu mu gerçekten cidden böyle mi öğretildi? Bir eksiklik var yani orada temel olarak. (K13;26)

Merhameti olmayanın vicdanı da yok. Bana göre merhameti olmayanın vicdanı da olmaz. Mesela Suriyelilere öyle bir gözle bakılıyor. Sanki bizim yiyeceğimizi yiyorlar gibi ben onu da anlamıyorum. Dönsünler diyor nereye dönsünler? Merhametsizlik vicdanı öldürüyor diyorum. Senin kalbini kırmış bundan üzüntü duymuyor ki çocuğun, istediklerini sana söyleyebiliyorlar. (K1;50)

...çünkü davrananın empatisi yok yani, sıra beklemiyor, adama gitmesi gereken zamanda gitmiyor, verdiği sözü tutmuyor, söz verdiği günde parayı vermiyor. Adam ısrar ettiği zaman ne bekliyorsun acelen ne falan filan bilerek ya da bilmeyerek üste çıkıyor. (E8;47)

.... Hani çocuğa ahlak eğitimi, nasıl verilmeli dersiniz, ben onun bir hani çok moda olduğu değerler eğitimi veriyoruz sevgi şudur tanım düzeyinden öteye geçmeyen hani Bloom'un artık kemikleri sızlıyordur mezarında ters mi dönüyordur bilmiyorum. Tanımda kalan eğitimle çocuk sevgiyi tanımlar. Her çocuk sevgiyi hissediyor mu?... (K14;46)

Rövanş

Yapılan analizlerde bazı katılımcıların kısas düşüncesiyle hareket ettikleri ve eylemlerini muhataplarından intikam alma duygusuyla sergiledikleri görülmüştür. Bazı katılımcı görüşleri şöyledir:

Mutlaka bir şey karşılığında kısas olarak yapmışımdır. Bu beni rahatsız hissettirmez. (E4;41)

O bana hakaret etmiştir. Mukabele etmişimdir. Kısas yapmışımdır. (E2;31)

Babamın vefatından sonra kendi ailemle ilgili o kadar yük almıştım ki o yükün verdiği sorumluluklar, haftanın yedi günü geç saatlere kadar çalışıyor olmak, evin yükü fazlaydı annem çok üzerime geliyordu. Aslında bu kararı aldığım zaman da annemle olan büyük bir tartışmanın sonrasındı. Evlenseydin bakmasaydın kardeşlerine herkes başının çaresine bakardı gibi bir lafı da bana çok ağır gelmişti bu kararı almamı teşvik edici bir şeydi. O kızgınlıkla hastaydım da işten çıktım ve gittim. (K1;50)

Belki de annem vefat etmeden önce babaannem onu sevmezdi ona kötü davranırdı diye ben de babaanneme kötü davranmışımdır. (K5;32)

Karşıdakinin menfaatine karar alırım ama eşimin beni kırdığı durumlar olduğu için ben de onu kırarım hiç de rahatsız olmam kısas olur çünkü. (K10;40)

İlk Adım

Bazı katılımcılar ahlaki ihlallerin sergilenmesinde ilk teşebbüsün ve bir kez yapmış olmanın sonraki durumlar için kolaylaştırıcı bir etkisi olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu bir seferlik yapılan bir iş ise, bu yapılan devamı gelmeyecekse, ondan dönüş de mümkün olabilir, ama işte demin bahsettiğimiz olaylardaki gibi ise ilk başta rahatsızlık duyuyor, birkaç sefer ona bir takım meşrulaştırma kılıfları üretmeye çalışıyor. Daha sonra yapmaya devam ettikçe 2-3-5 karşı tarafı ikna etme çabası da ortadan kalkıyor. Bunu ilk yaptığında sen adama sorduğunda ya kardeşim böyle böyle yanlış değil mi dediğinde, abi yanlış da şöyle şöyle oldu böyle oldu asla şöyle yapmamak lazım diye birtakım argümanlar ileri sürüyor. İkinci yaptığında bu argümanların sayısı biraz daha azalıyor, 3. 4. geldiğinde artık buna hiç gerek bile duymuyor. (E10;31)

Bence uymama ile ilgi olarak en zor olanı ilk davranış. Yani ilk yalan ya da kırmızı ışıktaki ilk geçiş. (E8;47)

Her şeyin ilki en zordur iyi şeylerin de kötü şeylerin de. Ne olacak diye bilmiyorsun. Bizim ilk kadın doğum stajımızı yaparken doğum yapan kadının ailesi stajyerlere gönülden gelerek böyle harçlık vermek isterlerdi, 3,5, 10 lira. Sevindik bu bizim sevincimiz için diye. Ebelerin yaklaşımı şu şekildeydi; hayır asla bunu almıyorsunuz, alırsanız disipline yönlendiriyoruz şeklinde. Bu durumları çok yaşıyorduk. Başta uyardılar, buna girilmedi bile. Bu olmasaydı muhtemelen normalleşecekti. Yapa yapa normalleşecekti bir şeyler. (K13;26)

Bir defaya mahsus yapıyorum, bir daha asla yapmayacağım söylemi. Bu bir seferlik yapıyorum düşüncesi, aslında bence o zarın hayâ zarının yırtıldığı yer, yani artık o bütünlük bozuldu. O bir kereye mahsus ahlaksızlığı yapan kişi aslında iyilik halini devam ettirmeyi bozmuş oluyor yani o sekteye uğratmış oluyor dolayısıyla bir sonraki yapacağı

zamanın da yolunu açmış oluyor aslında. Bütün olan bir teli kestir artık sen, asla eskisi gibi bütün olmayacak. (E1;54)

Bedel Ödememiş Olma

Yapılan analizlerde bedel ödememiş olmamanın ve sergilenen eylemin sonuçlarıyla muhatap olmamanın ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörler arasında olduğu görülmüştür. Bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Aslında mesela kopya olayında ben yakalanmamış olsaydım muhtemelen devam ederdim, herkes gibi bir ustalaşma yoluna girerdim. (K13;26)

... Kanunların sıkı olması önler. Bizde kanunlar var da aslında yaptırımlar çok esnek. Her türlü hatır gönül işleri ile yürüyor. İşte onlarda cezalar çok keskin ve ceza almak da normal. Diyelim kırmızı ışıktaki geçtin yaya da ceza alıyor. Bu onlar için normal, bizim için devlet meselesi gibi bir şey. A hani bir şey yaptı, disipline gitti veya ceza aldı bizde mesela disiplin cezası almak çok nadir. Bir de orada bir yetişkinin bir sürü disiplin cezası puanı olabilir. Green karta başvurmuştum bir ara, devlet memuruyum ve hiç disiplin suçum yok bu çok değerli bir şeydi, çünkü Avrupa'da herkesin disiplin suçu var yani muhtemelen böyle bir şey. (K13;26)

Hiç bedel ödemedi su üstüne de çıkabilir kişi. Böyle örnekler de çok, yani bakıyorsunuz herkes biliyor onun ne olduğunu ama insanların gücü var makamla parayla şantajla ne bileyim bir şeyle diğer insanları susturabilir. Dolayısıyla ahlaki kayıtsızlık toplumda gücünüz varsa size çok bir zarar getirmeyebilir. (E6;56)

...ama eğer ahlaki kayıtsızlık yapan kişi olarak toplumda ilişkiler, para vb. açılardan iyi bir konumdaysanız bazen bu ahlaki kayıtsızlık sizi en tepelere de çıkarabilir. İdam gibi bir cezadan toplumun en üst noktası arasında bir uç örneklerle taşıyabilir sizi, sadece bedel ödetmez. (E6;56)

...ama Irak'ı havadan bombalayan bir Amerikalı savaş pilotu, Milgram deneyinde de vardır ya uyguladığında kişiyi görmekle görmemek arasındaki fark. Elektrik verdiği kişiyi görmediğinde düğmeyi çok daha rahat çeviriyorsun. Ama görüyorsan ve canının yandığını anlıyorsan o kadar da rahat elin gitmiyor o butona. Savaş pilotunun durumu da o. Yani karşısına geçip gözünün içine bakarak ateş etmek başka bir boyut. Hiç görmediğin insanların olduğu bir hedefi bombalamak başka bir boyut yaratıyor daha kolay tolere edilebiliyor. (K14;46)

Sonuç Odaklı Olma

Sonuç odaklılık alt başlığı altındaki veriler incelendiğinde, katılımcıların bir kısmının hedefe ulaşmada her yolu meşru görme yoluyla sonuca odaklandıkları, diğer bir kısmının da başkalarının iyi bir sonuca ulaşmaları için kahramanca bir rol üstlenerek sonuca odaklandıkları ve bu zihinsel yapının ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştırıcı faktörlerden biri olduğu görülmüştür. Katılımcılar aşağıda örnekleri verilen görüşeri dile getirmişlerdir:

Galiba insan sonuç odaklı, şöyle sonuç odaklı yapımız var. İlkel beyin biraz sonuç odaklı, kısa yoldan yapayım kurnazlık yapayım. Ben bunu yaptım sanırım ki karlıyım diğerlerinden daha karlıyım kendimi kurtaracağım. (K13;26)

Kendini olduğundan farklı göstermek de sorun bence. Ne bileyim işte olduğundan daha bilgili görünmeye çalışmak, özgeçmişini abartmak, hatta makyaj yapmak (gülüyor) bir şekilde başkalarını kandırma çabası. Zevahiri kurtarmak diğer bir ifadeyle. Hoş bunun alasını siyasetçiler yapıyor. Dün verdiği söze bugün dün dündür diyenini gördük. Hani bir de mezun olmadan sahte diplomayla hasta gören sahte doktorecuklar, kalpazanlar... (Neden?) Siyasetçi kandırıp iktidar olmak için yapar, sahte doktor emek harcamadan, ya da kapasitesi elvermediği için hayran olunan, statülü bir iş konum elde etmek için, ya da ailesinin beklentilerini karşılamak için olabilir. İşe girerken abartılan yeterlilikler karşılıklı ikna için aslında hepsinin ortak noktası karşı tarafı kandırma, ikna etmek galiba. (E11;49)

Yaptığı yola bakan sistem yok, geldiği hedefi alkışlayan sistem var. Buraya geldin nasıl geldin bilen yok, ooo sen ordasın bravo diyorlar mesela, ama geliş yoluna kimse bakmıyor, yani geliş yolunda bir sıkıntı oluşmaya başladığında herkes diyor ki bir sıkıntı var. Her işte de politikada da siyasette de hatta evliliklerde de böyle. Eşin geliyor son model telefon sana veriyor ama senin eşin memur ve bunu biliyorsun ama kocacığım rüşvet mi aldın diye sormuyorsun. Dolayısıyla da eşin böyle davrandıktan sonra vicdanını rahatlatmak kolay. Sonucu başarmış olmanın gururu süreci unutturuyor. (E8;47)

Toplum hedefine ulaşmış olmasına rağmen bu insanın bu hedefe nasıl ulaştığını sorgulamıyor. Toplum sonucu değerlendiriyor süreci değerlendirilmiyor. (E1;54)

Bizim burada bir abi var öyle çok dini hayatı olan bir insan değil ama böyle çok iyiliksever bir insan böyle şuraya yardım lazım desem hemen koşar sorunu çözer...Bu adam diyor ki kardeşim bizim Süper Lig'e çıkmamız lazım siyasette. Niye? Yani daha iyi işler bir takım işler yapmamız lazım. Bu adamlar beceriksiz, birtakım bakanlar ne bileyim siyasetçiler bazı işleri beceremiyorlar. Halka yardım edemiyorlar, halkla ilişkileri kopuk, halkla irtibatları yok. Bunu yapmak için ne yapmamız lazım, para kazanmamız lazım. Adamın son 3-5 aylık söylemi motivasyonu bu. O parayı kazanmak için de bir takım işler yapıyor. Orayla burayla konuşuyor birtakım kısa yollar üretmeye çalışıyor. Belediyeler irtibat kurup kendince nihai hedefi partide de siyasette de daha iyi noktalarına gelmek ve insanlara yardım edebilmek aslında. Ama bunun yolunun da parayı kazanmaktan geçtiğini söylüyor. Yani gerçekten de öyle bu işin büyük kısmı para ile alakalı. Öyle olduğu için ne diyor ki biz buraya çıkmak için yapmamız gerekenleri yapacağız. (E10;31)

Katılımcılardan bazılarının kurtarıcı rolü üstlenerek başkalarının yapmak istediklerini onlar yerine yaptıkları görülmüştür:

Babama annem bir şey diyemezdi korkardı. Babam bana bir şey demezdi, kıyamazdı bana. Mesela annem her sene badana yapmak isterdi ama o söylese babam kabul etmezdi, ben kendi isteğimmiş gibi badana işi çıkarırdım. Bu aslında benim tercih ettiğim bir şey değildi. Annem beni doldururdu. Belki babam anneme baskı yapıyor, izin vermiyor, parayı kısıtlı veriyor kadın da birazcık mutlu olsun diye düşünmüşümdür. Bu süreçte babamın çok kalbini kırmışımıdır. Şimdi hatırlayınca pişmanlık hissediyorum. (K7;52)

Gençken bir gün kendimi ablamın kayınvalidesiyle kavga ederken buldum. Kadınlı bir alıp veremediğim yoktu muhatabım da değildi aslında, ama ablam beni nasıl doldurmuşsa artık kadın sanki beni sinir ediyordu onu değil. Manipüle edildiğimi çok sonraları anladım. (K8;37)

...dolayısıyla biz de günaha girerek birçok insanın günaha girmesini önlemiş oluyoruz.

...bence bu fetö olaylarında sonuca odaklanmak, hedefe kilitlenmek süreçteki değerleri umursamamaya yol açmıştır. Sefer bizim zafer Allah'ın lafı çok kıymetli, karınca misali

yolda olmakla sorumluyuz. İnsanları kurtaracağım diye her şeyi normal görmek sorun. (E3;39)

Ahlaki Duyarlılığın Bedeli

Şimdiye kadar dile getirilen ve ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştırdığı düşünülen sosyal ve bireysel faktörlerin yanı sıra, bazı katılımcıların ahlaki kayıtsızlıktan uzak durma eylemlerinin de kişiye yönelik bir bedeli olduğunu dile getirmişlerdir. Bu bedeli ödemeyi tercih etmeyen kişilerin ahlaki kayıtsızlığa daha kolay yöneldiklerini düşündüklerini belirtmişlerdir:

Benim hayatımda N. sen ne yaptın diye sorsanız hiç araya dayı hala tanıdık koymadan hayatı nasıl idame ederim üzerine kurdum ben. Benim babam üniversitedeydi. Dediler ki gel üniversitede başla, bölümü sen aç, sen kur. İşte şunu yap bunu yap. Ben, R. bey kızını işe aldırış derler diye 25 yıldır ortalarda dolaşıyorum bir o proje bir bu proje. (K14;46)

...Ben bir ara denedim çöpleri ayrıştırmayı. Bundan 5-6 sene önce Beyoğlu Belediyesi kapılarımıza sarı çok poşetleri bıraktı iyi bir niyetli bir girişimle. Şimdi detayı hatırlamıyorum herhalde kâğıt atığı için bir torbaydı. Ben de ha bu iyi oldu, ben de dedim camları ayrıştırayım, kâğıtları ayrıştırayım, evin girişinde bir alan var hani ayrıştırma yapıp kokmayacak şeyi koyabileceğim. Sonra ne oldu biliyor musunuz? Ben o çöpleri çıkardığımda gelen çöpçüler hepsini birden alıp çöp konteynırına atıp alıp götürdüğü için kendimi aptal gibi hissettim. Ben niye ayırıyorum ben deli miyim? (K14;46)

İnsanlar nasıl davranıyor bakıyorsun. Bir yerden sonra geri zekâlı gibi hissetmeye başlıyorsun. Herkes geçiyor ben niye duruyorum ki diyorsun ışıktâ. Benim de bir yere yetişmem gerekiyor. (K13;26)

...Türkiye'de ben yaya yolunda duracağım zaman arkama bakıyorum ki hızlı gelen bir araba bana çarpmasın diye. Yaya yolu tabelasını benim arkamdaki adam da görüyor. (E10;31)

Geçen yıl şiddet gören kadını kurtarmak için adamın ölümüne neden olan genci hatırladım, şimdi de şiddet görene tepki göstermese daha mı ahlaki olarak uygun bir davranış göstermiş olacaktı. Kasten öldürmemiş sonuçta, planlama yok sehven olmuş. Bana göre bu olayda kendini kurtarmaya çalışan genci suçlayan kadında ahlaki olarak sorun var. (E11;49)

Benim bir arkadaşım daha var burada belediyede inşaat mühendisi, benim bizzat birebir arkadaşım, o mesela belediyedeyken çok zorlandığını anlatıyorlar. Psikolojik olarak büyük buhranlar yaşamış ve ondan sonra işte babası aracılığıyla bir belediye başkanına artık bir şekilde ulaşmışlar falan yerini değiştirmiş. Bu hak edişlerin verildiği birimde çalışıyor, orası da bütün işin döndüğü yer aslında. İşte 100 kg çimento harcandı diyor aslında 70 kg harcanmış. Kontrol edilmezse 30 kiloluk farkının da verildiği yer. Bu çok fazla artık her şeyi kontrol ediyordum birebir ve eksik çıktığında da o parayı vermiyordum diyor ve sürekli müteahhitlerden de hediyeler bilmem neler geliyordu onları sürekli geri çeviriyordum diyor. Bir süre sonra şöyle olmaya başladı, dışarıdan hem baskı geliyor kardeşim hadi çabuk onları bitir diye, ne uğraşıyorsun müdür baskı yapıyor diye. Normal şartlarda incelemeden onaylandığında bir günde bitmesi gereken iş üç gün sürüyordu tabii ve diğer adamların baskısıyla bir sıkıntı yaşamış. Baya doktora falan gitmişti. (E10;31)

Ticari hayatta da sözünü tutan insanlar tamamen sözlerini tutarlarsa maalesef mali konularda başarısızlığa mahkûmlar. (E8;47)

Toplum bu insanlara ne güzel Allah'ın sevgili kulu, her şeyiyle dört dörtlük insan, yaptıklarıyla hayatıyla değerleri birbirine uyuyor, imrenilecek insan diye baktıklarını görmüyorum. Eğer öyle baksaydı toplum onların sayısı artardı. Yeri geldiği zaman değerlendiriyorlar bu kişileri ama onlarla iş yapmıyorlar. (E6;56)

Çok görüldüğü için sonra çevrede ben de tuhaf olan sensin. Sen bu dünyadan değilsin mesajı alıyorum bazen uzaydan gelmiş gibi kalıyorsun. (K12;51)

4.1.4. Tema 4. Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları

Araştırmanın 4. ve 5. temalarına, ahlaki kayıtsızlığın mevcut dinamiklerinden daha çok ahlaki kayıtsızlığın öncesi ve sonrası dinamikleri kapsadığından, olguyu daha net kılmak amacıyla modelde yer verilmemiştir. Dördüncü tema olan Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları temasına ait alt temalar; *yapısal özellikler*, *model alma* ve *tepkisel tutum* şeklinde adlandırılmıştır. Temanın görseli Şekil 4.5'te verilmiştir:



Şekil 4.5. Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları

4.1.4.1. Yapısal Özellikler

Görüşme yapılan katılımcıların, ahlaki kayıtsızlık durumlarını kolaylıkla yapıyor olmanın doğuştan gelen bazı özelliklere dayalı olabileceğini, yapının ve doğal gelişimin bir parçası olarak gördüklerini belirttikleri görülmüştür. Katılımcılardan biri bu durumu

aynı ailede yetişen ve farklı özellikleri olan kardeşlerle örneklerken bir diğeri fitrata dayandırmıştır:

...yani benim baktığım yerde insan iyidir diye bakarım. Onun iyi olmamasına ya da iyiliğini kaybetmesine neden olacak şeylerin neler olabileceğine ne yaşamış olabileceğine, geçmiş hikâyesinde ne vardı da bu bu hale geldi diye sormayı öncelikli kabul ederim. Ya da internette gezerken yok artık bu da deyip eğer bir olay bana tuhaf geliyorsa, aklıma yatmıyorsa onun çarpıtılmış bir haber olduğunu düşünürüm, çünkü benim için normal olanın büyük çoğunluk için de normal olduğunu varsayarak yaşamının ve sorgulamanın doğru olduğunu düşünüyorum. Biz ne yaparsak yapalım ne kadar kötü olursa olsun ortam insanın özündeki o yine makul kalma hali bir yerde devam ediyor, yani hala iyi insanlar çoğunlukta Ama ben şunu da öğrendim. Hiç olduklarımı zannetmiyordum yanılsam düzeltin lütfen kötü insan varmış. Ben hiç yok zannediyordum. Hayattaki en büyük hayal kırıklıklarımın biri bu. İşte ben hep gerekçeleriyle anlamaya çalışıyordum, ama işte aynı deneyimi yaşayıp cinayet işlemeyen de var. Bunu neyle izah ediyoruz? (K14;46)

Aynı aileden farklı davranan çocuklar yetişmesi de hem çocuğun yapısal özelliklerinden hem de o çocuğun özellikleri sonucunda farklı davranış gösterilmesinden ve farklı sorumluluk verilmesinden kaynaklanıyor. (K1;50)

Bence biraz yapısal özelliklerin etkisi var ama dış dünyadan modellerden öğrenmenin daha önemli olduğunu düşünüyorum. Yapısal özelliklerin etkisini şöyle düşünüyorum benim bir abim var biz küçükken bir kere onu örümcek ağlarını kibritle yakarken gördüm. Canlı hayvanlar vardı ağda. Çok fena oldum yapma diye yalvardım ama dinlemedi. Annem merhametli biriydi hayvanlara değer verirdi korurdu. Aynı ailede yetişmemize rağmen onda bu merhamet yoktu. Demek ki işin yapısal bir kısmı var. Ama bu işi sadece yapıya dayandırırız ben böyleyim ne yapayım deme hakkını vermiş oluruz ki akli olan herkes davranışlarından sorumlu bence. (K8;32)

İnsanlar kendilerinin bir menfaati olduğunu düşündükleri müddetçe daima onun doğru olduğu varsayımı ile yola çıkıp arkasından da bir hata olduğunu görmüyorlar. Bunun aslında insanoğlunun yaradılışında olan bir olay da olduğunu düşünüyorum. Şöyle, aynı çocukluğumuzda yaşadığımız olaylarda yaptığımız bir şeyleri “ben şundan dolayı yaptım, bundan dolayı yaptım” gibi bir takım sebeplerin arkasına saklanarak yapılan yanlış kendimize uydurmaya çalışıyoruz. Aslında bütün sıkıntıyı da buradan çekiyoruz... Bana göre bunlar doğal olaylar bütün insanoğlunun yaşamında herkesin her şeyi düzgün yapabilme imkanı yoktur. (E9;60)

Diğer yandan bir katılımcı kişinin doğuştan getirdiği yapının ahlaki duyarlılığı da açıklayabileceğini öne sürmüştür. Ona göre kişinin sahip olduğu bazı mizaç özellikleri kişiyi daha ahlaklı olma yoluna sevk edebilir.

Şöyle düşünüyorum herhalde ben çocukluğumdan itibaren çok böyle kendimle ya da vicdanımla konuşan ya da Allah'a karşı sorumluluk hisseden, Allah için iyi bir şey yaptım mı yapmadım mı, doğru mu yapıyorum yanlış mı yapıyorum diye sorumluluk hisseden bir çocuktum. (K12;51)

Küçükten getirdiğimi düşünüyorum ya da yaşadığımı ortamdan, mesela babaannemle bir konuşmamızı hatırlıyorum. Ben daha küçüklüğümde beri yalan söylemem, insanlara kötü de davranmazdım çirkin kelime söylemek gibi şeyler yapmazdım. (K12;51)

4.1.4.2. Model Alma

Katılımcıların model alma alt teması altında toplanan görüşlerinin, ahlaki kayıtsızlığın mentör ve arkadaş ortamı, aile öğretisi, medya ve öğretmen etkisiyle taklit edilerek öğrenildiğini ifade ettikleri görülmüştür:

...ve sen sonradan geliyorsun birileri sana bunun nasıl olması gerektiğini öğretiyor Tabii ki burada yanlışın nasıl olması gerekiyor öğretiyor sana. Doğrunun nasıl olması gerektiğini herkes biliyor zaten. İcra dairesine dosyasına paraya bırakmak bana önce tuhaf geliyordu, sonraları normal geliyordu mesela, normalde bu rüşvet değil irtikap aslında. Adam senin işini yapmıyor ama hani işler öyle yürüyor, patron da ona bir bütçe ayırmış oraya bu işlerde kullanılması için, hem icra dairesi örneği hem de siyaset örneği dışarının etkisinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Bunun yansımaları da iki şekilde oluyor ya adam ortamı terk ediyor ya da o da diğerleri gibi ortama ayak uyduruyor aynı davranışı sergilemeye başlıyor. Ama herhalde ortama ayak uyduranların sayısı daha fazladır.

Ben kesinlikle yanlış olan durumların çevreden öğrenildiğini düşünüyorum Birinden görerek ediniyorsun bu çok net. Bunu kendi arkadaşlarımda kendi çevremde de gördüm. Özellikle siyasette, icra dairesinde, belki inşaat sektöründe, belediyelerde gördüm. Başkasından görerek, bir süre sonra kendisinin de yapması gerektiğini ve bunun normal olduğunu düşünmeye başlıyor. Kişi bu yöntemleri kendi kendine üretmiyor, ben de ondan öğreniyorum mesela. (E10;31)

Mesela bir okul müdürü kendisine kendisi ders kitapları parasının yüzde üçünü cebine atıyorsa bundan kimsenin haberi olmuyorsa, bu adam bunu başka bir örnekten görmüştür yani adam bunu kendi kendine bulmuyor. Başka bir soruşturmada başka bir insandan annesinden komşudan, komşunun kızından birinden öğreniyordur ve bu maalesef öğrenilen şey. (E8;47)

İnsanlar arası ilişkilerde çocuk öğretmeniyle olan ilişkisinde çocuklar bunu öğreniyor veya arkadaş ortamında görülüyor veya yalan söyleyenler eleştirilmiyor, cezadan kurtuluyorsa ödüllendirilmiş gibi oluyorsa çocuk bunu öğreniyor ve kullanıyor. Modeller var önünde ilkesiz davranınca da ödüllendiriliyor gibi oluyor bence bu iş öğrenilerek yapılıyor. (E3;39)

...şu anda gördüğümüz yaşadığımız haberlerin hepsi siyasi, yani medya bir haberi duyurmak istediği için biz bunu duyuyoruz. X Tv bir haber yapıyor aslında haberi yapan aksi yöndeki görüşten birisi. Haberler manipüle ediliyor. (E8;47)

Diğer yandan katılımcılar ailenin model alınma açısından diğer faktörlere nazaran daha ön planda durduğunu belirtmişlerdir.

Tamam biz hep çocuklar için şöyle diyoruz: 18-20 yaşını geçen insanlar kendi akıl-baliğ olduktan sonra doğru düşünme kabiliyetine erişmiş olmaları lazım, fakat şöyle bir sıkıntı var. Bu insanın öncesinde 18 senelik bir yaşantıdan anne, baba, aile ve çevreden gördüğü bütün olayları 18 yaşından sonrasına aktarabilmek için aklını bir parça daha kullanmaya başladığında ama devamlı da altyapıda olan annemden böyle gördüm babamdan gördüm abim de böyle yaptı ablam da böyle yaptı bu şablonların dışına çıkamıyoruz. Bence sıkıntıyı buradan çekiyoruz. (E9;60)

Bence ailenin çok büyük payı var, hangi hataların affedilmez olduğu, hangilerinin affedilebileceği, hangileri merhametle ya da cezayla karşılanmalı, bunların hepsi ailede

öğreniliyor daha çok. Mesela ailemize yaptığımızda affedilmeyecek bir şeyi, başkalarına yaptığımız zaman da daha çok hassas oluyor olabiliriz. (K11;30)

Bazı insanlar daha çok yapıyor bazıları daha az yapıyor tabii ki bu toplumsal normlarla biraz da nasıl yetiştiğinle ilgili çocukluktan beri bu yanlış bu yanlış diye büyüdüysen bir şekilde ister istemez ailenin yaptığı uyarılar sana da yerleşmiş oluyor ve aslında sen de yanlış kabul ediyorsun. Kendinle çelişmen sanırım o sıkıntı yaratıyor. Bu zor bir durum. (K13;26)

4.1.4.3. Tepkisel Tutum

Bazı katılımcılar ahlaki kayıtsızlık yapmayı tepkisel bir tutum olarak öğrendiğini söylemişlerdir. Bu tepki verme; ailenin baskısı, değer görmeme, ihtiyaçların giderilmemesi nedeniyle olmakta ya da bir katılımcının belirttiği üzere uğradığı haksızlıklara tepki olarak kötülüğü öğrenme şeklinde gelişmektedir.

Annemi, ailemi düşünüyorum. Annem babam çok zıt karakterler. Bir tarafta, babamın tarafında adalet duygusu pek yoktur, galiba ondan nefret ederek geliştirmiş olabilirim bunu. Annemle babam ayrıldıklarında ben ortaokuldaydım ve babam çok büyük hatalar yaptı ve o hataları babamın tarafı bir adalet sorunu olarak görmedi, yani bunu böyle çok normalleştirdiler ve böyle kabul ettiler. Biz bunun karşısında gerçekten, yani çünkü haksızlığa daha çok uğrayan taraf biz olduğumuz için, bir tiksinti duygusu yaşadık, "nasıl böyle normal bakabiliyorlar bu kadar anormal şeylere" gibi. Belki orada kötü olana ne olursa olsun kötü demek, kötülüğü öğrenmek gibi bir şey orada oluşmuş olabilir. (K11;30)

Bence aileden öğrenilir olumsuz davranışlar, aslında olumlular da. Bazen böyle toplumda ailesine yakışmayan davranışlar sergileyen kişiler ne bileyim hırsızlık yapmış birine zarar vermiş, ailesini rezil etmiş filan. Bakıyorsun ailede başka kimse öyle değil. O zaman onların ailede dışlanmış, eleştirilmiş bir konumu olduğunu ve aslında öğrenmiş olduğu değerleri uygulamaya koymayıp tam tersi davranışlar göstermelerini tepki olarak yaptıklarını düşünüyorum. (K8;37)

Kayınbiraderimin dolandırmadığı kimse kalmadı. Aile, komşu, akraba, tanıdık eşraf herkesten borç alıp kumar oynuyordu. Bence yetiştiği ortama yönelik isyan çılgınlığıydı. Çok kapasiteli biri aslında uygun yönlendirme yok, küçük yerde büyümüş. (K4;32)

4.1.5. Tema 5. Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları

Araştırmada son tema, ahlaki kayıtsızlığın nasıl önlenebileceği üzerine ortaya çıkmıştır. Bu temada katılımcılar ahlaki kayıtsızlığın önüne geçebilmek için birçok yol ve yöntemden bahsetmiştir. Bu başlıklara geçmeden önce, bir katılımcı ahlaki kayıtsızlığın önlenmesi mevzusunun sadece çeşitli birimlerin değil, herkesin işi olduğunu belirtmişken diğer bir katılımcı ise ahlaki kayıtsızlığın önlenemeyeceğini sadece azaltılabileceğini vurgulamıştır.

...zincirleme bir şeyler işlememeye başlıyor. Hukuk sistemimiz aynı şekilde, sağlık sistemimiz eğitim sistemimiz de aynı şekilde herkesin taşın altına elini koyması gerekiyor. Kişisel vicdan muhasebesinin öğretilmesi gerekiyor. (K13;26)

Önlenemez azaltılabileceğini düşünüyorum. Sadece aileyle olabilecek bir şey değil. İktidar erki tarafından ve okuldaki eğitim sistemini bunu desteklemesi gerekir. Peygamber zamanında dahi vardı, önlenabilir bir şey değil, dediğim gibi idarenin, eğitim sisteminin, ailenin ve mesleki odaların desteği ile olabilir. (E6;56)

Bu temanın altında *Hukuki Düzen*, *Eğitim* ve *Psikolojik Olgunluk* başlıkları yer almaktadır. *Eğitim* alt temasının altında *Aile Terbiyesi*, *Eğitim Kurumlarının Desteği* ve *Dini Eğitim* yer alırken *Psikolojik Olgunluk* alt Temasında *Kendini Tanıma*, *Ahlaki Muhakeme* ve *Empati* başlıkları bulunmaktadır. Temanın görseli şekil 4.6’da verilmiştir.



Şekil 4.6. Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları

4.1.5.1. Hukuki Düzen

Yapılan analizlerde katılımcıların ahlaki kayıtsızlığın önlenmesi noktasında hukuki düzenin önemine ve gerekliliğine atıf yaptıkları görülmüştür. Katılımcılar hukuki düzen ile kanun ve yaptırımların güçlü olduğu sistemi kast ettikleri ve böyle bir sistemin

bireylerin doğru ve doğru olmayan davranışları belirlemesinde ve de içselleştirmesinde son derece güçlü olduğunu belirtmişlerdir.

Kanunların sıkı olması önler, bizde kanunlar var da aslında yaptırımlar çok esnek. Her türlü hatır gönül işleri ile yürüyor işler. Onlarda cezalar çok keskin ve ceza almak da normal, diyelim kırmızı ışıkta geçtin yaya da ceza alıyor. (K13;26)

Cezai uygulamalar olmalı yoksa kurtulamayız güçlü olana hak veririz yine. (K13;26)

Ben birçok davranış açısından Batı'daki Amerika ve Avrupa'daki örneklerin oradaki insan davranış modellerinin İslam ülkelerine göre çok daha düzgün olduğunu görüyoruz. Bence bunun en büyük sebebi katı kuralların konulmuş olması, bu katı kurallara toplumun uyumu olması. Eğitimlerin de küçüklükten beri bu şekilde verilmiş olmasının bence çok önemli etkisi var. Ben dünyada 45 ülkeyi gezdim. Ahlaki kayıtsızlığın ülkemizde çok fazla olduğunu görüyorum, mesela bu zor günlerde bile dünyada var mıdır bilmiyorum sahte dezenfektan, deterjan üreten yerler. Bunu başka neyle açıklayabiliriz? Batı toplumunda daha az olduğu düşünüyorum gidip gördüğüm kadarıyla. (E6;56)

Kanunlar önleyebilir. Çünkü kanunu yaptırım gücü var. O önemli bir husus. Ama bir şartı var istisna yapmayacaksın. Şeriatın kestiği parmak acımaz hesabı. (E1;54)

Batıda kurallarına uyulmasının sebebinin bunun ahlaki olarak içselleştirmiş olmaya değil kanunların, yaptırımların gücüne bağlı olarak yapıldığını düşünüyorum, yani kurallar sınırlar net belli sonucu belli. Bir örnek mesela bizim arkadaş var Batmanlı 'Türkiye'ye sınırdan bir gireceğim Batman'a kadar 200 ile gideceğim' dedi. Burada niye 200 de gitmiyorsun oğlum dedim. Abi burada ehliyeti alıyorlar. Orada 50 mil olan hız sınırı İşte buradaki 70 kilometreye denk gelir. Orada bütün arabalar 70 ile geliyor, o da 70 de gidiyor çok problem yok ona göre, ama adamın hayali Türkiye sınırına girdikten sonra 200'le gitmek. Adam orada şunu biliyor 50 mili 10 mil geçerse ehliyetine 6 puan ceza puanı yazılacak. Ehliyetine 12 puan ceza puanı geldiğinde bir yıllığına ehliyetine el konulacak. Çok net kemer takmazsa 3 puan, arabada sigara içerse 6 puan, hızlı giderse 6 puan, çok net yani. (E10;31)

4.1.5.2. Eğitim

Katılımcılar hukuki düzene ek olarak eğitimin de ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde önemli bir yeri olduğunu belirtmişlerdir. Eğitimle ilgili içerik, aile terbiyesi, eğitim kurumlarının desteği ve din eğitimi olma üzere üç alt başlık altında düzenlenmiştir.

Aile Terbiyesi

Bu başlık altında, katılımcıların ailenin öğretici fonksiyonuna işaret ettiği ve ailenin çocuk eğitiminde benimsediği değerlerin, model omanın ve ailenin pedagojik tutumunun ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde kıymetli bir yeri olduğunu ifade etmiş, aile terbiyesi yoluyla aktarılan değerlerin kişiyi ilerleyen yaşlarında ahlaki ihlallerden koruyacağını belirtmişlerdir. Düzgün ve değerleri oturmuş bir aile yapısının içinde büyümüş olmanın kişide özellikle vicdan ve merhamet duygusunu canlı tuttuğunu öne sürmüşlerdir. Bazı ifadeler aşağıda verilmiştir:

Ben temelde aileden öğrenildiğini düşünürüm, doğduğu andan itibaren çocuk tanık olduğu her şeyde bir hayvana davranışta bile hakkaniyete dikkat edildiğini görürse, bir bitkiye bile özen gösterildiğini görürse, sorumluluk verilirse erken yaşlardan itibaren, kendinden daha ihtiyaçlıların ihtiyaçları gözetilerek merhamet duygusu geliştirilebilir. (K1;50)

Ben doğru yetişmiş çocuğun karakteri oturmuş bir insanın, yapmış olduğu işi bastırmayı başarabileceğine inanmıyorum. (K1;50)

Anne babanın verdiği etkiyle, yetişkinler için o dal kurumuştur bir şey yapılamaz bence. (E5;43)

Ahlaken ailemin onaylamadığı bir şeyi yapmayı doğru bulmadım. (K6;43)

...çocuklarımıza şunu yapmamız lazım çocukları affedersiniz hayvan gibi gütme yerine çocuklarımızın yoldan çıkmamaları için sağa ve sola bariyerleri düzgün bir şekilde yerleştirmemiz lazım. Bu bariyerlerde de sağa ve sola yarım metre kımıldama imkânı da olması lazım, esnek olması lazım. (E9;60)

Bana göre çocukluktan, anne baba merhametli değilse çocuk bardak kırdı diye sert ceza alacaksa çocuk ya ben yapmadım diyerek ya da kolum çarptı vb. diyerek bahane uyduruyor. (E5;43)

Bence ailenin çok büyük payı var, hangi hataların affedilmez olduğu, hangilerinin affedilebileceği hangileri merhametle ya da cezayla karşılanmalı, bunların hepsi ailede öğreniliyor daha çok. (K11;30)

Katılımcılardan birinin ailenin eğitilmesine de vurgu yaptığı görülmüştür. Ailenin yadsınamaz etkisi ve öneminin eğitimle daha etkin hale getirileceğini belirtmiştir.

(Ahlaki arkadan dolanma) Önlenebilir. Birincisi tartışmasız ailelerin eğitimi. 100 birimse bu iş 80 birimi ailenin eğitilmesiyle, böyle bir eğitimle çocuğa olmasa torununa etki eden bir sonuç alınır. Düzgün kurallara uyan, bir vizyonu olan, kendine yeten kırmızıda geçmeyen, itfaiye hortumuna basmayan, kediyi kuyruğundan ağaca asmayan bir nesil olur. (E8;47)

Aynı zamanda katılımcıların ailenin model olma misyonuna da atıf yaptıkları görülmüştür.

Aile önce, okullar da kesinlikle işe yarar, ama şöyle bunu söyleyenlerin de yapması lazım ben çocuğa çalış diyorum ailesi olarak, ben çalışmıyorsam o da çalışmaz ya da öğretmen ahlaki bir şey söylüyor kendi yapmıyorsa işe yaramaz. (K13;26)

Ben çocuklarıma yalan söylemeyin diyorum, yeltenirlerse kızıyorum. Bir kere dedim ki ben size hiç yalan söyledim mi, söylemedin dediler, yani ailenin örnek olması gerekiyor kendi davranışlarıyla. (E5;43)

Eğitim Kurumlarının Desteği

Katılımcıların bir kısmı ailenin yanı sıra eğitim kurumlarının desteğinin önemine de dikkat çekmiştir. Ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde eğitim kurumlarının, özellikle öğretmenlerin rol model olması ve dayatmacı olmayan yapıya sahip olması halinde destek olacağı belirtilerek aşağıdaki ifadeler dile getirilmiştir:

Oradaki eğitimin etkisini yadırgamamak lazım aslında. Biz yolda görüyorduk 4-5 yaşındaki kreş çocuklarının üzerlerine reflektör yelek giydirip trafik kurallarını anlatıyorlar yollarda. Kırmızı ışıkta durma, geçme, yaya yolu bunları anlatıyor. 4 yaşından itibaren çocuk bunu öğrenerek büyüyor. Çocuğun hafızasında yaya yolundan geçilebileceği ile ilgili bir bilgi yok, zaten annesi babası da geçmiyor, okulunda da geçen yok. Bunun yapılabileceğine dair bir şey görmemiş zaten. (E10;31)

Ailesinden bir şey öğrenemeyen çocuklar için de okul büyük bir fırsat ortamı. Özellikle aileyle çelişen çocuklar için daha önemli bir yer. Bir de aileden aldığı şeylerin sınanma imkânı yok ama okulda aynı yaşta kişilerle bir aradasın, onlarla beraber bir yarıştasın ve sınanmadasın, çalıştığın ortam da böyle bir yer oluyor, ayrıca ailesi olmayanların da temel toplum normlarını her yerde alabiliyor olması gerekir. (K13;26)

Ahlaki değerlerin okulda çocuğa verilmesi, bunları verebilecek nitelikte insanların okulda çalıştırılması önemli. (K12;51)

(Ahlaki kayıtsızlık) Azaltılabilir, eğitimle işte her türlü eğitimle. (E7;32)

Din Eğitimi

Din eğitimi katılımcıların ahlaki kayıtsızlığın önlenmesi noktasında önemli görülen son birim olarak ortaya çıkmıştır. Dinin bir anlamda ahlak demek olduğunu, ahlak olgusunun dinden beslendiğini aşağıda örnekleri sunulan ifadelerle belirtmişlerdir:

Bir cümle duymuştum. Yaptığınız iş eğer sizi rahatsız ediyorsa doğru değildir. Dini ya da ahlaki olabilir bu. Din ahlaktır zaten. Peygamber ben ahlaki tamamlamak için gönderildim diyor. (E5;43)

Baksanız kaçak elektrikle ısınan suyla abdest alınca kılınan namaz bile sahih olmaz. Doğru ve Güneydoğudaki insanların çoğu kaçak elektrik kullanır ama orta ve üst yaşın neredeyse tamamı namaz kılar. Ablamın kayınbabası çocuklarını uyarıyor elektriği kaçak bağlamayın diye, dinlemiyorlar sonra idareye şikâyet edip elektriği kestirmişti. Bu adam helali haramı bilen kafa yoran bir adam. (E5;43)

Bir proje yapmıştık kadına karşı şiddeti önlemeye yönelik iki örnek üzerinden gittik birinde adam sosyal ortamda eşine vurduğunu anlatıyor arkadaşı da eline sağlık kadın dediğin oturacak itiraz etmeyecek vb. cümlelerle eylemini destekliyor. Bu adam eve gidince yine şiddet göstermeye meyilli oluyor. Diğer örnekte aynı şiddeti gösteren adam arkadaşına anlatınca arkadaşı diyor ki ne yaptın, nasıl elin kalktı yazıktır, günahtır bu kadar sana destek oluyor, peygamber eşine vurmuş mu ki sen eşine vuruyorsun vb. cümlelerle sosyal baskı oluşturuyor. O adam evine gidince şiddet uygulaması azalır. Biz projede de böyle sosyal baskı uygulamayı teşvik ettik. (E5;43)

Katılımcılar, dini inanca sahip olmanın aynı zamanda içsel kontrol sağlayan bir mekanizmayı da devreye aldığını, kul hakkı bilincinin insan ilişkilerinde temel referans çerçevesi oluşturduğunu, Yaratıcının gözetlemesi ve hesap verme olgularının önleyici birer bariyer teşkil ettiğini belirtmişlerdir.

Yani birinin bizi gözlediğini düşünmek ahlak, vicdan, Allah, Tanrı ne diyorlarsa önemli ve kanıtlanmış bir şey. Allaha korkusu da Tanrıyı nasıl algıladığıyla ilgili, onunla aramda bir hesaplaşma diyor, bir de ne zaman çıkacağını da bilmiyor. Yarın başıma kötü bir şey geldi, aa işte bunu yapmıştım diye düşünen muhtemelen çok azdır veya benim yüzümden

bu kişi böyle oldu diyebiliyorsa zaten bunu yapmaz diye düşünüyorum. O biraz havada kalıyor sanki. Diğer dünyaya muhteşem bir insan olarak göçme çabası çok a insanda var. Allah yaptıklarına karşılık yakın zamanda somut kötü bir şey verecek diye düşünüyor insanlar. Bu korku olmasa unutup gidiyor insan benim gördüğüm kadarıyla. (K13;26)

Dini eğitimle azaltılabilir. Aslında din dışında da bakıyorum dindar olmayan insanların da çok sağlam ahlaki duruşları olabiliyor ama bu bence bir yere kadar, bir yerden sonra... Yani işte Allah'tan korkusu çok olan bir insan kıtlık ve açlık durumunda hırsızlık yapmayabilir ama bence inancı olmayan insan bunu böyle görmeyebilir ve bunda da haklıdır bence, çünkü bir inancı yok, Allah'a ya da ahirete inanmıyor, kazaya kadere rıza gösterme yok kafasında, dolayısıyla açlık durumunda 10 kişiden birinin ekmeğini çalmak ona sıkıntılı gelmiyor. (K11;30)

Hem de yani yine dine bağlanıyor bende, bunun hesabını nasıl verebilirim duygusu, benim karşıma çıkacak yani bir şekilde ve ben bunun hesabını nasıl vereceğim duygusu. (K11;30)

Belki kul hakkı bilinci verilirse kişi davranışlarını yönetebilir. (E5;43)

İnsan bazen yanlış işler yapıyor tabi ama ben insana karşı hani kul hakkı denen şeyden korkarım da başka insana zararı yoksa Allah affeder diye geçiririm içimden. (K8;37)

... Bir gün babaannemle umreden gelen birini ziyarete gittik mevlide gittik. Babaannem dedi ki biraz sonra Zemzem dağıtılacak zemzem içeceğiz bir daha hiç birimiz yalan söylemeyeceğiz yanlış bir şey yapmayacağız....Tamam dedim babaanneme kabul ettim dedim, içtim, artık ondan sonra kendimi daha fazla kontrol ettiğimi hatırlıyorum ya da küçükken camiye vesaire gittiğimiz zaman bunu yaparsak günah olur, doğru olmaz diye öğretinin önemli olduğunu düşünüyorum. Dini mesajlar kesinlikle önemli bence ama dindar olmadan çok düzgün davranan insanlar da var öte yandan ya da çok dindarım deyip ahlaki davranmayanlar da var tabii ki. (K12;51)

4.1.5.3. Psikolojik Olgunluk

Katılımcıların son olarak ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde psikolojik olgunluğa da yer verdikleri görülmüştür. Psikolojik olgunluk alt teması altında kendini tanıma, ahlaki muhakeme ve empati başlıkları yer almaktadır.

Kendini Tanıma

Kendini tanıma başlığı altındaki veriler incelendiğinde, bu başlığın kişinin farkındalık seviyesini, kendini denetleme ve eleştirme kapasitelerini ön plana çıkardığı görülmüştür. Kişinin öz-farkındalığının yüksekliği, kendi düşünce ve eylemlerini gözlemleyip eleştirebilme becerisi ve içsel bir denetleme mekanizmasına sahip olmasının ahlaki ihlalleri azaltıcı etkisi olacağını belirtmişlerdir.

Katılımcıların ahlaki kayıtsızlığın önüne geçilmesinde dış faktörlerden çok iç faktörlere vurgu yaptıkları ve içsel mekanizma gerekliliğinin daha temel bir çözüm olduğunu dile getirdikleri görülmüştür.

Bir tık bunun daha kişisel olduğu toplumun normlarının daha farklı bir şey olduğu kişisel cezalandırma ve kişiyi kendi ile bir muhasebe yapması gerektiğini böyle çok erken yaşlarda başlanması gerektiğini düşünüyorum. (K13;26)

Ama bir şekilde kendi hayatı gözlemleyerek, insanları izleyerek biraz daha kendisi onun inşasına katılabilirse, biraz daha içselleştirebilirse o ahlaki ilkeler onun hayatına giriyor ve o zaman bunu çiğnemek kendini daha çok rahatsız edeceği için bundan uzak durmaya çalışıyor. (K11;30)

Maharet her yerde aynı ahlaki deneyimi içselleştirmesini sağlayacak, topyekûn de atmosfer yaratabilmekte. İşte orada belki Kohlberg'in de kulaklarını çınlatmak lazım. Ben hep o konuyu çok işlerim anlatırım da öğrencilerime. Evrensel ahlak denilen şey işte inançların ötesinde bir sürü şeyin ötesinde çok zihin açıcı. Üç yaşındaki çocuğun ahlak anlayışı onun gelişimsel düzeyine göre kabul edilebilir. Çocuğu tanırsanız da zaten o ahlak anlayışını yargılayamazsınız ama maharet 30 yaşına gelmiş adamın hala üç yaşındaki beş yaşındakinin ahlak anlayışıyla hareket ettiği bir yerdeyseniz hala kısas peşindeyse, hala kendi adaletini dağıtma peşinde ise orada problemlerin olduğunu ve iyi bir eğitim veremediğinizi fark etmiş olmanız lazım. (K14;46)

Aşağıda yer alan ifadelerde katılımcılar öz-farkındalık, öz-eleştiri ve öz-denetim becerilerine yer vererek, süreçte nasıl rol oynadığını dile getirmişlerdir.

... Kız 13-14 yaşında ve adam 32-33 yaşında kızı o yaşlarındaki sevgilisiyle kıyaslıyor. Ona benzetiyor falan. Çocukla her yere beraber gidiyorlar. Her yerde kendini üvey babası olarak tanıtıyor. Ama kızı her türlü kullanıyor. Biz filmde kızı kullanılmış gibi görmüyoruz. Kız bir şeker ya da çikolata alsın diye adama her türlü davetkâr hareketlerde bulunuyor. Bu tabi ki yazarın bakış açısı. Biz de ister istemez kendimizi bu çocuk mu gerçekten ne biçim hareketler nasıl giyiniyor hak ediyor gibi şeyler düşünürken buluyoruz. Kendimi yakaladığım oluyor filmi izlerken. Yani çocuğun 18 yaş altı olduğunu adamın yaşını filan unutuyorsun.

Bizimle alakalı (Lolitary kast ediyor) okurken adamı haklı görmemeliyiz. Ne yaptığımızın farkında olmalıyız. Yaşamımızın düşüncelerimizin sorumluluğunu almamız gerekiyor. (K13;26)

Olayları karşı taraf odaklı değil de beni burada ne rahatsız ediyor diye sorabilseydim, bir rahatsız eden durum var okey, bir de rahatsızlık veren durumu nasıl giderebilirim sorusunu sorabilseydim. (K4;32)

Zor durumda kalsa bile ilkelerinden taviz vermeyen insanlar var. Eleştiriliyor da aslında çevreden imaj açısından ama o tutarlı ilkeli davranma karşısında aldığı iç haz içsel ödülü daha tatmin edici sanki dış ödüle göre. Kendiyle gurur duyuyor tutarlı davrandığı için, işte belki insanlara cezaya rağmen doğrudan şaşmamanın vereceği içsel haz, memnuniyet durumu hissettirilirse bu tür davranışlar azalabilir. Şu doğru şu yanlış diye öğretmekle olacak iş değil herkes söylüyor doğruyu yanlış. (E3;39)

İnsanlar yaptıkları eylemin sonuçlarını görecekleri bir pozisyonda kalmıyorlar, ya o resmi hiç görmüyorlar ya da bakmamayı tercih ediyorlar ve sistem yaptığını ona göstermek üzerinden herhangi bir zorlamada bulunmuyor. Kafasını çeviriyor gidiyor... Oh ondan sonra da mis gibi uyuyor ben hayatı hep şey diye algıladım. Ben kafamı yastığa rahat koyuyor muyum? diye algıladım ve 45'inde fark ettim ki bu derdi çok fazla taşıyan insan yokmuş ki bu dünyada herkes de pek güzel uyuyormuş. Benim gibi bizim gibi belki bir takım insanlar bu yastık metaforuna çok takılmışız İnsanlar dediğim gibi öyle güzel gerekçelendirip içlerini rahatlatıyorlar ki çok da güzel uyuyorlar. O zaman herhalde şey demek gerekiyor. O uykuları kaçırarak mekanizmayı bulmamız lazım. (K14;46)

Adam bir kere dosyanın içine para koymuş hediye olarak kabul edin ilk defa işlerim bu kadar kolay yapılıyor diyor bir de. Kusura bakmayın ben hizmetimin karşılığını devletten alıyorum dedim... Bazen hediye getirirdi bazı iş yaptığımız firmalar şunu sorardım onlara ben müdürlük değiştirdiğimde hediye getirecek misiniz hala. (K13;50)

Ben yaptığım her şeyde bir hayat söz konusu gibi bakıyorum. Bu nedenle de daha fazla yük üstleniyorum, ama aslında her şey de öyle. Bir insanın hayatı söz konusu, sen o insanın bir şeyini etkiliyorsun. (K13;26)

Ahlaki Muhakeme

Katılımcılar ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde bireylerin ahlaki muhakeme yapabilme becerilerinin de son derece önemli olduğunu belirtmişlerdir. Kişilerin düşünme ve mantık yoluyla neyin doğru neyin yanlış olduğunu tartabileceklerini ifade etmişlerdir.

Öyle garip bir yere geldik ki insanlar korkudan ve kaygıdan akli melekelerini kaybettiler. Bu işler böyle iken bizim ahlaklı bir toplum olmamızı beklemek neredeyse hayal. Analitik düşünmüyorsanız, aklınızı kullanmıyorsanız ahlaklı olamıyorsunuz. (K14;46)

Aklı olan bütün insanlar yanlış ve doğruyu bilebilir. Ateşin yakacağını, suyun bizi boğacağını, güneşte çok kalmanın zararlı olduğunu analiz edebilen bir insan isek her şeye çözüm getirebiliriz. (E9;60)

Hepimiz aslında hayvan güdüsüne de sahibiz hayvanlar koyunlar mesela birbirinin arkasına takılıp nasıl giderse üç tanesi atlarsa hepsi atlar. İnsanoğlu da böyle savaşa gidiyoruz. 100 tane asker önde öndeki 5-10 asker ölür arkadakiler gider. Hâlbuki bir tanesi durup şöyle düşünmez ya niye ölüme gidiyoruz nereye gidiyoruz diyemiyoruz. (E9;60)

Aynı zamanda katılımcılar eğitici içeriklerin ve nedenselliğe dayalı konuşma ve sorgulamaların ahlaki muhakemenin geliştirilmesinde yer alması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Ahlaki etik kuralların nasıl olması ve nasıl yürümesi gerektiğiyle ilgili bir arada nasıl yaşamak gerektiğiyle ilgili bunun için belki kitap okumak diyeceğim klişe olacak birey olabilmek kültür edinebilmek tabii ki de çocuklar Suç ve Ceza demiyorum çocuğa göre değil. 20 yaş sonrası okunması gereken kitap bence. Ama temel olarak kitap okuma kendi hiç muhasebesini yapabilecekleri birey olmayı sağlayacak kitap okumak iyi sonuç verecektir. (K13;26)

Bence nedensellik anlatılmalı bunun yapma cezası bu olur demek işe yaramaz. Bunu yapma çünkü şu şu zararlara neden olursun. Şimdi biliyorsun ne yaptığını bu seni rahatsız etmeyecek mi? Buna göre düşün ona göre yap bu eylemi demek gerekir. Kafa yormaları gerekiyor otursunlar konuşsunlar çocuklarıyla. (K13;26)

...Benim doğrum budur sen de bu doğruya uyacaksın bundan başka çaresi yok dediğimizde işe yaramayabilir. İnsanları çekerek iterek bir noktaya gelemeyiz. Benim düşüncem bu. Benim doğrum bu, nedeni de bu dememiz gerekir. Çocuk neden yağmur yağıyor dediği zaman Allah istediği için yağıyor dersek bir şey veremeyiz. O çocuk Allah esirgesin bir silahla bir bıçakla birini öldürür sonra da der ki ben bunu Allah istediği için yaptım. Bir şey öğretirken içini açmamız lazım. Doğru bildirimleri verirken kişilere hani

günlük hayatımızdan örnek verelim, camiye giden bir kişinin gitmeyene dediği tek şey şu, senin de camiye gelmen lazım. İyi güzel de benim camiye gelmemin lazım olup olmadığını ben zaten biliyorum sen bana niye camiye gelmem gerektiğini bir doğru düzgün şekilde anlatabilirsen ben senin yolunda seninle birlikte aynı yola gelebilirim. Ama senin tek düşüncen şu ben camiye gidiyorum e ben cennete gideceğim. Sen gelmiyorsun sen gitmeyeceksin. Böyle olunca gitmek isteyen insan da gitmez. Bunları küçük örnekler olarak veriyorum... (E9;60)

Empati

Psikolojik olgunluk alt temasının son başlığını empati oluşturmaktadır. Katılımcılar empati duygusunun ahlaki olmayan eylemlerin sergilenmesini engelleyebileceğini ve gelişmiş empati duygusunun bu ihlallere mahal vermeyeceğini bildirmişlerdir.

Ahlaki kavramaları olan insanlar böyle davranmaz. Empati önemli bence karşıdakine kendini ötekinin yerine koyabilmek. Ben bunu ister miydim diye düşünmek. (K12;51)

Bir de tabi empati duygusu. Başkasına haksızlık olduğunda ya da başkası o ilkeyi çiğneyerek kendisinin hakkı ihlal edildiğinde düşünerek davranmak yani. (K11;30)

Yani insanlar hayata sadece kendi çerçevelerinden baktıklarında bu sorunlar yaşanıyor bence. Kendi doğrularını herkesin doğrusu olarak görme eğilimi yaygın. Ben bunu hissediyorum bu doğru olabilir ama karşımdaki insan ne hissediyor diye hiçbir zaman düşünmüyoruz. (K9;50)

4.2. Nicel Bulgular

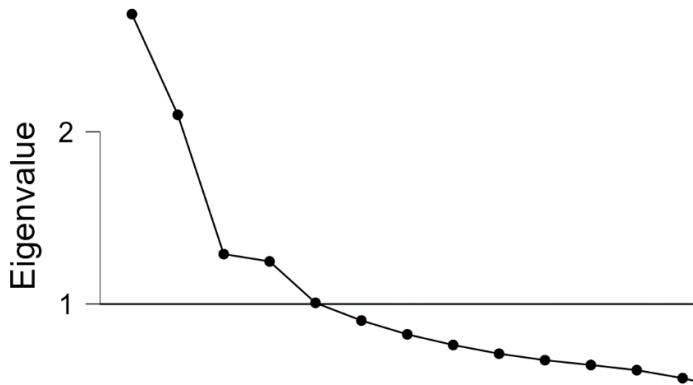
Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği'nin (MAKÖ) Türk yetişkinler örneklemindeki psikometrik özellikleri AFA, DFA, ölçüt geçerliği, madde ve güvenirlik analizi ile incelenmiş ve sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

4.2.1. Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları (AFA)

Sosyal bilim çalışmalarında faktör analizi için en az 300 ve üstünde bir örneklem büyüklüğüne ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir (Comrey and Lee, 1992). Ayrıca, faktör analizinde örneklem büyüklüğün değişken sayısının en az 10 katı kadar olması gerektiği de vurgulanmaktadır (Bryman ve Cramer, 2002). Bu çalışmada 29 maddelik MAKÖ ile ilk veri seti toplanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla en az 290 kişiden oluşan bir örneklem büyüklüğü yeterli görülebilir. Ancak bu çalışmada MAKÖ'nün faktör analizi için 512 kişiden veri toplanmıştır. Çarpıklık ve Basıklık değerleri incelendiğinde 4 katılımcının verilerinin uç değer olduğu tespit edilmiş ve veri setinden çıkartılmış ve 508 katılımcı ile analize devam edilmiştir. Faktör analizinde yeterli örneklem büyüklüğüne karar vermedeki diğer bir ölçüt olan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett Küresellik Testi

(BKT) yapılmıştır. KMO değerinin .60'ın üstünde olması ve BKT'nin anlamlı olması gerekmektedir (Pallant, 2011). KMO değerinin .70 ile .80 arasında olması iyi, .80-90 arası çok iyi ve .90 üzeri çıkması iyi mükemmel düzeyde örneklem büyüklüğüne işaret etmektedir (Hutcheson ve Sofroniou, 1999).

MAKÖ'nün faktör analizi için uygunluğunu gösteren KMO değeri .79 bulunmuş ve BKT'nin anlamlı olduğu görülmüştür ($\chi^2=2449.518$, $sd = 406$, $p<.001$). Paralel analiz ve promax eğik rotasyon analiz sonuçları, MAKÖ'nün 4 faktörlü bir yapıya sahip olduğunu ve faktörlerin toplam varyansın yaklaşık % 25'ini açıkladığını göstermiştir. Sosyal bilim çalışmalarında ölçeğin madde faktör yüklerinin .30 ve üzerinde olması önerilmektedir (Cathell ve Baggaley, 1960; Neale ve Liebert, 1980). Tabachnich ve Fidell'e (2001) göre ise madde faktör yüklerinin .32 ve üzerinde olması gerekmektedir. Bu çalışmada MAKÖ'nün madde faktör yükü .32'nin altında olan maddeler (1, 2, 3, 5, 8, 10, 11, 14, 16, 20, 22, 23, 25 ve 26. maddeler) ölçekten çıkarılmıştır. Maddeler çıkarıldıktan sonra MAKÖ'nün toplam varyansın % 33'ünü açıklayan 4 boyutlu bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. Yamaç birikinti grafiği incelendiğinde de ölçeğin 4 faktörlü bir yapı sergilediği görülmektedir (Şekil 4.7).



Şekil 4.7. MAKÖ'nün Faktör Yapısı İçin Yamaç Birikinti Grafiği

Faktör yükü düşük olan maddeler çıkartıldıktan sonra MAKÖ'nün KMO değerinin 0.73 ve BKT'nin ($\chi^2=1018.774$, $sd = 105$, $p<.001$) ise anlamlı olduğu görülmüştür. Ölçeğin madde maktör yükleri faktör 1 için .36 ile .69 arasında, faktör 2 için .54 ile .72 arasında, faktör 3 için .34 ile .68 arasında ve faktör 4 için ise .39 ile .59 arasında değiştiği görülmüştür. Ölçeğin faktör yapısı ve madde faktör yükleri Tablo 4.1'de sunulmuştur.

Faktörlerde toplanan maddelerin içeriğine bakıldığında faktör 1’de toplanan maddeler örneğin; “Kendi arsama kaçak villa yapmak, devletin arazisine gecekondur yapmaktan iyidir”, “Çocuğuma bağırmanın, ona zarar vermez.”, “Bence bir çalışanın mesai saatlerine uymaması, işini kötü yapması kadar büyük bir sorun değildir.” gibi maddeler durumu meşrulaştırmaya yönelik temalardan oluştuğu için “Durumla ilgili gerekçeler” olarak adlandırılmıştır. Faktör 2’de toplanan maddeler örneğin, “Bazı kişilere kötü davranıyorsam onlar bunu hak etmiştir.”, “Bazı insanları görmezden gelirim.” gibi maddeler mağdurla ilişkili olduğu görülerek “Mağdurla İlişkili Gerekçeler” olarak adlandırılmıştır. Faktör 3’te toplanan maddeler, örneğin, “Arkadaş ortamındaki dedikoduya katılmak yanlış bir şey değildir.”, “Başkasına kızdığımda, hırsımı eşimden çıkarmam yanlış değildir.” gibi maddeler kişinin yakın çevresinin etkisinde olmanın kolaylaştırıcı etkisiyle ahlaki kayıtsızlığı sergilmesiyle ilgili maddeler olduğu için “Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler” olarak tanımlanmıştır. Faktör 4’te ise ters maddeler toplanmıştır. Örneğin, “Kendi ilkelerimle çelişen bir yanlış davranış yaptığımda uykularım kaçır.”, “Benim düşünceme göre “beyaz yalanlar” da yalandır.”, “Bazen, işleri başka türlü yürütmem imkânsız bile olsa, rüşvet vermem yanlıştır.” gibi maddelerin toplandığı faktöre de “Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe” adı verilmiştir.

Tablo 4.1. MAKÖ’nün Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Madde	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Ortak Faktör Yükleri
m18	.588				.676
m27	.442				.695
m6	.433				.771
m7	.386				.856
m29		.717			.541
m12		.622			.523
m21		.541			.649
m13			.679		.537
m15			.611		.601
m17			.342		.873
m28				.694	.532
m24				.625	.582
m9				.454	.790
m19				.400	.817
m4				.360	.855

Madde	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Ortak Faktör Yükleri
Not. Maksimum olasılık tahmin (maximum likelihood estimation) metodu, promax rotasyon.					

4.2.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

AFA sonucunda ortaya çıkan MAKÖ'nün 4 faktörlü yapısının geçerliğini test etmek için Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. DFA'da test edilen modelin uyum iyiliğini belirlemek için Kline'in (2015) önerilerine uygun olarak Ki-Kare/serbestlik derecesi oranı, Goodness of Fit Index (GFI), Comparative Fit Index (CFI), Tucker-Lewis Index (TLI), Incremental Fit Index, (IFI), Standardized Root Mean Squared Residual (SRMR) ve Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) indeksleri incelenmiştir. DFA test edilen modelin RMSEA ve SRMR değerlerinin .08'in altında olması, χ^2/sd oranının 3'ün altında olması, CFI, TLI ve IFI değerlerinin ise .90'ın üstünde olması kabul edilebilir uyuma işaret etmektedir (Hu ve Bentler, 1999; Kline, 2015; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).

Tablo 4.2. MAKÖ için Uyum İndeks Değerleri

Uyum İndeksleri	Araştırma Bulgusu	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Sonuç
χ^2/sd	1.92	≤ 3	≤ 5	Mükemmel Uyum
RMSEA	.043	≤ 0.05	≤ 0.08	Mükemmel Uyum
SRMR	.049	≤ 0.05	≤ 0.08	Mükemmel Uyum
IFI	.92	≥ 0.95	≥ 0.90	Kabul Edilebilir Uyum
CFI	.92	≥ 0.95	≥ 0.90	Kabul Edilebilir Uyum
TLI	.90	> 0.95	> 0.90	Kabul Edilebilir Uyum
GFI	.96	> 0.95	> 0.90	Mükemmel Uyum

DFA sonuçları MAKÖ'nün mükemmel ve kabul edilebilir uyum indexlerine sahip olduğunu göstermiştir: $\chi^2_{(84, n = 508)} = 161.395$, $\chi^2/sd = 1.92$, $p < .001$, GFI = .96, CFI = .92, IFI = .92, TLI = .90, SRMR = .049; RMSEA = .043 (%90 GA, .033-.052). Ölçeği oluşturan 15 maddenin faktör yükleri .35 ile .73 arasında değişmektedir. Ölçeğin DFA sonuçları Tablo 4.3'te sunulmuştur.

Tablo 4.3. MAKÖ için Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Factor	Maddeler	λ	θ	z - değeri
Faktör 1	i3	.421	0.05	7.57
Durumla İlgili	i8	.349	0.06	6.26
Gerekçeler	i11	.517	0.07	9.24
	i14	.589	0.06	10.34
Faktör 2	i2	.733	0.06	14.24
Mağdurla İlgili	i12	.593	0.05	11.80
Gerekçeler	i15	.572	0.06	11.41
Faktör 3	i5	.669	0.06	11.02
Yakın Çevreyle İlgili	i6	.615	0.07	10.45
Gerekçeler	i9	.353	0.04	6.47
Faktör 4	i1	.418	0.05	8.00
Ahlaki Kayıtsızlığa	i4	.389	0.07	7.43
Mesafe	i7	.645	0.07	12.26
	i10	.404	0.08	7.72
	i13	.654	0.06	12.41

Not. λ = standardize factor yükleri; θ = standart hata varyansı, * $p < .001$

4.2.3. Madde Analizi ve Güvenirlik

Verilerin normal dağılımını belirlemek için MAKÖ maddeleri, alt boyutları ve toplam puanına ilgili çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanmıştır. Ölçek maddelerinin Çarpıklık değerleri -0.24 ile 1.80 arasında Basıklık değerleri ise -1.27 ile 3.52 arasında değişmektedir. Çarpıklık ve Basıklık değerleri sırasıyla toplam puan için 0.05 ve -0.31, faktör 1 için 0.87 ve 0.82, faktör 2 için -0.07 ve -0.20, faktör 3 için 0.71 ve 0.51, faktör 4 için ise 0.69 ve 0.24 olarak hesaplanmıştır. Normal dağılım için Çarpıklık ve Basıklık değerlerinin $|2|$ aralığında olması önerilmektedir (D'Agostino, Belanger ve D'Agostino, 1990; Field 2009). Kline (2015) ise normal dağılım için Çarpıklık değerlerinin $|3|$ ve Basıklık değerlerinin $|10|$ aralığında olmasının kabul edilebileceğini önermiştir. Dolayısıyla MAKÖ verilerinin normal bir dağılım gösterdiği söylenebilir.

Ölçeğin maddelerinin yordama gücünü ve ayırt ediciliğini belirlemek üzere madde analizi yapılmıştır. Ölçeğin düzeltilmiş madde toplam korelasyonları faktör 1 için .27 ile .37 arasında, faktör 2 için .46 ile .51 arasında, faktör 3 için .26 ile .43 arasında ve faktör 4 için ise .31 ile .48 arasında değişmektedir (Tablo 4.4). MAKÖ'nün Cronbach Alfa iç

tutarlık kat sayısı ise toplam puan için .64 olarak hesaplanmıştır. Cronbach alfa iç tutarlık katsayılarının .70 ve üstünde olması önerilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Öte yandan ölçme araçlarının Cronbach alfa iç tutarlık katsayılarının .60'ın üzerinde olmasının kabul edilebilir olduğu da öne sürülmektedir (Aiken ve Groth-Marnat, 2006). Bu sonuçlardan hareketle ölçeğin güvenirlik değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu söylenebilir.

Tablo 4.4. MAKÖ için Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Çarpıklık, Basıklık ve Madde-Toplam Korelasyon Sonuçları

Factor	Madde	$\bar{x}$	ss	Çarpıklık	Basıklık	r_{mt}
Durumla İlgili Gerekçeler	3	1.69	0.95	1.44	1.77	.31
	8	1.95	1.13	1.09	0.33	.27
	11	2.14	1.19	0.83	-0.23	.37
	14	2.05	1.07	0.79	-0.07	.35
Mağdurla İlgili Gerekçeler	2	3.10	1.17	-0.01	-0.65	.51
	12	2.68	1.13	0.44	-0.46	.46
	15	3.30	1.21	-0.24	-0.70	.48
Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler	5	2.10	1.00	0.75	0.33	.43
	6	2.18	1.15	0.78	-0.17	.43
	9	1.45	0.74	1.80	3.52	.26
Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe	1	1.84	0.95	1.33	1.82	.32
	4	2.34	1.26	0.62	-0.67	.31
	7	2.02	1.25	1.11	0.11	.44
	10	2.54	1.53	0.50	-1.27	.34
	13	1.78	1.12	1.65	2.03	.48

Note. $\bar{x}$ = aritmetik ortalama, ss= standart sapma, r_{mt} = madde toplam korelasyon

MAKÖ'nün güvenirliği için test tekrar-test korelasyon değerleri hesaplanmıştır. MAKÖ iki hafta arayla 51 katılımcıya iki ayrı zamanda uygulanmış ve analiz sonuçları tablo 4.5'te sunulmuştur.

Tablo 4.5. MAKÖ'nün Test Tekrar-Test Sonuçları

Variables	DİG 1	DİG 2	MİG 1	MİG 2	YÇİG 1	YÇİG 2	AKM 1	AKM 2	MAKÖ 1
DİG 1									
DİG 2	.692***								
MİG 1	.293*	.341*							
MİG 2	.374**	.402**	.887***						
YÇİG 1	.129	.020	.065	.238					
YÇİG 2	.088	.085	.071	.086	.745***				
AKM 1	.327*	.343*	.213	.143	.222	.175			
AKM 2	.483***	.411**	.287*	.220	.314*	.248	.738***		
MAKÖ 1	.702***	.573***	.665***	.600***	.422**	.326*	.729***	.726***	
MAKÖ 2	.647***	.743***	.646***	.693***	.320*	.435**	.547***	.736***	.863***

Not. MAKÖ = Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği, DİG= Durumla İlişkin Gerekçeler, MİG= Mağdurla İlgili Gerekçeler, YÇİG= Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler, AKM= Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe, * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Tablo 4.5'te görüleceği üzere, MAKÖ'nün öntest ve sontest sonuçları arasında pozitif yönde anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğu saptanmıştır ($r = .863$, $p < .001$). Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin test tekrar-test sonuçları da güçlü ve anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlardan hareketle ölçeğin güvenirlik kriterlerini karşıladığı söylenebilir.

4.2.4. Ölçüt Geçerliği

Ölçeğin ölçüt geçerliği için üç ayrı katılımcı grubundan veri toplanarak MAKÖ ile ahlaki uzaklaşma, ahlaki okuryazarlık ve karanlık üçlü kişilik özellikleri arasındaki ilişkiler incelenmiş ve sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Uzaklaşma

Tablo 4.6'da görüleceği üzere MAKÖ ile Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği'nden (AUÖ) elde edilen puanlar arasındaki ilişkilere bakıldığında MAKÖ toplam puanı ile AUÖ puanı arasında ($r = .647$, $p < .01$); AUÖ puanıyla durumla ilgili gerekçeler arasında ($r = .608$, $p < .01$); AUÖ puanıyla mağdurla ilgili gerekçeler arasında ($r = .363$, $p < .01$); AUÖ puanıyla yakın çevreyle ilgili gerekçeler arasında pozitif ($r = .345$, $p < .01$) ve AUÖ puanıyla ahlaki kayıtsızlığa mesafe arasında ise negatif ($r = -.442$, $p < .01$) ilişki olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4.6. Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Uzaklaşma Arasındaki İlişkiler (N = 96)

Değişkenler	Ortal	SS	Çarpıklık	Basıklık	α	MAKÖ	DİG	MİG	YÇİG	AKM
AUÖ	60.55	13.40	.75	.09	.849	.647**	.608**	.363**	.345**	-.442**

Not. AUÖ= Ahlaki Uzaklaşma, α = Cronbach's alpha, * $p < .05$, ** $p < .01$

Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Okuryazarlık

Ahlaki kayıtsızlık ve ahlaki okuryazarlık ölçeklerinden elde edilen puanlar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4.7. Ahlaki Kayıtsızlık ve Ahlaki Okuryazarlık Arasındaki İlişkiler (n = 45)

Variables	$\bar{x}$	ss	Çarpıklık	Basıklık	α	MAKÖ	DİG	MİG	YÇİG	AKM
Ahlaki Muhakeme	16.00	2.95	-.37	-.20	.919	-.451**	-.141	-.148	-.296*	.397**
Ahlaki Farkındalık	19.33	3.49	-.86	1.52	.808	-.553**	-.078	-.483**	-.297*	.378**
Ahlaki İmgelem	20.07	2.61	-.15	.04	.703	-.369**	-.114	-.125	-.379**	.271*
Ahlaki Duyarlılık	12.42	1.84	-.09	-.87	.808	-.348*	-.057	-.138	-.319*	.294*
Ahlaki Kararlılık	10.89	1.85	.69	-.40	.601	-.096	-.030	-.140	-.192	.038
AOYÖ-Toplam	78.71	9.86	-.27	.42	.905	-.511**	-.116	-.300*	-.389**	.372**

* $p < .05$, ** $p < .01$

Tablo 4.7’de görüleceği üzere MAKÖ ile ahlaki okuryazarlık arasındaki ilişkilere bakıldığında MAKÖ toplam puanı ile ahlaki okuryazarlık toplam puanı arasında ($r = -.511$, $p < .01$); MAKÖ toplam puanıyla ahlaki muhakeme arasında ($r = -.451$, $p < .01$); MAKÖ toplam puanıyla ahlaki farkındalık arasında ($r = -.553$, $p < .01$); MAKÖ toplam puanıyla ahlaki imgelem arasında ($r = -.369$, $p < .01$) ve MAKÖ toplam puanıyla ahlaki duyarlılık arasında negatif ($r = -.348$, $p < .05$) ilişki olduğu görülmüştür. MAKÖ toplam puanıyla ahlaki kararlılık arasında ilişki bulunamamıştır ($r = -.096$).

Alt boyutlar arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, ahlaki kayıtsızlıkta durumla ilgili gerekçeler ile ahlaki okuryazarlık toplam ve alt puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Ahlaki kayıtsızlıkta mağdurla ilgili gerekçeler ile ahlaki okuryazarlık toplam puanı arasında ($r=-.300, p < .05$) ve mağdurla ilgili gerekçeler ile ahlaki farkındalık alt boyutları arasında negatif ($r=-.483, p < .01$) ilişki bulunmuştur. Mağdurla ilgili gerekçeler ile ahlaki imgelem ($r=-.125$); ahlaki duyarlılık ($r=-.138$) ve ahlaki kararlılık alt boyutları arasında ($r=-.140$) ise ilişki bulunamamıştır.

Ahlaki kayıtsızlıkta yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki okuryazarlık toplam puanı arasında ($r=-.389, p < .01$), yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki muhakeme alt boyutları arasında ($r=-.296, < .05$); yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki farkındalık alt boyutları arasında ($r=-.297, < .05$); yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki imgelem alt boyutları arasında ($r=-.379 < .01$) ve yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki duyarlılık alt boyutları arasında negatif ($r=-.319 < .05$) ilişki bulunmuştur. Yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile ahlaki kararlılık alt boyutları arasında ise ilişki bulunamamıştır ($r=-.192$).

Ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki okuryazarlık toplam puanı arasında ($r=.372, p < .01$), ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki muhakeme alt boyutları arasında ($r=.397, < .01$); ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki farkındalık alt boyutları arasında ($r=.378, < .01$); ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki imgelem alt boyutları arasında ($r=.271 < .05$) ve ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki duyarlılık alt boyutları arasında pozitif ($r=.294 < .05$) ilişki bulunmuştur. Ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile ahlaki kararlılık alt boyutları arasında ise ilişki bulunamamıştır ($r=.038$).

Ahlaki Kayıtsızlık ve Karanlık Üçlü Kişilik Özelliği

Tablo 4.8. Ahlaki Kayıtsızlık ve Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri

Arasındaki İlişkiler (n = 109)

Değişkenler	$\bar{x}$	ss	Ç	B	α	MAKÖ	DİG	MİG	YÇİG	AKM
Mak.	12.47	6.32	.97	.73	.801	.456**	.313**	.286**	.291**	-.320**
Psik.	11.00	6.23	1.26	1.46	.665	.436**	.272*	.385**	.078	-.344**
Nars.	19.69	8.49	-.01	-.86	.882	.273*	.095	.132	.304**	-.237*
KÜÖ- Toplam	43.16	16.01	.47	-.21	.836	.494**	.280**	.333**	.306**	-.386**

Not. Mak.: Makyavelizm, Psik: Psikopati, Nars: Narsizm, KÜÖ: Karanlık Üçlü Ölçeği, Ç: Çarpıklık, B: Basıklık, * $p < .05$, ** $p < .01$

Tablo 4.8’de de görüleceği üzere MAKÖ ile Karanlık Üçlü Ölçeği (KÜÖ) arasındaki ilişkilere bakıldığında MAKÖ toplam puanı ile KÜÖ puanı arasında ($r = .494$, $p < .01$); MAKÖ toplam puanıyla makyavelizm puanı arasında ($r = .456$, $p < .01$); MAKÖ toplam puanıyla psikopati puanı arasında ($r = .436$, $p < .01$) ve MAKÖ toplam puanıyla narsizm puanı arasında pozitif ($r = .273$, $p < .05$) ilişki olduğu görülmüştür.

Alt boyutlar arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, ahlaki kayıtsızlıkta durumla ilgili gerekçeler ile KÜÖ toplam puanı arasında ($r = .280$, $p < .01$); durumla ilgili gerekçeler ile makyavelizm puanı arasında ($r = .313$, $p < .01$) ve durumla ilgili gerekçeler ile psikopati puanı arasında pozitif ($r = .272$, $p < .05$) ilişki bulunmuştur. Durumla ilgili gerekçeler ile narsizm puanı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($r = .095$).

Ahlaki kayıtsızlıkta mağdurla ilgili gerekçeler ile KÜÖ toplam puanı arasında ($r = .333$, $p < .01$); mağdurla ilgili gerekçeler ile makyavelizm alt boyutları arasında ($r = .286$, $p < .01$) ve mağdurla ilgili gerekçeler ile psikopati alt boyutları arasında pozitif ($r = .385$, $p < .01$) ilişki bulunmuştur. Mağdurla ilgili gerekçeler ile narsizm alt boyutları arasında ($r = .132$) ise ilişki bulunamamıştır.

Ahlaki kayıtsızlıkta yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile KÜÖ toplam puanı arasında pozitif ($r = .306$, $p < .01$), yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile makyavelizm alt boyutları arasında pozitif ($r = .291$, $p < .01$); yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile narsizm alt boyutları arasında pozitif ($r = .304$, $p < .01$); yakın çevreyle ilgili gerekçeler ile psikopati alt boyutları arasında ise ilişki bulunamamıştır ($r = .078$).

Ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile KÜÖ toplam puanı arasında ($r=-.386, p < .01$), ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile makyavelizm alt boyutları arasında ($r=-.320, < .01$); ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile psikopati alt boyutları arasında ($r=-.344, < .01$) ve ahlaki kayıtsızlığa mesafe ile narsizm alt boyutları arasında negatif ($r=-.237 < .05$) ilişki bulunmuştur.

4.2.5. Ahlaki Kayıtsızlık ve Demografik Özellikler

MAKÖ ve alt boyutları puanlarının katılımcıların cinsiyetlerine göre anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığı bağımsız gruplar t testi ile analiz edilmiştir (Tablo 4.9). Analiz sonuçlarına göre ölçeğin mağdurla ilgili gerekçeler alt boyutu puanları cinsiyet değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır ($t=1.78, p > .05$). Ancak durumla ilgili gerekçeler alt boyutu ($t= -6.19, p < .001$) ve MAKÖ ($t= -4.37, p < .001$) toplam puanlarının erkek katılımcılar lehine; yakın çevreyle ilgili gerekçeler ($t= 5.36, p < .001$) ve ahlaki kayıtsızlığa mesafe alt boyutu ($t= 7.87, p < .001$) puanlarının ise kadınlar lehine anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmıştır. Cohen's d değerleri incelendiğinde de mağdurla ilgili gerekçeler alt boyutu dışında diğer değişkenlerin cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmüştür.

Tablo 4.9. Cinsiyet Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlgili t Testi Sonuçları

Variables	Kadın (n=338)		Erkek (n=170)		t	sd	Cohen's d
	$\bar{x}$	ss	$\bar{x}$	ss			
DİG	7.30	2.55	8.87	3.00	-6.19**	506	-0.58
MİG	9.24	2.61	8.78	2.90	1.78	506	0.17
YÇİG	6.08	2.12	5.04	1.95	5.36**	506	0.50
AKM	20.39	3.14	17.68	4.26	7.87**	506	0.74
MAKÖ Toplam	32.22	6.67	35.01	7.01	-4.37**	506	-0.41

Not. MAKÖ = Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği, DİG= Durumla İlgili Gerekçeler, MİG= Mağdurla İlgili Gerekçeler, YÇİG= Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler, AKM= Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe, ** $p < .001$

MAKÖ ve alt boyutları puanlarının sosyo-ekonomik statü değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaştırıp farklılaşmadığını belirlemek için tek yönlü ANOVA testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 4.10'da sunulmuştur. Analiz sonuçları incelendiğinde durumla ilgili değişkenler boyutu ($F= 3.98, p > .05$), mağdurla ilgili gerekçeler boyutu ($F= 0.49, p > .05$), yakın çevreyle ilgili gerekçeler boyutu ($F= 0.77, p > .05$), ahlaki kayıtsızlığa mesafe

boyutu ($F= 0.64$, $p > .05$) ve MAKÖ toplam puanlarının ($F= 0.89$, $p > .05$) katılımcıların sosyo-ekonomik statülerine göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığı saptanmıştır.

Tablo 4.10.Sosyo-ekonomik Statü Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlgili ANOVA Sonuçları

f , $\bar{x}$ ve ss Değerleri						ANOVA Sonuçları				
Puan	Grup	n	$\bar{x}$	ss	Var. K.	KT	Sd	KO	F	η^2
DİG	Alt	39	7.31	2.83	G.Arası	59.27	2	29.64		
	Orta	292	7.62	2.58	G.İçi	3926.78	505	7.78	3.98	0.011
	Yüksek	177	8.28	3.09	Toplam	3986.06	507			
MİG	Alt	39	9.33	2.78	G.Arası	7.28	2	3,640		
	Orta	292	8.99	2.60	G.İçi	3738.08	505	7,402	0.49	0.002
	Yüksek	177	9.19	2.90	Toplam	3745.36	507			
YÇİG	Alt	39	5.95	2.37	G.Arası	6.99	2	3.49		
	Orta	292	5.63	2.08	G.İçi	2279.52	505	4.51	0.77	0.003
	Yüksek	177	5.84	2.13	Toplam	2286.51	507			
AKM	Alt	39	20.00	3.96	G.Arası	19.34	2	9.67		
	Orta	292	19.34	3.93	G.İçi	7585.54	505	15.02	0.64	0.003
	Yüksek	177	19.61	3.76	Toplam	7604.87	507			
MAKÖ Toplam	Alt	39	32.59	6.64	G.Arası	85,05	2	42,53		
	Orta	292	32.89	6.78	G.İçi	24090,27	505	47,70	0.89	0.004
	Yüksek	177	33.70	7.17	Toplam	24175,33	507			

Not. MAKÖ = Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği, DİG= Durumla İlgili Gerekçeler, MİG= Mağdurla İlgili Gerekçeler, YÇİG= Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler, AKM= Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe

MAKÖ ve alt boyutları puanlarının eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaştırıp farklılaşmadığını belirlemek için yapılan tek yönlü ANOVA analizi sonuçları Tablo 4.11’de sunulmuştur. Analiz sonuçlarına göre durumla ilgili değişkenler boyutu ($F= 3.22$, $p > .05$), mağdurla ilgili değişkenler boyutu ($F= 1.09$, $p > .05$), yakın çevreyle ilgili değişkenler boyutu ($F= 0.02$, $p > .05$) ve MAKÖ toplam puanları ($F= 2.96$, $p > .05$), katılımcıların eğitim düzeylerine göre anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır. Ancak analiz sonuçları, ahlaki kayıtsızlığa mesafe boyutu puanlarının katılımcıların eğitim düzeylerine göre anlamlı düzeyde farklılaştığını göstermiştir ($F= 7.29$, $p < .01$).

Tablo 4.11. Eğitim Düzeyi Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlık Puanlarının İncelenmesine İlişkin ANOVA Sonuçları

f , $\bar{x}$ ve ss Değerleri					ANOVA Sonuçları					
Puan	Grup	n	$\bar{x}$	ss	Var. K.	KT	Sd	KO	F	η^2
DİG	Lise ve atı	128	7.91	2.58	G.Arası	5021	2	25.10		
	Lisans-ön lisans	297	7.60	2.92	G.İçi	3935.85	505	7.79	3.22	0.013
	Lisansüstü	83	8.47	2.61	Toplam	3986.06	507			
MİG	Lise ve atı	128	9.12	2.77	G.Arası	1608	2	8.04		
	Lisans-ön lisans	297	9.18	2.73	G.İçi	3729.28	505	7.39	1.09	0.004
	Lisansüstü	83	8.69	2.58	Toplam	3745.36	507			
YÇİG	Lise ve atı	128	5.71	2.15	G.Arası	.19	2	.09		
	Lisans-ön lisans	297	5.74	2.19	G.İçi	2286.33	505	4.53	0.02	0.000
	Lisansüstü	83	5.70	1.86	Toplam	2286,512	507			
AKM	Lise ve atı	128	18.40	4.22	G.Arası	213.45	2	106.72		
	Lisans-ön lisans	297	19.94	3.69	G.İçi	7391.43	505	14.64	7.29*	0.029
	Lisansüstü	83	19.52	3.70	Toplam	7604.87	507			
MAKÖ Toplam	Lise ve atı	128	34.34	6.42	G.Arası	279.84	2	139.92		
	Lisans-ön lisans	297	32.59	7.13	G.İçi	23895.49	505	47.32	2.96	0.012
	Lisansüstü	83	33.34	6.65	Toplam	24175.33	507			

Not. MAKÖ = Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği, DİG= Durumla İlgili Gerekçeler, MİG= Mağdulra İlgili Gerekçeler, YÇİG= Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler, AKM= Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe, * $p < .01$

Bu sonucun ardından farklılıkların hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek amacıyla tamamlayıcı post-hoc analizlerine geçilmiştir. Ahlaki kayıtsızlığa mesafe boyutunda varyansların homojen olduğu ($L=3,05$, $p>,05$) görüldüğünden Scheffe testi tercih edilmiş ve sonuçlar Tablo 4.12’de sunulmuştur.

Tablo 4.12. Eğitim Düzeyi Değişkeni Açısından Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe Puanlarının İncelenmesine İlgili Scheffe Testi Sonuçları

Gruplar (i)	Gruplar (j)	$\bar{x}_i - \bar{x}_j$	$Sh_{\bar{x}}$	p
Lise ve altı	Lisans-ön lisans	-1.54	.41	.001
	Lisansüstü	-1.12	.54	.117
Lisans-ön lisans	Lise ve altı	1.54	.41	.001
	Lisansüstü	0.43	.48	.671
Lisansüstü	Lise ve altı	1.12	.54	.117
	Lisans-ön lisans	-0.42	.48	.671

Görüldüğü üzere lisans ve ön lisans mezunu katılımcıların ahlaki kayıtsızlığa mesafe düzeyleri eğitim düzeyi lise ve altında olan katılımcılara kıyasla anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur ($p < .01$). Ancak diğer grupların aritmetik ortalamaları arasındaki farklılık anlamlı bulunmamıştır ($p > .05$).

BÖLÜM V: SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Araştırmanın bu bölümünde, çalışma sonucu ortaya çıkan bulgular üzerinden ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir. Bu sonuçlar araştırmacı tarafından oluşturulan savlarla ilişkilendirilerek, literatürle birlikte tartışılmıştır. Bu sonuçların ele alınması ve sunuluş sırası araştırmanın alt amaçları çerçevesinde yapılmış, ardından araştırmanın sonuçlarına bakarak sonraki araştırmalar için öneriler sunulmuştur.

5.1. Savlar/Sonuçlar ve Tartışma

Alt amaç: Türkiye’de ahlaki kayıtsızlık nasıl gerekçelendirilmektedir?

Sav 1: Türkiye’de ahlaki kayıtsızlık, durumla ilgili gerekçeler, mağdurla ilgili gerekçeler ve sosyal gerekçeler ana başlıkları ve altında, toplamda on mekanizmasının kullanılması yoluyla meşrulaştırılmaktadır. Durumla ilgili gerekçeler; iyimser etiketleme, normalleştirme, avantajlı karşılaştırma, olumsuz sonuçları önemsememe, sorumluluğu başkasına verme ve düşünmeme mekanizmalarını, mağdurla ilgili gerekçeler ise mağduru suçlama ve insandışlaştırma mekanizmalarını, yakın çevreyle ilgili gerekçeler ise yakınlık ve sorumluluğun yayılması mekanizmalarını kapsamaktadır. Bunlardan düşünmeme ve yakınlık mekanizmaları, Bandura’nın belirlemiş olduğu sekiz mekanizmaya ek olarak Türk kültüründe karşılık bulan mekanizmalar olarak ortaya çıkmıştır.

Ahlaki kayıtsızlığı gerekçelendirmek için kullanılan sekiz sosyo-bilişsel mekanizmanın daha önce uyarlanan iki ölçekte olduğu gibi bu çalışmanın nitel kısmında ortaya çıktığı görülmüştür. Çalışmadan elde edilen 10 alt boyutun üst başlık olarak üç boyutta toplanması uygun bulunmuştur. İyimser etiketleme, normalleştirme, avantajlı karşılaştırma, olumsuz sonuçları önemsememe, sorumluluğu başkasına verme ve düşünmeme mekanizmalarının duruma yönelik meşrulaştırma içerdiği, mağduru suçlama ve insandışlaştırma mekanizmalarının mağdurla ilgili olduğu ve son olarak yakınlık ve sorumluluğun yayılması mekanizmalarının toplumsal mesafeye ilişkin bir çağrışımı olduğu için yakın çevreyle ilgili gerekçeler olarak kavramsallaştırılması uygun görülmüştür.

Yapılan analizlerde Bandura’nın belirlediği sekiz ahlaki kayıtsızlık mekanizmasının ülkemizde de sergilendiği bulgusuna ek olarak yakınlık ve düşünmeme mekanizmaları da

Türk kültüründe yer bulan mekanizmalar olarak belirlenmiştir. Yakın olmanın, aileden olmanın ahlaki kayıtsızlığın sergilenmesinde önemli bir faktör olmasının Türkiye'nin sahip olduğu toplulukçu kültür özellikleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Türkiye bir doğu toplumu olarak toplulukçu kültür özelliklerinin yaygın olarak görüldüğü bir toplumdur. Ülkemizde kişilerarası ilişkiler ve toplumsal beklentiler birey için önemlidir. Bireyin davranışlarının açıklanmasında sosyal ve toplumsal ilişkilerin önemi üzerinde durulması gereken bir durumdur (Kağıtçıbaşı, 2010). Aynı zamanda Tanhan ve Mukba (2014) Türkiye'nin kültürel yapısında onay ihtiyacının yaygın bir şekilde görülen bir olgu olduğunu belirtmişlerdir. Kültürümüzde “elalem ne der?” sorusunun sosyal yaşamda kişilerin kararlarını ve yaşam biçimlerini etkilediği, insanların evlerini düzenleme şekillerinden, giyim kuşam tarzlarına ve misafirperverliklerine kadar birçok alanda başkalarının ne düşündüğünün önemli olduğu görülmektedir (Karaşar ve Öğülmüş, 2016). Elalem ne der ya da elaleme ayıp olur düşüncesi beraberinde yakınlarıma ayıp olmaz fikrini de içermektedir. Ayrıca kültürel olarak diğerlerinin düşüncelerine ve onaylarına bu derece önem verilmesi onlara karşı ahlaki kayıtsızlık sergileme ihtimalini düşürürken yakın olanlara karşı arttırabilmektedir.

Son zamanlarda sosyal psikologlar kültürleri, onur kültürü, görünür imaj ve namus kültürü olarak üçe ayırmışlardır (Kim, Cohen ve Au, 2010). Onur kültürlerinde (honor cultures), her insanın kendinden sahip olduğu bir değerliliği vardır ve benliği bilmek önemlidir. Amerika ve Batı ülkeleri olarak tanımlanan bu kültürlerde onur, kişinin içsel standartları ve ahlaki duruşu ile ilgilidir. İyi davranışların ortaya çıkmasında bireyin benlik kontrolü, eylemlerinden ötürü hissettiği suçluluk ve hukuk sistemi etkilidir (Leung ve Cohen, 2011). Asya ülkelerini kapsayan görünür imaj kültürlerinde benlik dışarıdan tanımlanır ve diğer insanların bireyde ne gördüğü üzerinden şekillenir. Bireyin toplum içindeki pozisyonu, hiyerarşi, uyum ve alçak gönüllük görünür imaj kültürlerinde yer alan ana değişkenlerdendir (Kim ve Cohen, 2010). Namus kültürlerinde namus, bireyin kendisinin ve diğerinin gözündeki değeri olarak tanımlanmaktadır. İmaj kültüründen farklı olarak namus kültürleri karşılık vermeyi ve ödemişmeyi de kapsamaktadır. Namusu zedeleyecek herhangi bir hareket, kızgınlık, aşağılanma ve utanma gibi olumsuz duyguları uyandırmaktadır (Leung ve Cohen, 2011). Yunanistan, Türkiye, İspanya, İtalya, Orta Doğu ve Arap ülkeleri, Güney Amerika ve Latin ülkeleri namus kültürleri arasında ele alınmaktadır. Namus bireyin sadece kendi konumuyla ilgili değil aynı

zamanda toplum içinde ailesinin konumu ile de ilgidir. Özellikle bir erkek gerek kendisi için gerekse ailesi ve bağlantılı oldukları için toplum içinde sahip oldukları o saygın konumu korumak durumundadır. Kadınlar da bir anlamda erkeklere bağımlı oldukları için, onların davranışları ailenin namusu için büyük önem taşımaktadır. Herhangi bir hakaret ya da küçük düşürme durumlarında bu bireyler namuslarını korumaya yönelik eylemlere geçmektedir (Vandello ve Cohen, 2003). Namus kültürlerinde şiddet kullanma eğilimi yaygın olmakla birlikte (Vandello, Cohen, Grandon ve Franiuk, 2009), erkeklerin kadının her türlü davranışlarını kontrol etme, düzenleme ve gerektiğinde şiddet gösterme yetkileri vardır (Vandello, Cohen ve Ransom, 2008). Namus kültürü günlük hayatta birçok şeyi etkilediği gibi ahlak olgusunu da etkilemektedir. Araştırmada ortaya çıkan ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarından yakınlık teması bağlamında namus kültürü, kişinin ailesini diğer bir ifade ile yakın çevresini kendinden ayrı bireyler olarak görmek yerine kendi değerinin ve konumun belirleyicisi dolayısıyla üzerlerinde her türlü yetki ve kontrol sahibi olduğu bireyler şeklinde gördüğü söylenebilmektedir. Bu konumlandırma ve bakış açısı da yakın olmanın ahlaki kayıtsızlığın sergilenmesi noktasında kültürümüzdeki yerini vurgulamaktadır.

Yakın çevreye ahlaki kayıtsızlığın daha fazla sergilenmesinin ahlaki ehliyetlendirme (moral licencing) kavramıyla da bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Ahlaki ehliyetlendirme, kişinin daha öncesinden yaptığı ahlaki davranışları baz alarak kendisine ahlaklı olmayan bazı davranışları yapma hakkı tanınmasıdır (Merritt, Effron ve Monin, 2010). Diğer bir ifade ile önceden yapılmış olan iyi eylemler, sonrasında ahlaki açıdan sorgulanabilir eylemlerin sergilenmesi için ehliyet vermiş olmaktadır. Kişinin ailesi ya da yakın çevresi ahlaklı ya da iyi sayılabilecek bir çok eylemi sergilediği temel kişileri oluşturmaktadır. Bu kavram perspektifinden bakılırsa kişinin yakınlarına dair deposunun dolu olması ahlaki olmayan eylemlerin sergilenmesi için bir dayanak sağlamakta böylece ahlaki kayıtsızlığın sergilenmesi kolaylaşmaktadır.

Benzer şekilde Kaya (2019; 2021) ülkemizde ailelerin komşu çocuklarına verdikleri özen ve dikkati kendi çocuklarına göstermediklerini, komşu çocuklarına kendi çocuklarına kıyasla daha fazla değer verdiklerini belirtmektedir. Aynı zamanda evlat edinmek ya da koruyucu aile olmak isteyen ailelerde görülen çekincelerinden birinin başkasının çocuğuna kendi çocukları gibi rahatça davranamayacakları, kıyamayacakları ya da bağıramayacakları düşüncesi olduğunu dile getirmektedir. Nitekim halk arasında

“el iyisi, ev delisi” sözü kişilerin ailelerine kaba ve sert fakat başkalarına nazik ve duyarlı davranma durumunu ifade etmektedir. Bu araştırmalar, yakınlığın Türk kültüründe ahlaki ihlalleri gerekçelendiren mekanizmalardan biri olduğu bulgusunu desteklemektedir.

İnsanın yakın çevresinde yer alan bireylere diğer bağlamlardaki insanlara nazaran daha acımasız olabileceği konusu çeşitli kuramlar tarafından da ele açıklanmıştır. Nesne İlişkileri Okulu altında yer alan bu kuramlar özetle insanın kişiliğinin erken dönemde ebeveyn ya da diğer bakım verenlerle kurduğu ilişkiler üzerinden belirlendiğini, bu ilişkinin içselleştirilerek kişiliğin bir parçası haline geldiğini ve yetişkin yaşamda da diğerleri ile kurulan önemli ilişkilerde belirleyici olduğunu öne sürmektedir. Bu bakış açısına göre insanın ailesi ya da yakın çevresi kendisinin bir uzantı olarak algılanmakta, dolayısıyla kişinin gerek kendisine gerekse diğerlerine dair oluşturduğu erken dönem semalar neyse bu yakın çevreye de ona göre davranmaktadır. Eğer oluşan bu repertuar olumsuz anlam ve eylemleri kapsıyorsa kendisinin uzantısı olan ailesine de olumsuz ve katı eylemler sergileyecektir (McWilliams, 2017). Kurama göre insan ailesini kendinden ayrı bireyler olarak değerlendiremez; insanın ailesi, insanın içinde savaşıyor ya da huzurla yaşayan parçaların dışarıdaki temsilidir. İçeride savaş varsa bu dışarıda da deneyimlenecektir. Bu pencereden ahlaki kayıtsızlığa bakıldığında, yakın çevreye sergilenen ahlak dışı davranışlar, kişinin iç ruhsalında yer alan ahlak dışı olan parçanın dışa vurumu şeklinde değerlendirilmektedir.

Son zamanlarda psikolojiye yeni giren bir kavram olan öz-şefkat kavramının, yakınlık yoluyla ahlaki kayıtsızlığı anlama noktasında önemli bir kavram olduğu düşünülebilir. Öz-şefkat, kişinin kendi acılarına duyarlı olması, kendisine nezaket göstermesi, hata ve kusurlarına yargılayıcı olmayan bir anlayışla yaklaşması, yaşadıklarını insanlığın ortak paydasında görmesi olarak tanımlanmıştır (Neff, 2003). Kişinin kendisine gösterdiği öz-şefkat düzeyi, diğerlerine gösterdiği şefkat ve anlayışı da etkilemektedir. Kişilerin yakınlık yoluyla ahlaki kayıtsızlık sergilemesinin arkasında kendine dair öz-şefkatinin düşük ya da hiç olmadığı düşünülebilir. Kendisine acımasız olan etrafına özellikle yakınlarına daha da acımasız olabilmektedir.

Araştırma sonuçlarında Bandura’nın ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarına ek olarak Türk kültüründe “düşünmemek” mekanizmasının da yer aldığı bulunmuştur. Günümüz dünyasına karşılaşılan pek çok sorunun çözümü düşünme becerileriyle yakından

ilişkilidir. Yaratıcı, eleştirel ve problem çözme becerileri yaşadığımız çağda en çok aranan ve üzerinde durulan temel nitelikler durumuna gelmiştir. Ülkemizde Milli Eğitim Bakanlığı 2013-2014 öğretim yılından itibaren öğrencilerin düşünme becerilerini geliştirmek için “felsefe” ve “düşünme eğitimi” derslerini ortaokul kademesinde 5. ve 6. sınıflarda kademeli olarak başlayarak 7. ve 8. sınıflarda seçmeli ders statüsünde okutulması kararını almıştır (MEB, 2022). Benzer şekilde Çocuklar için Felsefe yaklaşımı, dünyada elliden fazla ülkede okul öncesi ya da ilköğretimden başlayarak uygulanmaktadır (Marashi, 2008). Düşünme becerilerine verilen bu önem aynı zamanda düşünmemenin nelerle sonuçlanabileceğini de düşündürmektedir. Nitekim felsefe tarihinde Hannah Arendt düşünmenin kötülükle ilişkisini araştırmıştır. Arendt’e (1971) göre düşünme insanın doğal bir ihtiyacıdır ve içsel diyaloglar şeklinde ortaya çıkar. Aynı zamanda Arendt (1971) ahlak kavramını toplumsal değil, bireyi ilgilendiren bir mesele olarak ele alır. Doğru ve yanlış kişinin kendisiyle arasında geçen konuşmalarla, düşünme süreçleriyle ilgili olduğunu öne sürer. İnsanların büyük çoğunluğu düşünmeyi daha zor bulduğu için çoğunluğun sesini takip etmektedir. Dolayısıyla vicdan sabit olmayan ve farklı doğruları empoze edebilen bir çoğunluğun sesini ifade etmektedir. Arendt’e göre kişinin içsel diyalogdan, diğer bir ifadeyle düşünmekten mahrum oluşu kötülük için zorunlu olmasa bile yeterli bir koşulu temsil etmektedir, çünkü düşünmek aktif tutulmadığı zaman ortadan kaybolabilen bir özelliğe sahiptir ve devamlı canlı tutulması gerekir. Arendt’e göre düşünme yoksunluğu kötülüğü düşme olasılığını arttırmaktadır ve insanın ahlaki kişi olmasında doğrudan etkili ve zorunlu bir koşul olan yargılama yetisi için de son derece önemlidir (Mahony, 2018).

Ahlaki muhakeme tüm ahlak çalışmalarının temelinde yatmaktadır. Geleneksel ahlak araştırmaları ahlaki muhakeme yetisini temel alarak yürütülmüştür. Kişinin mantığını kullanarak eleştirel analiz yapma yeteneği ahlak için temel bir varsayım hükmündedir. Ahlaki muhakemenin sahip olduğu bu merkezi rol, bu muhakemenin yok olması durumunun da vahametini gösterir niteliktedir. Hiçbir şeyin yaptıklarımızı düşünmekten daha önemli olmadığını dile getiren Arendt (1971), düşünmenin hayatın her alanı için köken oluşunun altını çizmektedir. Bu araştırma sonucunda ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarından biri olan düşünmemek, kişilerin yaptıklarına ya da içinde bulundukları duruma kafa yormamaları, üzerine zihinsel olarak mesai harcamamaları

neticesinde ortaya çıkmıştır. Kişinin düşünmemesi tek başına ahlaki ihlalleri doğurabilmektedir.

Farkındalık ekseninde bilişsel özellikleri ahlaki bağlamda ele alan bir çalışmada, üstbilişin bilinçli farkındalık ve ahlaki üstbiliş arasındaki aracı rolüne dair bir model test edilmiş ve sonuç olarak bilinçli farkındalığın ahlaki üstbilişe üstbiliş aracılığıyla katkı sağladığı bulunmuştur (Arslantürk ve Şamyanlı, 2021). Bu araştırma kişinin kendi zihni ve düşüncelerine yönelik farkındalığının ahlaki düşüncelerine ve ahlaki karar alma süreçlerine de aynı ölçüde dikkat verebildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Ruedy ve Schweitzer (2010) bilinçli farkındalık ve ahlaki karar arasındaki ilişkiyi inceleyerek yüksek farkındalık düzeyine sahip bireylerin ahlaki ihlallere daha az meyletmekte olduklarını bulmuşlardır.

Alt amaç: Ahlaki kayıtsızlığın sonuçları nelerdir?

Sav 2: Ahlaki kayıtsızlık mekanizmalarının kullanılmasıyla yapılan ihlaller, birtakım duyguların yaşanmasına, bazı bedellerin ödenmesine ve birtakım telafi çalışmalarına neden olmaktadır. Pişmanlık, utanç, huzursuzluk, vicdan azabı ve suçluluk duyguları ahlaki kayıtsızlık sonucu ortaya çıkan duygulardır. Ödenen bedeller toplumsal ve bireysel bedel, telifler de hesabı kapatmaya ve geleceğe yönelik telifler olarak tanımlanmıştır.

Özellikle son dönem araştırmalar, duyguların insan yaşamındaki yeri ve işlevinin oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Sosyal etkileşimlerin sürdürülmesinden, problem çözmeye birçok alanda duyguların insan yaşamını düzenlediği belirtilmektedir (Abe ve Izard, 1999). Keltner ve Haidt (1999) korku ve iğrenme gibi duyguların tek bir motivasyonel ve davranışsal işlevi olduğunu belirtirken suçluluk ve utanç gibi sosyal duyguların kişilerarası ilişkileri düzenleyici daha karmaşık işlevleri olduğunu savunmaktadırlar. Aynı zamanda suçluluk ve utanç gibi duygular kendilik bilinci olan duygular olarak nitelendirilir ve bu duygularda benliğin değerlendirilmesi söz konusudur. Her ikisi de kişinin kendisini olumsuz anlamda değerlendirmesi sonucu oluşarak kişisel hatalardan kaynaklı stres duygusu ile birlikte tanımlanmaktadır (Smith, Webster, Parrott ve Eyre, 2002; Wolf, Cohen, Panter ve Insko, 2010). Suçluluk ve utanç yapılan kişisel hatalar, başarısızlıklar ya da toplumsal değerlere aykırı eylemlerin sergilenmesi sonucu hissedilen sıkıntılı duygulardır. Bu duyguların sebep olduğu negatif hisler bir anlamda

ahlaki olmayan davranışı cezalandırma görevi görmektedir (Leary ve Tangney, 2012). Böylelikle bu ahlaki duygular günlük hayatta, sosyal davranışlarımızı yönlendirmede merkezi rol üstlenirler (Schulkin, 2004). Bununla birlikte Tangney (1991) suçluluk ve utanç duygularının ahlaki olarak doğru davranışları gerçekleştirmek, kötü ve yanlış olanlardan kaçınmak için gerekli motivasyonu ve enerjiyi sağladığını öne sürmektedir. Dinçer (2019) üniversite öğrencilerinin suçluluk duygusuna ilişkin algılarını metafor analizi yoluyla inceleyerek metaforların toplamda üç tema ve on üç alt tema altında toplandığını bulgulamıştır. Araştırma sonucu suçluluğun hata yapma, norm ihlali ve olumsuz değerlendirme durumlarında ortaya çıktığını göstermiştir. Suçluluk duygusuna aynı zamanda pişmanlık, vicdan azabı, huzursuzluk, acı çekme, zihin karmaşası gibi olguların da eşlik ettiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda suçluluk duygusunun insanı itiraf etme ve telafi etmeye yönlendirdiği de bulunmuştur. (Wietzker, Buysse, Loeys ve Brondeel, 2012).

Araştırmanın diğer bulgularından olan pişmanlık, genel anlamda kişinin geçmişte yaptığı bir şeyin onaylanmadığını, daha farklı şekilde olmasını istediğini, üzüldüğünü ifade eden ve farkındalıkla gelen bir duyguyu temsil etmektedir. Pişmanlık kişinin kendi eylemlerini muhasebe etmesinin bir sonucu olduğu için düzenleyici ve iyileştirici ahlaki bir özdenetim duygusu olarak ele alınmaktadır. Pişmanlık, insanın ahlaki doğasının zorunlu bir parçası olarak değerlendirilmektedir ve geleceğe yönelik pişmanlık yaratan durumun yeniden oluşmasını önleme ve geçmişin yıkıcı etkisinin yapıcı bir alana dönüşmesi noktasında teşvik edici bir yönü olduğu belirtilmiştir (Landman, 1987; Sijtsema, Zeelenberg ve Lindenberg, 2022). Katılımcıların pişmanlık duygusunun yanı sıra vicdan azabına da değindikleri görülmüştür. Jean-Jacques Rousseau “Emile” isimli eserinde vicdanı, iyi ve kötüyü ayırmayı sağlayan doğuştan gelen tanrısal bir ses, ilahi içgüdü, yanılmaz bir yargıç olarak tanımlamaktadır. Eğitim, felsefe ve psikoloji de geniş yer bulan vicdan kavramı kişinin eylemlerinin ne derece ahlaki olup olmadığını tayin edebilme kabiliyetini temsil etmekte ve kişinin hem kendi eylemlerini hem de diğerlerinin eylemlerini takdir etmesine ya da kınamasını sağlayan bir oto-kontrol mekanizması olarak değerlendirilmektedir. (Topçu, 2018; Rousseau, 2002/1941). Görüldüğü üzere araştırmada katılımcıların ahlaki ihlal gerçekleştiği zaman deneyimledikleri duygular ve telafi teşebbüsleri literatür tarafından da desteklenmektedir.

Ahlaki olmayan eylemlere ilişkin ödenen bedel sosyal psikolojinin olduğu kadar felsefenin de tartıştığı bir konu olup, felsefede kirli eller terimiyle yer bulmuştur. *Jean-Paul Sartre*'in ilk kez 2 Nisan 1948'de Paris'te sahneye konan tiyatro eserinin adı olan kirli eller kavramı, Walzer tarafından 'ahlaki bir sonuç elde etmek için gerçekleştirilen ahlaksız bir eylemi' tanımlamaktadır. Daha çok siyasi arenada kendine yer bulan bu kavram, siyasetçinin ödediği bedel bakımından da değerlendirmektedir. Machiavelli'nin yaklaşımında siyasetçinin, yaptığı kötü işlerin karşılığında ödediği bir bedel söz konusu değilken, Weber'in yaklaşımında bedel, siyasetçinin vicdan azabı çekmesi, iç dünyasında suçluluk ve acı duyması biçiminde karşılık bulmaktadır. Camus'nun yaklaşımında ise bedel, siyasetçinin canıyla eş değerdedir. Walzer'e göre yaptığı doğru olmayan eylemlerin ardından siyasetçinin acı ve suçluluk duyması, vicdan azabı çekmesi son derece kıymetlidir çünkü siyasetçinin acı ve suçluluk duyuyor, vicdan azabı çekiyor olması, onun hem pişman olduğunun tezahürüdür hem de iyi bir insan olduğunun kanıtıdır (Akt: Pınarbaşı, 2020). Bu araştırmada da katılımcıların bir kısmı ahlaki kayıtsızlık durumunun kişinin vicdanında bir yara olarak kişiye bir bedel ödettiğini söylerken bazılarının ise ahlaki kayıtsızlığın kişinin vicdanının hala devrede olduğunun bir göstergesi olarak ahlaki kayıtsızlığa ihtiyaç duymayan kişilere kıyasla vicdanın varlığını gösteren bir değer olarak görülebileceğini ifade etmişlerdir.

Alt amaç: Türkiye'de ahlaki kayıtsızlığa neden olan kolaylaştırıcı faktörler nelerdir?

Sav 3: Türkiye'de ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştıran, sosyal ve bireysel olmak üzere iki temel unsur bulunmaktadır. Sosyal faktörler; sistemsal sorunlar, sosyal etki, kavramların içinin boşaltılması, kültürel öğreti ve kültürel dönüşüm etmenlerini kapsarken bireysel faktörler, yokluk ve yoksunluk, haklı olduğuna inanma, kendini koruma, mizaha vurma, menfaatini düşünme, değerlerin yokluğu, rövanş, ilk adım, bedel ödememiş olma ve sonuç odaklı olma etmenlerinden oluşmaktadır.

İnsanın içinde yaşadığı çevre diğer bir ifade ile kültür, her olguyu etkilediği gibi ahlaki kayıtsızlık olgusunu da etkilemektedir. Araştırmada kültürel öğreti ve kültürel dönüşüm olarak ortaya çıkan alt temaların ahlaki kayıtsızlığı kolaylaştırıcı nedenler arasında olduğu bulunmuştur. Nitekim içinde yaşadığımız dönemin tanımlayıcı olarak kullanılan Post-Truth kavramı araştırma sonuçlarını destekler mahiyettedir. Gerçek ötesi ve hakikat sonrası olarak dilimize çevrilen bu kavram, özellikle siyasi liderlerin

kullandıkları dilin duyarlılıktan uzaklaştığı, neyin doğru neyin yanlış olmasının önemsenmediği, rahatlıkla gerçek olmayan argümanların ileri sürülüp normal kabul edilebildiği söylemlerini temel alarak günümüz dünyasında gelişen teknoloji ve iletişim araçlarıyla bu durumun artık sadece siyasi liderler arasında değil, halk arasında da temel bir etkileşim haline geldiği öne sürülmektedir (Schindler, 2020). Benzer şekilde Kellner (2011), post-modern dönemi geleneksel değerlerin, istikrarın ve kesinliklerin kaybolduğu bir çağ olarak tanımlamaktadır. Post-modern söylemde üst anlatıların hayatımızda yer almadığını, diğer bir ifade ile toplumun din ve ahlak gibi sahip olduğu üst anlatıların net olmayan durumlar olarak görüldüğünü, değerlerin karmaşık bir hale geldiğini ve neticede değer kaybı yaşandığını dile getirmektedir (Kellner, 2011).

Ahlaki kayıtsızlığa etki eden sosyal faktörlerden diğeri kavramların içinin boşaltılması alt teması olarak bulunmuştur. Kavramların günümüz dünyasında özellikle siyasi otoriteler tarafından taşıdıkları anlamdan uzak ve nitelikten yoksun bir şekilde kullanılması, ahlaki ihlallere sebebiyet veren başlıca unsur olarak değerlendirilmektedir. Mora (2008) medyanın gücü altında gelişen yeni kültürün tamamen ticari amaçla hareket ettiğini, endüstri haline geldiğini ve bunun sonucunun bireyleri birbirlerine bağlayan ortak değer kavramlarının çarpıtılması, aşırı abartılması ya da içinin boşaltılması şeklinde kendini gösterdiğini belirtmektedir. Diğer yandan küreselleşmenin yalnızca ekonomik kültürü değil, siyasi, aile, yemek, giyim, eğlence ve dil kültürümüzü de etkilediği, kavramların belirsizleştirilerek, örtülerek, zıt bağlamlarda kullanılarak anlamsız hale gelmesiyle dil terörü yapıldığı ileri sürülmektedir. (Balcı ve Akbulut, 2001; Ünal, 2012)

Kültürün yanı sıra bireyin yakın çevresinin ahlaki kayıtsızlık üzerindeki etkisi de sosyal etki alt temasıyla kavramsallaştırılmıştır. Sosyal etki, bireylerin içinde bulundukları yakın çevrenin etkisi altında ahlaki ihlaller sergilemesini ifade etmektedir. Lise öğrencileriyle yapılan bir araştırmada ahlaki kuralların aile içinde vurgulanma sıklığına göre ahlaki kayıtsızlık düzeyinde anlamlı derecede farklılaşma olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Farklılaşmanın ahlaki kuralların ailede hiç vurgulanmadığını belirten grupla vurgulamanın “çok sık”, “sık” ve “bazen” olduğunu belirten gruplar arasında olduğu görülmüştür. En fazla ahlaki kayıtsızlık puan ortalamasının ailede ahlaki kuralların hiç vurgulanmadığını belirten grupta olduğu, en düşük ortalamasının ise ahlaki kuralların çok sık vurgulandığını belirten grupta olduğu tespit edilmiştir (Gençer, 2020).

Bu çalışmada aynı zamanda, toplumun onay vermediği ahlak dışı davranışlarda ailenin sergilediği yaklaşım biçimine göre ahlaki kayıtsızlık düzeyinin anlamlı şekilde farklılaştığı bulunmuştur. Ahlaki kayıtsızlığa önemli derecede etki eden şeyin ahlaki olmayan davranışın üzerinde durulmaması olduğu açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Farklılaşma toplumun onaylamadığı bir davranış sergilediğinde ailem “pek üzerinde durmaz” diyen grup ile “yanlışımı telafi etmemi beklerler”, “tekrarlanmaması için uyarırlar” ve “ceza verirler” diyen gruplar arasında görülmüştür. Ahlaki kayıtsızlık puan ortalaması en yüksek olan grup “pek üzerinde durmaz” diyen grup olarak bulunmuştur (Gençer, 2020). Bu bulgu bedel ödememiş olmak alt temasını destekler niteliktedir. Nitekim bedel ödememiş olmak, ahlaki kayıtsızlık eylemlerinden sonra herhangi bir yaptırım ya da sonuca maruz kalmamayı ifade etmekte ve ahlaki kayıtsızlığa neden olan faktörlerden birini teşkil etmektedir.

Araştırma sonuçlarından ahlaki kayıtsızlığı ortaya çıkaran faktörler arasında bireysel birtakım etmenlerin de olduğu görülmüştür. Bunlardan yokluk ve yoksunluk ahlaki kayıtsızlığa etki eden önemli faktörlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda alan yazın incelendiğinde, çok düşük alt gelir gruplarında yer alan öğrenciler ile yapılan çalışmalarda, bu grupta yer alan öğrencilerin orta ve üst gruba göre daha fazla ahlaki kayıtsızlık davranışları sergiledikleri bulunmuştur. Genel olarak bakıldığında araştırmanın bulgularını destekler mahiyette, düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip bireylerin ahlaki kayıtsızlık tutumunu daha fazla sergiledikleri görülmektedir (Barchia ve Bussey, 2011; Çetin, 2019; Perren ve Gutzwiller-Helfenfinger, 2012; Thornberg ve Jungert, 2013). Diğer faktörlerden biri olan mizaha vurma, kişinin ahlaki ihlalleri mizah çerçevesinde ele alarak gerçekleştirmesini ifade etmektedir. Mizaha başvurarak ahlaki kayıtsızlık sergilemek Bandura’nın mekanizmalarından iyimser etiketleme mekanizmasıyla benzerlik taşısa da bu alt tema altında yer alan katılımcıların ahlaki kayıtsızlık eylemlerini isimlendirmeden hayatın olağan akışındaki espri bağlamında açıkladıkları ve değerlendirdikleri görülmüştür. Nitekim mizahın negatif işlevlerinin de olduğu, ahlaki olmayan eylemlerin, kabalıkların ve olumsuz içerikli söylemlerin mizahın hoşgörü potasında eritildiği, mizahın temelde saldırganlık barındırdığı da belirtilmiştir (Sanders, 2001; Öğüt Eker, 2014). Türkiye’de lise öğrencileriyle yapılan çalışmalarda birçok ergenin siber zorbalık eylemlerini “şaka” olarak yorumladıkları bulunmuştur (Akça, Sayımer, Salı ve Başak, 2014; Şahin, Sarı, Özer ve Er, 2010; Topçu, Erdur-Baker

ve Çapa-Aydin, 2008). Araştırmanın diğer bulgularından olan ilk adım, ahlaki kayıtsızlığın kişi tarafından ilk kez sergilenme anına temas etmektedir. Bu alt tema, ahlaki ihlal noktasındaki ilk teşebbüslerin devamını da peşinden getirdiğini belirtmektedir. Benzer şekilde bağımlılık çalışmalarında bağımlı olunan maddeyle ilk temasın ve ilk denemenin bağımlılık sürecinin temel basamağını teşkil ettiği sıkça vurgulanmaktadır (Ögel, 2005).

Bireysel faktörler arasında yer alan menfaatini düşünme, değer yoksunluğu ve sonuç odaklı olma alt temaları ahlaki kayıtsızlık ile kişilik özelliklerini araştıran çalışmalarla paralellik göstermektedir. Spor alanında yapılan bir çalışmada narsizmin ahlaki kayıtsızlığı yordadığı bulgusu elde edilmiştir (Jones, Woodman, Barlow ve Roberts, 2017). Ayrıca, ahlaki kayıtsızlığın psikolojide karanlık kişilik özellikleri olarak gruplandırılan üç kişilik özelliği ile- narsizm, psikopati ve makyavelizm ilişkili olduğu belirlenmiştir (Egan, Hughes ve Palmer, 2015; Kapoor, Balaji, Maity ve Jain, 2021; Sijtsema, Garofalo, Jansen ve Klimstra 2019; Yavuz-Birben ve Bacanlı, 2017).

Alt amaç: Ahlaki kayıtsızlık nasıl öğrenilir?

Sav 4: Ahlaki kayıtsızlığın öğrenilmesinde insanın yapısal özellikleri, model alma mekanizması ve tepki olarak ortaya çıkan durumlar etkilidir.

Bir olgunun ya da eylemin nasıl ortaya çıkmış olabileceği, o olguyu anlamak açısından son derece önemlidir. Ahlaki kayıtsızlığın nasıl edinildiğinin bilinmesi, hem ahlaki kayıtsızlığın ortaya çıktığı bağlamı anlamada hem de önleyici tedbirler almada başvurulacak değerli bir kaynaktır. Araştırma sürecinde elde edilen veriler analiz edilirken, ilk olarak insanın yapısal özelliklerine atıf yapıldığı görülmüştür. Bir grup katılımcıya göre insan, ahlaki kayıtsızlık eylemlerini doğası itibarıyla zaten bencil ve kötü olduğu için sergiler, bu sayede doğasında taşıdığı karanlığı ve saldırganlığı dışa vurmuş olur. İnsanın doğasının niteliği neredeyse insanlık kadar eskiye uzanan bir mesele olmuştur. Bu konuda genel olarak, insanın günahkar olarak doğduğu, insanın masum olarak doğduğu ve insanın ne günahkar ne de masum nötr olarak dünyaya geldiği şeklinde üç temel felsefe öğretisi bulunmaktadır. Psikoloji alanında yapılan çalışmalara bakıldığında, Freud'un insanın doğuştan kötü olduğu varsayımını kuramının temeline aldığı görülmektedir. Ona göre kişiliğin özünü, haz temelli hareket eden, vahşi ve saldırgan dürtüler içeren “id” oluşturur. Vicdan olarak fonksiyon gösteren “süperego” ise insanın

özünde olmayan fakat sonradan kişinin ebeveynleri ve çevresiyle girdiği etkileşimle gelişen parçasıdır (Freud, 1995). Goldstein, Rank, Jung, Horney, Fromm, Allport, May, Rogers ve Maslow gibi isimler insanın ileriye doğru, gelişmeye doğru yönelme ve kendini tamamlama eğilimine sahip olduğunu vurgulayarak insan doğasının olumlu ve yapıcı yanlarını öne çıkarmışlardır. Rogers kişinin iç ve dış kısıtlamalardan serbest kaldığında ve kendini herhangi bir yönde hareket etmede özgür hissettiğinde seçeceği yolun kendi kapasite ve yeteneklerini harekete geçirmek yönünde olacağını belirtmiştir (Rogers, 1987). Davranışçı ekol insanın doğuştan herhangi bir eğilimle dünyaya gelmediğini, nötr bir doğaya sahip olduğunu, kişinin yaşantılarının onu ahlak sahibi ya da ahlaktan yoksun bireyler haline getireceğini öne sürmüştür. Bu açıdan pekiştireçler ve ödül-ceza yöntemleri ahlaki eylemlerin öğrenilmesinde son derece belirleyici bir yere sahiptir. Bilişsel yaklaşım, insanın doğasından çok insanın dünyayı nasıl algıladığı ve anlamlandığı üzerine yoğunlaşarak zihinsel süreçleri merkeze almış, zihinsel gelişim basamaklarını tırmanan insanın, dış dünyayı bu çerçevede anlamlandığını savunmuştur. Dolayısıyla ahlak da kişinin zihinsel gelişimi doğrultusunda gelişen bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşımın temsilcilerinden Piaget ve Kohlberg, ahlaki gelişimin zeminine bilişsel gelişimi yerleştirerek ahlakın zihinsel gelişimle paralel gittiğini savunmuşlardır. Zihinsel gelişim evreleri beraberinde ahlaki gelişim evrelerini de getirerek bilişsel kapasitenin elverdiği ölçüde göre bir ahlak anlayışını şekillendiğini öne sürmüşlerdir (Kohlberg ve Hersh, 1977). Görüldüğü üzere insanın doğası meselesi psikoloji alanında oldukça yer bulmuştur.

Model alma, ahlaki kayıtsızlık edinimini açıklayan bir diğer faktör olarak ortaya çıkmıştır. Katılımcılar ahlaki olmayan eylemlerin modelleme yoluyla ortaya çıktığını savunmuşlardır. Nitekim bu sonuç insanın davranışları üzerinde “gözlemleme ve model alma”nın etkisini ortaya koyan birçok çalışmayı da destekler mahiyettedir. Psikoloji tarihinde önemli bir yer tutan “Bobo Doll Deneyi” çocukların kendilerine sunulan davranış modellerine paralel olarak çevresiyle etkileşime girdiklerini göstermiştir. Agresif içerikli modeller agresif oyun ve etkileşim içeriklerine, agresif olmayan içerikler de benzer şekilde etkileşimlere dönüşmüştür. Bandura’nın çalışmaları ahlak ve değer yargılarının gerek olumlu gerekse olumsuz yönde başkalarının davranışlarının gözlemlenmesi, taklit edilmesi, model alınmasıyla benimsenerek öğrenildiğini, sosyal etkilerden ve pekiştireçlerden son derece etkilenecek geliştiğini ortaya koymuştur

(Bandura, Grusec ve Menlove, 1966). İnsan hayatının bütün evrelerinde çevreyi gözlemleyerek kendini geliştirmeye ve gerçekleştirmeye çalışır. Özellikle, kişilik gelişiminin önemli bir aşaması olan ergenlik döneminde rol model ihtiyacı daha da ön plana çıkarak, kişilik oluşumunda özdeşleşme mekanizmasının etkisi güçlü bir şekilde kendini hissettirmektedir. Bu dönem ergenlerin başkalarını gözlemleyerek, taklit ederek ve model olarak kendilerini bulmaya çalıştığı bir dönemdir (Bacanlı, 2013). Kişinin kim olduğunu bulma yolculuğu ve hangi değerler üzerinde bir hayat inşa etmek istediği, tek başına üstesinden gelmek için zor ve sıkıntılı olduğundan bu ihtiyaç, kişinin sosyo-kültürel çevresi, inanç ve düşünce sistemleri tarafından karşılanmaktadır (Fromm, 2004). Bunun yanında, model alınan davranışlar olumsuz ve uygun olmayan eylemleri de kapsamaktadır; çocuklar aile ortamlarında saldırganlık ve şiddet gözlemliyorlarsa, bu yolları sorun çözücü bir davranış olarak öğrenmekte ve kendi hayatlarında da uygulamaya koymaktadırlar (Erdoğan, 2006; Genç, Taylan, Adıgüzel ve Kutlu, 2017; Kağıtçıbaşı, 2017; Kubar ve Kırıl, 2019). Ahlaki kayıtsızlığın model alma yoluyla edinilmesi yapılan araştırmalarla da oldukça desteklenmektedir.

Son olarak ahlaki kayıtsızlığın bir tepki olarak ortaya çıktığı bulunmuştur. Katılımcıların yanıtları incelendiğinde, ahlaki kayıtsızlığın bireylerin karşılanmamış ihtiyaçlarının dışı vurumu, görmüş oldukları sevgisizlik ve değersizliğin yansıması olarak ifade bulunduğu görülmüştür. “Köyü tarafından sevilmeyen çocuk, sonunda o sevgi sıcaklığını hissetmek için köyünü yakar” sözü bu bulguyu açıklar mahiyettedir. Amerikan yapımı “Joker” filmi de (2019) aynı şekilde ötelenen, hor görülen ve değer verilmeden büyüyen Arthur isimli karakterin toplum tarafından da itilmesi ve duygusal yaralanmalara maruz kalmasıyla kötü ve caniliğe dönüşüm sürecini çarpıcı bir şekilde ele almaktadır. Nitekim şiddet davranışı ile güvensiz ve sağlıklı aile yapısının ilişkili olduğunu bulgulayan çok sayıda araştırma mevcuttur. Şiddeti açıklama noktasındaki en önemli değişkenler arasında ebeveynlerin kötü muameleleri, ihmalleri, yetersizlikleri ve aile içinde çatışma ve anlaşmazlık yer almaktadır (Buka ve Earls, 1993; Dahlberg ve Potter, 2001; Genç, Taylan, Adıgüzel ve Kutlu, 2017; Özgür, Yörükoğlu ve Baysan-Arabacı, 2011; Şahin ve Korkut-Owen, 2009). Deci ve Ryan (2000) tüm insanların üç evrensel psikolojik ihtiyaçla dünyaya geldiklerini savunmaktadırlar. Bunlardan ilişki ihtiyacı, güven ve saygı içinde karşılıklı bir ilişki kurabilme istediğini ifade etmektedir. Yeterlilik ihtiyacı, arzulanan sonuçlara ulaşabilme, yetkin hissetme, bir şeyleri yapabilme ve

başarabilmeye dair ihtiyacı tanımlamaktadır. Özerklik ihtiyacı ise seçebilme, karar alabilme, istekleri doğrultusunda tercih yapabilme ve iradeli davranışlar sergileyebilme talebini ifade etmektedir. Deci ve Ryan’a (2000) göre bu üç temel psikolojik ihtiyacın karşılanması, bireyin hayatta kalması, gelişmesi ve diğerleri ile sağlıklı bağlar kurabilmesi için elzemdir ve bu ihtiyaçların karşılanmaması bireyi çeşitli davranışlara yönlendirebilmektedir. Bu üç psikolojik ihtiyaç ile lise düzeyinde olan öğrencilerin saldırganlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmada, ilişki ve yeterlilik ihtiyaçlarının öğrencilerin saldırganlık puanları üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu bulunmuştur (Şahin ve Korkut-Owen, 2009). Nitekim Staub (2003) temel insani ihtiyaçların engellenmesinin düşmanlık duygularının ve saldırganlığın ana nedeni olduğunu öne sürmüştür. Diğer yandan İngiltere’de bir hapishanede yapılan araştırmada, 10 mahkumdan en az sekizinin olumsuz çocukluk deneyimleri bildirdiği bulunmuştur (Ford vd., 2019). Ülkemizde 143 erkek ve 151 mahkumla yapılan bir çalışmada, mahkumların çocukluk yaşantıları arasında fiziksel istismar, fiziksel ihmal, duygusal ihmal ve cinsel istismar bildirdikleri görülmüştür (Yüksel ve Arslan-Çifci, 2017). Olumsuz çocukluk çağı deneyimleri ve suç işleme arasındaki bu ilişki 2019 yılında Amerika’nın California eyaletinde “Şefkat Temelli Hapishane” projesini doğurarak, cezaevi ve mahkum kavramlarını travma perspektifinden yeniden tanımlamıştır. Bu proje, hapishanelerin şifa ve eğitim merkezlerine dönüştürerek mahkumların iyileşmeleri, desteklenmeleri, travma bilinçli birey ve toplum yaratmayı hedefleyerek çalışmalarını sürdürmeye devam etmektedir (<https://compassionprisonproject.org>). Tüm bu çalışmalardan hareketle ahlaki kayıtsızlık eylemlerine bu pencereden bakıldığında insanın iç savaşının dışarı yansması olarak nitelendirilebileceği, değişim ve dönüşüm için bir sinyal görevi gördüğü söylenebilir.

Alt amaç: Ahlaki kayıtsızlık nasıl önlenir?

Sav 5: Ahlaki kayıtsızlık, hukuki düzenin sağlanması, eğitim ve psikolojik olgunluk süreçleriyle önlenir. Eğitim, aile terbiyesi, kurumsal eğitim desteği ve dini eğitimi kapsarken, psikolojik olgunluk ise kendini tanıma, ahlaki muhakeme ve empatiyi kapsamaktadır.

Ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde katılımcılardan çoğunun hukuki düzene, cezaya ve yaptırıma vurgu yaptıkları görülmüştür. Devletin politika olarak bu hususları nasıl ele

aldığının, uyguladığı yaptırımların, denetleme gücünün, meseleyi ne kadar öncelikli hale getirdiğinin ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde etkili bir role sahip olduğunu dile getirmişlerdir. Bu anlamda özellikle yurt dışı deneyimi olan katılımcıların Avrupa ülkelerinden örnekler vererek, ülkemizle kıyas yaptıkları görülmüştür. Gölcüklü (1996) cezayı toplumsal refahın kalitesi, devlet ve hukuki düzenin devam için zorunlu olarak değerlendirmiş, bir suç karşısında devlet tarafından uygulanan yaptırım olarak tanımlanmıştır. Cezalar hem adaletin yerini bulmasını hem de bozulan ahlak dengesinin yeniden tesisini amaçlayarak toplumsal yaşamın en önemli düzenleyicisi olarak nitelendirilmektedir. Kıymetli Türk düşünürü olan GÜNGÖR, ahlak, hukuk ve devlet ilişkisi üzerine önemle durmuştur. Ona göre hukuk, ahlakın koruyucusu, devlet de hukukun kollayıcısı olmalıdır. “Hukuk bizim ahlak nizamımızı koruyan bir sistem olmakla beraber, o da yine ahlakın desteği ile ayakta durabilir. Devlet ahlaklı insanların cemiyetteki hakimiyetini belirten bir müessese olarak ortaya çıkar.” (GÜNGÖR, 2010:157). Aynı zamanda GÜNGÖR (2010), ahlakın hukukun caydırıcı yaptırımları ile desteklenmesi gerektiğini, devletin kanunlar yoluyla ahlakı korumaya yönelik işlevini yerine getirmesi gerektiğini aksi takdirde ahlaki normların toplum tarafından önemsiz hale geleceğini ve ahlaki olmayana meyil olacağını belirtmiştir. Zamanla bu sürecin hem şahıs bazında hem de toplum bazında bir çürümeye doğru gideceğini vurgulamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Adalet Hizmetlerinde Etkinlik Özel İhtisas Komisyonu Raporunda (2000:35) İtalyan hukukçu Becceria’nın etkin bir hukuk düzeninin önemine atfen bir sözü yer almaktadır: “Cezaların etkisi, cezanın ağırlığında ve şiddetinde değil mutlaka uygulanacağı ve hiçbir suçlunun cezadan kurtulamayacağı inancında yatar. Bu inanç zedelendiği oranda suçlar da artacaktır.” Aslan (2008) Türk vergi sisteminde cezai yaptırımların etkisini incelediği çalışmasında, vergi borcu olanların sorumluluklarını yerine getirme noktasında kaçma eğilimine sahip olduklarını fakat bu kişilerin kaçınamayacağı güvenlik tedbirlerine tabi tutulması durumunda başarılı sonuçlar alındığını belirtmiştir. Aynı zamanda meslek mensuplarının mevcut ceza sisteminin etkililiğine dair görüşleri de alınarak çoğunluğunun denetiminin arttırılması yönünde görüş beyan ettikleri bulunmuştur.

Eğitim, ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde başvurulması gereken bir diğer yol olarak bulunmuştur. Ailenin önemi, insan hayatının ve eğitiminin dayandığı temel kurum oluşundan ileri gelmektedir. İnsan yaşamında bu denli etki ve öneme sahip ailenin ahlak

konusunda da hiç şüphesiz tartışılmaz bir yeri vardır. Sevgi ve güven ortamında büyüyen bireylerin ebeveynlerini model alması ve ailede gördükleri temel değerleri ve ahlaki davranışları içselleştirmesi daha kolay olmaktadır (Cüceloğlu, 1993). Araştırmalar, eleştirel, düşmanca, sürekli müdahaleci olan, savunmacı ve katı davranan ailelerin çocuklarının ileri ahlak basamaklarına geçmekte zorlandıklarını göstermektedir (Lollis, van Engen, Burns, Novvack ve Ross, 1999). Diğer yandan ebeveynleri destekleyici ve sıcak tutuma sahip ergenler, olumsuz türde tutum sergileyen ailelerin çocuklarına göre anne ve babalarını daha yüksek oranda ahlaki referans olarak gösterdikleri bulunmuştur (Bednar ve Fisher, 2003).

Ahlak eğitimin ilk olarak ailede başladığı, aile terbiyesinin ahlaki kayıtsızlığın engellenmesinde son derece önemli olduğu vurgulanmıştır. Katılımcılar, insanın yuvasında öğrendiklerinin yaşam boyu süren temel değerler haline geldiğini belirtmişlerdir. Aile hiç şüphesiz insanla ilgili araştırılan neredeyse her olguda en etkili faktörlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Ahlak alanı da bu olgulardan biridir. Aile, eğitimin en iyi gerçekleştirilebileceği yer olarak değerlendirilmekte, insanın temel değerleri ve ahlaki davranışları öğrendiği ilk yer olarak nitelendirilmektedir (Yörükoğlu, 1989). Ülkemizde yapılan bir araştırmada, toplumun onaylamadığı ahlak dışı davranışlar konusunda ailenin sergilediği yaklaşıma göre lise öğrencilerinin ahlaki kayıtsızlık düzeylerinin anlamlı bir şekilde farklılaştığı bulgulanmıştır. Sonuçlar ahlak dışı davranışları cezalandırmanın ya da tamamen kayıtsız kalmanın söz konusu davranışları olumlu etkilemediğini aksine teşvik edici olduğunu göstermektedir (Gencer, 2020). Bir diğer çalışmada, ebeveyn red algısı yüksek çocukların, empati ve problem çözme düzeylerinin düşük, ahlaki çözülme düzeylerinin yüksek olduğu ve bu faktörler aracılığı ile çocukların yüksek düzeyde kardeş ve akran zorbalığı sergiledikleri görülmüştür (Kandemir-Özdiñç, 2019).

Yapılan analizler sonucunda ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde kurumsal eğitime de vurgu yapıldığı bulunmuştur. Katılımcılar okulların da ahlaki kayıtsızlığı önlemede önemli ve etkili bir paydaş olduklarını belirtmiştir. Bandura, çalışmaları neticesinde ulaştığı en genel haliyle “insanın çoğu şeyi gözlemleyerek öğrendiği” sonucunun eğitimciler açısından önemini vurgulamış, ahlaki değerleri benimseyip öğrenme ve davranışa dönüştürme konusunda çocuklara örnek/model olma gibi önemli bir görevi de yerine getirmekle yükümlü olduklarını dile getirmiştir (Bandura, 1977). Aynı zamanda

eğitim faaliyetlerinin, çocukların sosyal ve duygusal gelişimlerini destekleyici çalışma ve amaçları kapsamının yanı sıra insani ve ahlaki değerleri kazandırmayı da hedeflemesi gerektiği savunulmaktadır (Yuvacı, Şafak ve Şirin, 2013). Bu bağlamda psiko-eğitim programlarının ahlak alanı için de etkili bir araç olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Yavuz-Birben (2019) çalışmasında ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik bir eğitim programı geliştirerek programın lise öğrencilerine etkisini değerlendirmiştir. Ahlaki Kayıtsızlık Farkındalık Eğitim Programının öğrencilerin ahlaki kayıtsızlık düzeylerini anlamlı olarak azalttığı ve etkililiğinin sonrasında da devam ettiğini bulmuştur. Çalışma grubunda yer alan öğrenciler, son oturumda alınan geri bildirimde programın kendilerini alternatifli düşünme, önyargıyı aşma, empatik yaklaşma, sorun çözme, kendini ifade edebilme ve grupça çalışma gibi konularda geliştirdiğini belirtmişlerdir. Erbaş (2017) çalışmasında seçim kuramına dayalı olarak bir psiko-eğitim programı uygulayarak ergenlerin riskli davranışları ve iyilik hali üzerindeki etkisini değerlendirmiştir. Sonuç olarak uygulanan programın ergenlerin antisosyal davranış düzeyleri, alkol kullanma düzeyleri, intihar eğilimi düzeyleri gibi riskli davranışları üzerinde azaltıcı etkisinin olduğu görülmüştür. Kılıçarslan (2016) ergenlerde görülen saldırgan davranışlara yönelik ergenlere ve ebeveynlere uyguladığı psiko-eğitim programının ergenlerin saldırgan davranışlarını azalttığını, ebeveynlerin anne-baba olma becerilerini ve ilişkilerini geliştirdiğini, stres düzeylerini anlamlı derecede düşürerek uzun süreli bir etki oluşturduğunu bulmuştur. Peker (2013), araştırmasında lise öğrencilerinde problemlili internet kullanımı ve siber zorbalık durumlarına insani değerler yönelimli psiko-eğitim programının etkisini incelemiş ve programın problemlili internet kullanımı ve siber zorbalık düzeyini azaltmada etkili olduğunu bulmuştur.

Katılımcıların eğitim kuramlarının yanı sıra din eğitimine de vurgu yaptıkları bulunmuştur. Dini bilgi ve alt yapının insanda koruyucu bir kalkan görevi gördüğünü ve ahlaki olmayan eylemlerden sakınmayı sağladığını belirtmişlerdir. Din ile ahlak ilişkisi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, ahlaki olgunluk ile dini inanç arasında pozitif yönlü (Çakmak, 2022; Kara ve Aydın, 2011), dini tutum ile ahlaki yüreklilik ve adaletle duyarlılık arasında da pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir (Ayhan, 2019). Uysal (1996) yürüttüğü çalışmada, dindar bireylerin uyumlu, şefkatli, sabırlı, kendini hatalarında ve ihmallerinde suçlayan ve düzen konusunda öne çıkan bireyler olarak bulgulamıştır. Ahlak, din ve inançtan aldığı bir yaptırım gücüne sahiptir. Dinin yaptırım

gücü ilahi olan hükümleri kapsadığından, din için temel olan şeyler ahlak içinde en açık ve temel bir unsur olmaktadır (Erdem, 2003). Süslü'nün (2006) yürüttüğü bir araştırmada, örneklem grubundaki bireylerin % 52,4'ü, ahlaklı olma ile dindarlık arasında bir ilişkinin olması gerektiğini belirtmiştir. Süslü (2006), bu araştırma verilerine dayanarak teorik anlamda dinin ahlak üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğuna dair güçlü bir kabulün bulunduğunu ifade etmektedir. “Bir insan ya da toplum için Tanrı inancı ne kadar güçlüyse ahlak da o derecede güçlüdür” yargısının dinin ahlaki kaidelerinin kabulü üzerinde etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Geyer ve Baumeister (2005) öz-kontrolü temel bir değer olarak tanımlayarak, dinin öz-kontrol aracılığı ile ahlaka katkı sağladığını belirtmektedirler. Diğer yandan, Iwuagwu (2019) ahlak ve dinin birbirlerinden hem kavramsal açıdan hem de nihai hedefleri bakımından farklı olmalarına rağmen daha iyi bir toplum yapısına kavuşmak için birbirlerini tamamlayıcı unsurlar olduklarını öne sürmektedir. Ülkemizde yapılan bir araştırmada kadına yönelik aile içi şiddet, ahlaki çözülme (kayıtsızlık) ve dindarlık arasındaki ilişki incelenmiş, ilk olarak ahlaki çözülme eğilimi ve dindarlık arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Dindarlık düzeyi yüksek olan katılımcıların ahlaki çözülme eğilimlerinin düşük olduğu bulunmuştur. Diğer yandan dindarlık düzeyi ile psikolojik ve fiziksel şiddet arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dindarlık düzeyi artarken eşe yönelik psikolojik ve fiziksel şiddet azalmaktadır (Gülmez, 2014).

Katılımcılar ahlaki kayıtsızlığı önlemede psikolojik araçlar olarak kendini tanıma, ahlaki muhakeme ve empati becerilerinin geliştirilmesinin de önemli olduğunu dile getirmişlerdir. Ahlaki kayıtsızlığın önlenmesinde kendini tanıma becerisi öz-farkındalık, öz-eleştiri ve öz-denetim bileşenlerini kapsamaktadır. Öz-farkındalık ve ahlaki davranış arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmada öz-farkındalığın dürtüsellliği ve norm dışı eylemlerde bulunmayı ters yönde etkilediği bulgusu ortaya çıkmıştır (Diener ve Wallbom, 1976). Benzer şekilde Georgiou, Charalambous ve Stavrinos (2020) farkındalık, dürtüsellik, ahlaki kayıtsızlık ve okullardaki zorbalık davranışlarını yapısal eşitlik modeliyle inceleyerek, farkındalığın hem dürtüsellik hem de ahlaki kayıtsızlık üzerinde anlamlı derecede negatif yönde bir etkisinin olduğunu ve bu ilişki yapısının okullardaki zorbalık eylemleri üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu bulmuşlardır.

Öz-denetim sistemi Bandura'nın ahlaki kayıtsızlığın nasıl meydana geldiğini açıklarken kullandığı en temel kavramlardan biridir. Bandura'ya göre her insan çevreden

aldığı geri bildirimleri baz alarak kendini düzenleme sürecine girmektedir; eylemlerinin uygun olup olmadığı, olmadığı durumlarından neler yapması gerektiği gibi hususları bu düzenleme mekanizması sağlamaktadır. Ahlaki kayıtsızlık durumu ise öz-denetim diğer bir ifade ile öz-düzenleyici mekanizmaların devre dışı ya da etkisiz hale getirilmesiyle meydana gelmektedir. Öz-denetim mekanizması kişinin düşüncesi ile davranışına aracılık etmekte ve bu aracının ortadan kalmasıyla kişi ahlak dışı eylemlerini meşrulaştırmak için bir dizi mekanizmaya başvurmaktadır. Ahlaki kayıtsızlık bir anlamda kişinin kendini denetleyememesini ifade etmektedir (Bandura, 2002; Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996). Bir grup girişimci ile yapılan bir araştırmada, öz-denetim becerisi yüksek olanların ahlaki muhakeme yeteneğinin de yüksek olduğu, düşük öz-denetim becerisine sahip olanların ahlaki meselelere sadece kayıp ve kazanç penceresinden baktığı bulunmuştur (Bryant, 2009).

Ahlaki muhakeme, ahlaki duygu ve ahlaki motivasyon ahlakın üç temel bileşeni olarak değerlendirilmektedir (Campbelle ve Kumar, 2012). Ahlaki muhakeme, bireylerin ahlaki çatışmalarla uğraşırken bir dizi bilişsel beceriyi işleme almasını ifade etmektedir. Bu bilişsel beceriler, çatışmanın tanımlanmasını, sınırlandırılmasını, değerlendirilmesini ve çözülmesini içermektedir (Elm ve Nichols, 1993). Kohlberg ahlaki muhakemenin ahlaki eylemi ortaya çıkarmada tek belirgin faktör olduğunu savunmuştur. Ona göre ahlaki muhakeme geliştikçe, ahlaki durumlarda karar vermesi gereken bireyler ahlaki ilkelere göre hareket etmeye daha meyilli hale gelecek ve ahlaki ilkeler evrensel bir niteliğe bürünecektir. Dolayısıyla kişiyi ahlaklı olmaya motive eden şey onun ahlaki muhakemesidir (Kohlberg ve Hersh, 1977). Diğer yandan ahlaki yargı yeteneği gelişmiş kişilerin aynı zamanda rasyonel ve eleştirel düşünme yetisine sahip, farklı düşünce ve fikirleri dinleyebilen, değerlendirebilen, gerektiğinde kendi düşüncelerini revize edebilen bireyler olduğu görülmektedir (Çiftçi-Arıdağ, 2001). Ahlaki muhakeme bazı eğitim programlarının temel çerçevesi olarak kullanılmış, ahlaki muhakeme temelli çevre eğitiminin öğretmen adaylarının çevre kimliklerini geliştirmeye ve çevreye yönelik materyalist eğilimleri anlamlı derecede azalttığı görülmüştür (Saraç ve Sarıkaya, 2020).

Empati becerisinin ahlakla ilişkisini araştıran çalışmalara bakıldığında, empatinin ahlaki yargıya ve ahlaki eylemlere katkı sağladığı ve ahlaki eylemleri yordamada önemli bir değişken olduğu yönündedir (Decety ve Cowell, 2014; Hoffman, 1989). Aynı zamanda, empati becerisinin ahlaki kayıtsızlıkla negatif yönde bir ilişkiye sahip olduğu

görülmüştür (Yavuz-Birben ve Bacanlı, 2017). Menesini, Palladino ve Nocentini'nin (2015) bir çocuğun empati eksikliği yaşamasının ahlaki kayıtsızlığın bilişsel yönüne etkide bulunduğunu belirtmişlerdir. Empati eksikliğinin zorbalık ya da diğer ahlaki kayıtsızlık eylemlerini attırıcı bir yanı olduğuna dair yapılan çalışmalar da mevcuttur (Jolliffe ve Farrington, 2006; Kokkinos ve Kipritsi, 2012; Nusantara, Sugiharto ve Mulawarman, 2020; Zych ve Llorent, 2019). Empatiyi geliştirmek ve olumlu sosyal davranışların arttırmak ahlaki kayıtsızlık eylemlerinin ortaya çıkma ihtimalini düşürmektedir. Buna ek olarak, ahlaki kayıtsızlıkla pozitif ilişkili değişkenler olan akran zorbalığının ve siber zorbalığın önlenmesinde önemli koruyucu faktör olarak değerlendirilmektedir (Wachs, 2012). Belirtilen çalışmalar araştırma bulgularını destekler mahiyette olup, kendini tanıma, ahlaki muhakeme ve empati becerilerinin ahlaki kayıtsızlığın ortaya çıkma ihtimalini oldukça düşürdüğünü göstermektedir.

Alt amaç: Nitel aşamada elde edilen verilerle kültüre duyarlı olarak geliştirilmek istenen Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı mıdır?

Sav 6: Nitel analizlerden elde edilen verilerle kültüre duyarlı, 18 yaş üstü bireyler için geliştirilmiş Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği geçerli ve güvenli bir ölçme aracı olarak bulunmuştur.

Araştırmanın nitel aşamasının verileri kullanılarak geliştirilen Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği'nin toplamda 15 maddeden oluşan dört faktöre sahip geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu tespit edilmiştir. Yapılan açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi sonucunda maddeler sırasıyla Durumla İlgili Gereçekler, Mağdurla İlgili Gereçekler, Yakın Çevreyle İlgili Gereçekler ve ters maddelerin oluşturduğu Ahlaki Kayıtsızlığa Mesafe başlıkları altında toplanmıştır. Araştırmanın nitel aşamasında, sekizi önceden literatürde tanımlı, ikisi bu çalışmayla ortaya çıkan toplamda 10 ahlaki kayıtsızlık mekanizması elde edilmiştir. Ölçek maddeleri hazırlanırken her bir mekanizmayı temsil eden maddeler hazırlanmıştır. Hazırlanan 29 maddenin analizleri neticesinde faktör yükü düşük olan maddeler ölçekten çıkartılmış ve ölçeğin son halinde Sorumluluğu Başkasına Verme mekanizması hariç diğer dokuz mekanizmanın temsil edildiği maddeler yer almıştır.

Ölçeğin dört alt boyutlu bir yapıya sahip olmasının yapısal eşitlik model sınamalarında avantaj sağlayacağı düşünülmektedir. Madde sayısının azlığı da ölçeğin sahip olduğu bir diğer avantaj olarak değerlendirilmektedir.

Gezici-Yalçın vd. (2016) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği'nde orijinal çalışmada sekiz sosyo-bilişsel mekanizma yer almasına karşın tek faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Tek faktörlü bu yapı toplam varyansın %16.2'sini açıklamaktadır. Diğer yandan Emekçioğlu ve Aydoğan (2019), Türkçe uyarlama çalışmalarında Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği'ni orijinal ölçekte (Moore, Detert, Trevino, Baker ve Mayer, 2021) olduğu gibi sekiz maddeli ve tek faktörlü bir yapı gösterdiğini tespit etmişlerdir. Bu çalışmayla dört alt boyut elde edilmiş olup, ölçek toplam varyansın %33'ünü açıklamaktadır. Ayrıca ölçekte yer alan ters maddelerin ölçeğin geçerliğine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Ölçme aracının geliştirilmesi sürecinde yapılan uygulamalarda alınan geri bildirimler ölçeği doldurmanın zor olduğu yönünde olmuştur. Bunun nedeni, ahlaki kayıtsızlık kavramı doğrudan ölçmenin mümkün olmamasına bağlı olabilir. Diğer bir ifade ile ahlaki kayıtsızlık, bir eylem ya da durumun doğru ya da yanlışlığı üzerinden değil, eylem ya da durumun doğru ya da yanlışlığının bir gerekçeye dayandırılmasıyla ölçülmektedir. Bu da ölçek maddelerinde, hem durumu örnekleyecek bir konu, hem kişinin durumu nasıl gördüğüne ilişkin bir yargı, hem de bu yargının gerekçesinin aynı cümlede ifade edilmesini gerektirmektedir. Bu gereklilikler ahlaki kayıtsızlığın ölçülmesini güç hale getirmekte, bazen soruların iki kez okunmasına bazen de soruların tam anlaşılmadan yanıtlanmasına neden olabilmektedir. Benzer bir anlaşılma güçlüğüne diğer uyarlaması yapılmış ahlaki uzaklaşma ya da kayıtsızlık ölçeklerinde de olduğu görülmüştür.

Alt amaç: Ahlaki kayıtsızlık çeşitli demografik değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?

Sav 7: Yapılan analizlerde ahlaki kayıtsızlığın sosyo-ekonomik düzeye göre farklılaşmadığı fakat cinsiyet ve eğitim düzeyi değişkenlerine göre farklılaştığı görülmüştür.

Ahlaki kayıtsızlığın demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini incelemek için yapılan analizlerde sosyo-ekonomik düzeyde anlamlı bir farklılık

göstermediği görülmüştür. Bunun nedeni çalışma grubunda yer alan bireylerin çoğunluğunun sosyo ekonomik durumunun düşük düzeyde olmamasına bağlı olabilir. Eğitim düzeyi açısından incelendiğinde de analiz sonuçlarına göre durumla ilgili, mağdurla ilgili ve yakın çevreyle ilgili alt boyutlarda MAKÖ toplam puanlarının, katılımcıların eğitim düzeylerine göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmektedir. Ancak analiz sonuçları, ahlaki kayıtsızlığa mesafe boyutu puanlarının katılımcıların eğitim düzeylerine göre lisans ve ön lisans mezunu katılımcıların lehine, lise ve altı düzeyde eğitim düzeyine sahip olanlara kıyasla anlamlı düzeyde farklılaştığını göstermiştir. Öte yandan lisansüstü grubun, lisans ve lise ve altında olan grupla anlamlı farka sahip olmamakla beraber ahlaki kayıtsızlığa mesafe puan ortalamalarının yüksek olduğu da görülmektedir. Lisans düzeyinin daha az eğitilmiş gruptan anlamlı farklı olması ve lisansüstü düzeyin de anlamlı olmasa da ortalamasının yüksek olması, eğitimin ahlaki kayıtsızlığa mesafe konusunda etkili olabileceğinin işaretini vermektedir.

Eğitim, iş ya da gelir gibi kaynaklarda düşük düzeye sahip bireylerin, tehdit ya da baskı kurarak güç elde etmeye ve şiddeti daha çok kullanmaya yatkın oldukları öne sürülmektedir (Straus, 1992). Eğitim düzeyi ahlaki kayıtsızlık bağlamında incelendiğinde yapılan araştırmalar eğitim düzeyi ile ahlaki kayıtsızlık arasında bir ilişki olmadığı yönünde sonuçlar vermiştir (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996; Osofsky, Bandura ve Zimbardo, 2005). Diğer yandan Türkiye’de yapılan bir araştırmada ahlaki kayıtsızlık eğiliminin en çok ilköğretim ve okuma yazma seviyesinde eğitime sahip olanlarda, en az ise lisans ve lisansüstü düzeyde eğitime sahip olanlarda görüldüğü bulunmuştur (Gülmez, 2014).

Yapılan bir araştırmada, vergi ödeme davranışı ve kişinin eğitim düzeyi arasındaki ilişkide asıl belirleyici faktörün eğitimin kişiye toplumsal değerleri ne derece kazandırıp kazandırmadığı olduğu öne sürülmüştür. Nitekim eğitim, vergi ödeme davranışı üzerinde olumsuz etkiye sahiptir, çünkü eğitim düzeyi yükseldikçe kişi daha fazla vergi kaçırma fırsatlarına vakıf olacaktır. Eğitim toplumsal normları içselleştirme ile beraber düşünüldüğünde vergi ödeme davranışı üzerindeki etkisinin olumlu olduğu belirtilmiştir (Chan, Troutman ve O’Byrne, 2000).

Cinsiyet değişkeni açısından incelendiğinde, analiz sonuçlarına göre ölçeğin mağdurla ilgili gerekçeler alt boyutu puanları cinsiyet değişkenine göre anlamlı düzeyde

farklılaşmamaktadır. Durumla ilgili gerekçeler alt boyutu ve MAKÖ toplam puanlarının erkek katılımcılar lehine; yakın çevreyle ilgili gerekçeler ve ahlaki kayıtsızlığa mesafe alt boyutu puanlarının ise kadınlar lehine anlamlı düzeyde farklılaştığı saptanmıştır. Erkeklerin ahlaki kayıtsızlık düzeylerinin kadınlara göre daha yüksek çıkması alanda yer alan diğer çalışmalarla da desteklenmektedir (Bandura, 1996; De Caroli ve Sagone, 2014; De Caroli ve Sagone, 2014a; Gencer, 2020; Haddock ve Jimmerson, 2017; Houwing ve Bussey, 2017; Paciello, Fida, Tramontano, Lupinetti ve Caprara, 2008; Thornberg ve Jungert, 2013; Turan, 2021; Özalp ve Yirci, 2019). Özgüleç (2001) ise ahlaki yargı ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki bulmamıştır.

Erkekler ve kadınlar arasında ahlaki kayıtsızlık açısından ortaya çıkan bu farka ilişkin Paciello ve arkadaşları (2008) erkeklerin kendilerini haklı çıkarma eğilimlerinin kızlara göre fazla olduğunu belirterek bu durumun ahlaki kayıtsızlığın sergilenmesinde bir faktör olduğunu belirtmiştir. Bir diğer unsur olarak kadınların erkeklere göre etik ve etik olmayan davranışları ayırt etmeye daha fazla önem verdiği belirlenmiştir (Frank, Crown ve Spake, 1997). Ayrıca kadınların erkeklere göre etik olmayan eylemlerin gerçek anlamda gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin değerlendirilmesinde daha doğru tespitler yaptıkları bulunmuştur (Fiske ve Taylor 1984; Schminke, Ambrose ve Miles, 2003). Son olarak erkeklerin empati ve suçluluk gibi duygularda kızlardan daha düşük olmasının, ahlaki kayıtsızlık düzeyinde erkeklerin yüksek çıktığını açıklayan bir diğer unsur olarak değerlendirilmiştir (Bussey, Quinn ve Dobson, 2015; Bandura, 2002; Kokkinos ve Kipritsi, 2018).

Diğer yandan kadınların yakın çevreyle ilgili gerekçeler alt boyutunda erkeklere göre anlamlı bir farklılık göstermesi kadınların daha ilişki odaklı olması ile açıklanabilir. Nitekim kadınlara iyi ilişki kurma (Ramet, 1996) ve diğerini bakım verip gözetme (Badgett ve Folbre, 2008) gibi muhatap odaklı cinsiyet rolleri yüklenmektedir. Gilligan (1982) da kadınların erkeklerden farklı bir ahlaki gelişim çizgisi gösterdiğini öne sürerek kadınların bağlanma, sorumluluk, ilişkiyi sürdürme gibi ilişkisel değerleri fazla ön planda tuttuğunu belirtmektedir. Buradan hareketle ahlak anlayışında ortaya çıkan bu farklılığın ahlaki kayıtsızlık anlayışında da ortaya çıkabileceği, ilişkisel faktörlerin hem ahlaki hem de ahlaki olmayan durumlarda temel rol aldığı söylenebilir.

Yakın çevre ile ilgili gerekçeler alt boyutunda yer alan maddeler incelendiğinde “Arkadaş ortamındaki dedikoduya katılmak yanlış bir şey değildir” ve “Başkasına kızdığımda, hırsımı eşimden çıkarmam yanlış değildir” maddelerinin daha çok kadınlara ait bağlam olarak algılandığı dolayısıyla kadınların daha yüksek puan almaları ile neticelendiği düşünülebilir. Gerek dedikodu ortamının gerekse hırsını eşinden çıkarma olgusunun yüzyıllardır örselenmiş ve savunmasız bırakılmış kadınların bir anlamda tepki verme şekilleri olarak tanımlanabileceği düşünülmektedir.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra, ahlaki kayıtsızlığa kültürel bir pencereden bakmayı uman bu araştırma ile yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla, literatürde varolan sekiz ahlaki kayıtsızlık mekanizmanın Türkiye kültüründe de karşılığının olduğu görülmüştür. Bunlara ilave olarak, bu mekanizmalara girmediği düşünülen yakınlık ve düşünmeme yoluyla ahlaki kayıtsızlığın gerekçelendirilebilmesinin de bu araştırmada çıkan bulgular arasında olduğu söylenebilir. Ayrıca, katılımcıların ifadelerinden de yararlanarak; durumla, mağdurla ve yakın çevreyle ilgili gerekçeler ve ahlaki kayıtsızlığa mesafe olarak adlandırılan dört alt boyutlu ve 15 maddeli bir ölçek geliştirilmiş ve Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği olarak adlandırılmıştır.

5.2. Öneriler

Bu çalışma kapsamında içinde yaşadığımız kültürde ahlaki kayıtsızlığın nasıl gerçekleştiği incelenmiş ve ahlaki kayıtsızlığı ölçmeye yönelik bir ölçek geliştirilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre kuramsal çalışan araştırmacılara, eğitim kurumlarında görev yapan eğitimcilere ve alanda çalışan uzmanlara yönelik öneriler şu şekildedir:

- Katılımcıların öncelikle kendi deneyimlerine dayalı olarak ahlaki kayıtsızlık yaptıkları durumlara yönelik sorulan sorulara cevap verme konusunda çekimser oldukları görülmüştür. Bu çekimserlik, bazen yaşadıkları küçük olaylara dayandırarak, genellikle de tanık oldukları ya da genel gözlemleriyle edindikleri deneyimlere göre cevap vermelerine neden olmuştur. Yapılacak başka çalışmalarda bu dezavantajı bertaraf etmek için katılımlı gözlem yoluyla veri toplanması düşünülebilir.
- Görüşme yapılan kişilerin özellikle bir kısmının zengin içerik sağladığı görüldüğü için, kuramsal doygunluğa ulaşıldığı düşünülüp görüşmelere son verilmesine rağmen araştırmacının ulaşabildiği kişilerden farklı çalışma gruplarıyla daha

zengin bir içeriğe ulaşılması mümkün olabilir. Yetişkin bireylerle gerçekleştirilen bu çalışma farklı yaş gruplarıyla yapılabilir.

- Bu araştırma kapsamında geliştirilmiş olan Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği kullanılarak farklı değişkenlerle birlikte ahlaki kayıtsızlık kavramını ele alan modeller sınanabilir.
- Ahlaki kayıtsızlık durumunu yaygın bir şekilde yapan spesifik gruplarla (suça karışanlar, terör örgütüne katılmış olanlar, cemaat gibi gruplarda yer alanlar) benzer çalışmalar yapılabilir.
- Ahlaki kayıtsızlık nedeniyle elde edilen sonuçların niteliğini inceleyen çalışmalar yapılabilir.
- Ahlaki kayıtsızlık durumlarının yaygınlaşmasının toplumsal yaptırımlar ve hukuki düzen ile ilişkili bulunduğu, araştırma sürecinde katılımcıların sıklıkla dile getirdiği bir tema olmuştur. Bu bağlamda hukuki yaptırımlar güçlendirilebilir.
- Araştırma sürecinde katılımcılara yöneltilen sorulardan bir olan “Ahlaki kayıtsızlık önlenebilir mi? Nasıl?” sorusuna verilen cevaplarda sıklıkla okullarda ve aile eğitimlerinde ahlaki kayıtsızlığa yönelik farkındalık çalışmalarının yapılmasını önleyici etkisi olacağı belirtilmişti. Ahlaki kayıtsızlık içeren durumları betimleyen hikayeler aracılığıyla mekanizmanın gerekçesinin farkındalığına yönelik çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalarda film gibi etki gücü yüksek araçlardan yararlanılabilir.
- Farklı yaş ve gruplara ahlaki kayıtsızlığı azaltabilme konusunda psikoeğitim çalışmaları yapılabilir.
- Ahlaki kayıtsızlıkta cinsiyet faktörü incelendiğinde, literatürde yer alan çoğu çalışmada erkeklerin kadınlara göre daha yüksek puan aldıkları görülürken kültüre duyarlı yapılan bu çalışmada yakın çevreyle ilgili durumlar alt boyutunda kadınların daha yüksek puan aldıkları görülmüştür. Bu durumun sebepleri araştırılabilir.

KAYNAKLAR

- Abe, J. A. A. and Izard, C. E. (1999). The developmental functions of emotions: An analysis in terms of differential emotions theory. *Cognition & Emotion*, 13(5), 523-549.
- Akarsu, B. (1993). *Ahlak öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akça, E. B., Sayımer, İ., Salı, J. B. ve Başak, B. E. (2014). Okulda siber zorbalığın nedenleri, türleri ve medya okuryazarlığı eğitiminin önleyici çalışmalarındaki yeri. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 17-30.
- Aktan, C. C. (2009). Ahlak ve ahlak felsefesine giriş. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 38-59.
- Aiken, L. and Groth-Marnat, G. (2006). *Psychological testing and assessment*. Boston: Allyn and Bacon.
- American Psychiatric Association.(APA) (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5* (Vol. 5). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Arendt, H. (1971). Thinking and moral Considerations. *Social Research*, 38(3), 417- 446.
- Arslantürk, G. ve Şamyanlı, Z. B. (2021). Ahlaki olanı düşünmeyi düşünmek: Bilinçli farkındalık, üstbilgi ve ahlaki üst bilgi arasındaki ilişkilere yönelik bir model. *Journal Of Awareness*, 6(3), 115-121.
- Aslan, M. (2008). *Türk vergi sisteminde cezai yaptırımların etkinliği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Aquino, K., Reed II, A., Thau, S. and Freeman, D. (2007). A grotesque and dark beauty: How moral identity and mechanisms of moral disengagement influence cognitive and emotional reactions to war. *Journal of experimental social psychology*, 43(3), 385-392.
- Ayhan, H. (2019). *Dini tutumun adaletle duyarlılık, ahlaki yüreklilik ve psikolojik iyi oluş üzerine etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.

- Bacanlı, H. (2013). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Badgett, M. V. and Folbre, N. (2008). Assigning care: Gender norms and economic outcomes. *International Labour Review*, 138(3), 311-326.
- Balcı, T. ve Akbulut, N. (2001). *Küreselleşme ve dil*. Ö. Demircan & A. Erözden, XV. Dilbilim Kurultayı Bildiriler Kitabı (177-186). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.
- Bandura, A. (1969). Social learning theory of identificatory process. In David A. Goslin, (Ed.), *The Hand book of socialization theory and research*, (pp.213-262). Chicago: Rand McNally.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Bandura, A. (1990a). Mechanisms of moral disengagement. In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp.161-191). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bandura, A. (1990b). Selective activation and disengagement of moral control. *Journal of Social Issues*, 46(1), 27-46.
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101-119.
- Bandura, A. (2016). *Moral disengagement: How people do harm and live with themselves*. New York: Worth Publishers.
- Bandura, A., Grusec, J. E. and Menlove, F. L. (1966). Observational learning as a function of symbolization and incentive set. *Child development*, 499-506.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V. and Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 64-374.
- Bandura, A., Caprara, G. V. and Zsolnai, L. (2000). Corporate transgressions through moral disengagement. *Journal of Human Values*, 6(1), 57-64.
- Barchia, K. and Bussey, K. (2011). Individual and collective social cognitive influences on peer aggression: Exploring the contribution of aggression efficacy, moral disengagement, and collective efficacy. *Aggressive behavior*, 37(2), 107-120.

- Barrett-Lennard, G. T. (1981). The empathy cycle: Refinement of a nuclear concept. *Journal of counseling psychology*, 28(2), 91.
- Bar-Tal, D. (1990). Causes and consequences of delegitimization: Models of conflict and ethnocentrism. *Journal of Social Issues*, 46(1), 65-81.
- Bednar, D. E. and Fisher, T. D. (2003). Peer referencing in adolescent decision making as a function of perceived parenting style. *Adolescence*, 38(152).
- Beu, D. S. and Buckley, M. R. (2004). This is war: How the politically astute achieve crimes of obedience through the use of moral disengagement. *The Leadership Quarterly*, 15(4), 551-568.
- Bitsch, V. (2005). Qualitative research: A grounded theory example and evaluation criteria. *Journal of Agribusiness*, 23, 75-91.
- Billington, R. (2011). *Felsefeyi yaşamak, ahlak düşüncesine giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Blair, J., Mitchell, D. and Blair, K. (2005). *The psychopath: Emotion and the brain*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Bradley K. (2005). Internet lives: Social context and moral domain in adolescent development. *New Directions for Youth Development*, (108): 57–76.
- Brickley, J. A., Smith, C. W. and Zimmerman, J. L. (2002). Business ethics and organizational architecture. *Journal of Banking & Finance*, 26, 1821-1835.
- Bridley, A. and Daffin, L. (2020). *Abnormal psychology*, (2nd ed). Washington: Washington State University.
- Bryant, P. (2009). Self-regulation and moral awareness among entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 505-518.
- Bryman, A. and Cramer, D. (2002). *Quantitative data analysis with SPSS release 10 for Windows: A guide for social scientists*. Routledge.
- Buka, S. and Earls, F. (1993). Early determinants of delinquency and violence. *Health Affairs*, 12(4), 46-64.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row

- Bustamante, A. and Chaux, E. (2014). Reducing moral disengagement mechanisms: A comparison of two interventions. *Journal of Latino/Latin American Studies*, 6(1), 52-54.
- Bussey, K., Quinn, C. & Dobson, J. (2015). The moderating role of empathic concern and perspective taking on the relationship between moral disengagement and aggression. *Merrill-Palmer Quarterly*, 61, 10-29.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Cattell, R. B. and Baggaley, A. R. (1960). The salient variable similarity index for factor matching. *British Journal of Statistical Psychology*, 13(1), 33-46.
- Campbell, R. and Kumar, V. (2012). Moral reasoning on the ground. *Ethics*, 122(2), 273-312.
- Caprara, G. V., Tisak, M. S., Alessandri, G., Fontaine, R. G., Fida, R. and Paciello, M. (2014). The contribution of moral disengagement in mediating individual tendencies toward aggression and violence. *Developmental Psychology*, 50(1), 71–85.
- Cervone, D. (2005). Personality architecture: Within-person structures and processes. *Annual review of psychology*, 56, 423-452.
- Cesur, S. (2018). *Ahlakın Sosyal Psikolojisi*. İstanbul: Pales Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Eğitim sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chan, C. W., Troutman, C. S. and O'Bryan, D. (2000). An expanded model of taxpayer compliance: Empirical evidence from the United States and Hong Kong. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 9(2), 83-103.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Los Angeles, CA: Sage.
- Coid J. and Ullrich S. (2010), Antisocial personality disorder is on a continuum with psychopathy. *Comprehensive Psychiatry*. 51(4), 426–433.
- Comrey, A. L. and Lee, H. B. (1992). Interpretation and application of factor analytic results. *Comrey AL, Lee HB. A first course in factor analysis*, 2, 1992.

- Corbin, J. and Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology*, 13(1), 3-21.
- Creswell, J. W. (2002). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice-Hall.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: A qualitative, quantitative, and mixed method approaches* (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cresswell, J. W. ve Plano-Clark, V. L. (2014). *Karma yöntem araştırmaları tasarımı ve yürütülmesi* (Y. Dede ve S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Cüceloğlu, D. (1993). *İçimizdeki çocuk*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Çakmak, A. H. (2022). Yetişkinlerdeki dindarlık, ahlaki olgunluk ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(19), 1-12.
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2015). *Nitel desenler: Gömülü teori*. İstanbul: EDAM.
- Çetin, R. (2019). *Ortaöğretim öğrencilerinin dindarlık düzeyleri ve ahlaki çözülme eğilimleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Çiftçi-Arıdağ, N. (2001). The Moral Judgement Test: Theory and validation of the Turkish version: Ahlaki Yargı Testi MUT'un teorisi ve Türkçe versiyonunun geçerliği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 1(2), 295-321.
- D'Agostino, R. B., Belanger, A. and D'Agostino, R. B. (1990). A suggestion for using powerful and informative tests of normality. *The American Statistician*, 44(4), 316.
- Dahlberg, L. L. and Potter, L. B. (2001). Youth violence: Developmental pathways and prevention challenges. *American Journal of Preventive Medicine*, 20(1), 3-14.
- Davis, L. L. (1992). Instrument review: Getting the most from a panel of experts. *Applied nursing research*, 5(4), 194-197.
- De Caroli, M. E. and Sagone, E. (2014). Mechanisms of moral disengagement: An analysis from early adolescence to youth. *Social and Behavioral Sciences*, 140, 312-317.

- De Caroli, M. E. and Sagone, E. (2014a). Belief in a just world, prosocial behavior, and moral disengagement in adolescence. *Social and Behavioral Sciences*, 116, 596-600.
- Decety, J. and Cowell, J. M. (2014). Friends or foes: Is empathy necessary for moral behavior?. *Perspectives on psychological science*, 9(5), 525-537.
- Deci, E. L. and Ryan R. M. (2000). The ‘what’ and ‘why’ of goal pursuits human needs and the selfdetermination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 268-277.
- Demaray, M. K., Summers, K. H., Jenkins, L. N. and Becker, L. D. (2016). Bullying Participant Behaviors Questionnaire (BPBQ): Establishing a reliable and valid measure. *Journal of school violence*, 15(2), 158-188.
- DeSteno, D., Dasgupta, N., Bartlett, M. Y. and Cajdric, A. (2004). Prejudice from thin air the effect of emotion on automatic intergroup attitudes. *Psychological Science*, 15(5), 319-324.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Adalet Hizmetlerinde Etkinlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2506 – ÖİK: 526, Ankara 2000, s.35, <http://ekutup.dpt.gov.tr/adaletli/oik526.pdf> Erişim:01.09.2022.
- Diener, E. and Wallbom, M. (1976). Effects of self-awareness on antinormative behavior. *Journal of Research in Personality*, 10(1), 107-111.
- Dinçer, D. (2019). Üniversite öğrencilerinde suçluluk kavramı üzerine metaforik bir inceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(71), 1222-1238.
- Doğan, Ö. (2004). *Etik-ahlak felsefesi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Edgar, J., Murphy, J. and Keating, M. (2016). Comparing traditional and crowdsourcing methods for pretesting survey questions. *SAGE Open*, 6(4), 1-14.
- Egan, V., Hughes, N. and Palmer, E. J. (2015). Moral disengagement, the dark triad, and unethical consumer attitudes. *Personality and Individual Differences*, 76, 123-128.
- Eisenberg, N. and Miller, P. A. (1987). The relation of empathy to prosocial and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 101(1), 91–119.
- Ekmekçioğlu, E. B. ve Aydoğan, E. (2019). Ahlaki Uzaklaşma Ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması 1. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(2), 701-712.

- Elm, D. R. and Nichols, M. L. (1993). An investigation of the moral reasoning of managers. *Journal of Business Ethics*, 12, 817-833.
- Erbaş, M. M. (2017). *Seçim kuramına dayalı psiko-eğitim programının ergenlerin riskli davranışları ve iyilik hali üzerindeki etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Erbaş, E. ve Perçin, N. Ş. (2016). Kişi-çevre uyumu ve takım çalışması işlevsizliği ilişkisinde ahlâki çözülme'nin aracı rolü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 77-91.
- Erdem, H. (2003). Ahlak felsefesi. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Erdoğan, M. Y. (2006). Suça yönlendirilen ve yönlendirilmeyen çocukların aile ilişkileri ile saldırganlık davranışlarının karşılaştırılması. *Çocuk ve Ruh Sağlığı Dergisi*, 12(3), 1-12.
- Erik, S., Aykaç, S., Dertli, Ö., Şafak, S., Sulak-Akyüz, B. ve Sulak-Güzey, S. (2022). Üniversite Öğrencilerinin Apati Özelliğinin Ahlaki Uzaklaşma Davranışlarına Etkisi. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 267-280.
- Erlandson, A. David, Edward L. Harris, Barbara L. Skipper, Steve D. and Allen. 1993. *Doing naturalistic inquiry: A guide to methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Espejo-Siles, R., Zych, I., Farrington, D. P. and Llorent, V. J. (2020). Moral disengagement, victimization, empathy, social and emotional competencies as predictors of violence in children and adolescents. *Children and Youth Services Review*, 118, 105337.
- Fallis, D. (2004). On verifying the accuracy of information: Philosophical perspectives. *Library trends*, 52(3), 463-487.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. London: Sage publications
- Fiske, S. T. and Taylor, S. E. (1984). *Social cognition*. Reading, MA: Addison-Wesley.

- Frank, G. R., Crown, D. F. and Spake, D. F. (1997). Gender differences in ethical perceptions of business practices: A social role theory perspective. *Journal of Applied Psychology*, 82(6), 920–934.
- Freud, S. (1995). *Uygarlık, din ve toplum*. (S. Budak, Çev.). İstanbul: Öteki Yayınları (İlk Baskı 1921).
- Fromm, E. (2004). *Psikanaliz ve din*. (A. Arıtan, Çev.). İstanbul: Arıtan
- Ford, K. Barton, E., Newbury, A., Hughes K., Bezczky, Z., Roderick, J. and Bellis, M. (2019). Understanding the prevalence of adverse childhood experiences (ACEs) in a male offender population in Wales: The Prisoner ACE Survey, Public Health Wales; Bangor University.
- Gabbiadini A, Andrighetto L. and Volpato C. (2012). Brief report: Does exposure to violent video games increase moral disengagement among adolescents? *Journal of Adolescence*, 35 (5): 1403–1406.
- Gencer, N. (2020). Gençlik ve ahlaki kayıtsızlık: Lise öğrencilerinin ahlaki kayıtsızlık düzeyleri üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (3), 308-335.
- Genç, Y., Taylan, H. H., Adıgüzel, Y. ve Kutlu, İ. (2017). Aile içi şiddetin ergenlerin şiddet eğilimlerine etkisi: Antalya liseleri örneği. *Sakarya University Journal of Education*, 7(2), 409-422.
- Georgiou, S. N., Charalambous, K. and Stavrinides, P. (2020). Mindfulness, impulsivity, and moral disengagement as parameters of bullying and victimization at school. *Aggressive Behavior*, 46(1), 107–115.
- Geyer, A. L. and Baumeister, R. F. (2005). Religion, Morality, and Self-Control: Values, Virtues, and Vices. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (pp. 412–432). The Guilford Press.
- Gezici-Yalçın, M., Şenyurt, A. Y., Gültepe, B. ve Coşkun, H. (2016). Ahlâkî uzaklaşma ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması. *Kalem Uluslararası Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 309-332.

- Gibbs, J. C., Potter, G. B., DiBiase, A. M. and Devlin, R. (2008). The EQUIP program. *Reclaiming Children and Youth*, 17(2), 35.
- Gilligan, C. (1982). New maps of development: new visions of maturity. *American Journal of Orthopsychiatry*, 52(2), 199-212.
- Gini, G., Pozzoli, T. and Hymel, S. (2014). Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggressive behavior*, 40(1), 56-68.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory - Strategies for Qualitative Research*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Greitemeyer, T. and McLatchie N. (2011). Denying humanness to others: A newly discovered mechanism by which violent video games increase aggressive behavior. *Psychological Science*, 22 (5): 659–665.
- Güngör, E. (2010). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Gölcüklü, F. (1966): *Türk ceza sistemi hürriyeti bağlayıcı cezalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınevi.
- Gülmez, Ç. (2014). *Kadına yönelik aile içi şiddet, ahlaki çözülme ve dindarlık* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Güven, A. (2020). Hakikatin yitimi olarak post-truth: Bir kavramsallaştırma denemesi. *İnsan ve İnsan*, 7(23), 20-36.
- Haddock, A. D. and Jimerson, S. R. (2017). An examination of differences in moral disengagement and empathy among bullying participant groups. *Journal of Relationships Research*, 8(15), 1-15.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814-834.
- Haidt, J. and Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, 133(4), 55-66.
- Haidt, J., Björklund, F. and Murphy, S. (2000). *Moral dumbfounding: When intuition finds no reason*. (Unpublished manuscript), University of Virginia.

- Haidt, J., Köller, S. H. and Dias, M.G. (1993). Affect, culture, and morality, or is it wrong to eat your dog? *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 613–628.
- Hare, R. D. (1991). *The Hare psychopathy checklist–Revised*. Toronto, ON: Multi Helath System.
- Hare, R. D., Hart, S. D. and Harpur, T. J. (1991). Psychopathy and the DSM-IV criteria for antisocial personality disorder. *Journal of abnormal psychology*, 100(3), 391-398.
- Hare, R. D. (1996). Psychopathy a clinical construct whose time has come. *Criminal Justice and Behavior*. 23(1), 25–54.
- Hardy, S. A. and Carlo, G. (2011). Moral identity: What is it, how does it develop, and is it linked to moral action?. *Child development perspectives*, 5(3), 212-218.
- Harenski, C. L., Harenski, K. A., Shane, M. S. and Kiehl, K. A. (2010). Aberrant neural processing of moral violations in criminal psychopaths. *Journal of abnormal psychology*, 119(4), 863.
- Hartmann, T. and Vorderer P. (2010). It’s okay to shoot a character: Moral disengagement in violent video games. *Journal of Communication*, 60 (1): 94–119.
- Hartmann, T., Krakowiak, K. M. and Tsay-Vogel, M. (2014). How violent video games communicate violence: A literature review and content analysis of moral disengagement factors. *Communication Monographs*, 81 (3): 310–332.
- Hesse-Biber, S. N. and Johnson, R. B. (Eds.). (2015). *The Oxford handbook of multimethod and mixed methods research inquiry*. Oxford University Press.
- Heubner, A. M. ve Garrod, A. C. (1993). Moral reasoning among Tibetan monks: A study of Buddhist adolescents and young adults in Nepal. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 24(2), 167-185.
- Heywood, A. (2011). *Siyasi ideolojiler*. (A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın, B. Kalkan, Çev.). Ankara: Adres Yayınları. (Özgün çalışma basım tarihi 2003.)
- Hoffman, M. L. (1989). Empathic emotions and justice in society. *Social Justice Research*, 3(4), 283-311.

- House, R. J. and Howell, J. M. (1992). Personality and charismatic leadership. *The Leadership Quarterly*, 3(2), 81-108.
- Houwing, F. L. and Bussey, K. (2017). Moral disengagement and the propensity to endorse physical punishment practices. *Journal of Child and Family Studies*, 26(4), 1206-1218.
- Hu, L. T. and Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.
- Iwuagwu, E. K. (2018). The relationship between religion and morality: On whether the multiplicity of religious denominations have impacted positively on socio-ethical behavior. *Global journal of arts, humanities and social sciences*, 6(9), 42-53.
- Jolliffe, D. and Farrington, D. P. (2006). Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 32(6), 540-550.
- Jones, B. D., Woodman, T., Barlow, M. and Roberts, R. (2017). The darker side of personality: Narcissism predicts moral disengagement and antisocial behavior in sport. *The Sport Psychologist*, 31(2), 109-116.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Günümüzde insan ve insanlar. Sosyal psikolojiye giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2017). *Benlik, aile ve insan gelişimi kültürel psikoloji*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Kandemir-Özdiñ, N. (2019). *Sibling bullying and peer bullying relations to empathy, moral disengagement, problem solving, and parental acceptance-rejection* (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Karaşar, B. ve Öğülmüş, S. (2016). Sosyal Onay İhtiyacı Ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik analizi. *Ege Eğitim Dergisi*, 17(1), 84-104.
- Kaya, N. (2021). *İyi aile yoktur*. İstanbul: İttihaki Yayınları.

- Kaya, N. (2019). *İyi toplum yoktur*. İstanbul: İttihaki Yayınları.
- Kaya, M. ve Aydın, C. (2011). Üniversite öğrencilerinin dini inanç ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 15-42.
- Kapoor, P. S., Balaji, M. S., Maity, M. and Jain, N. K. (2021). Why consumers exaggerate in online reviews? Moral disengagement and dark personality traits. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 60, 1-13.
- Kellner, S. B. (2011). *Postmodern teori eleştirel soruşturmalar*. (M. Küçük, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kelman, H. C. and Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Keltner, D. and Haidt, J. (2001). Social functions of emotions. In T. J. Mayne and G. A. Bonanno (Eds.), *Emotions: Current issues and future directions* (pp. 192–213). Guilford Press.
- Kılıçarslan, S. (2016). *Ergenlerde görülen saldırgan davranışlarda ebeveyn ve ergenlere uygulanan psiko-eğitim programının etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Kim, Y. and Cohen, D. (2010). Information, perspective, and judgments about the self in face and dignity cultures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 537-550.
- Kim, Y., Cohen, D. and Au, W. (2010). The jury and abjury of my peers: The self in face and dignity cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98, 904-916.
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling* (4th ed.). New York: Guilford Publications.
- Koca, S. (2016). Ahlâk kavramı üzerine etimolojik ve semantik bir araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(57), 121-135.
- Koç, A. A. ve Cesur, S. (1999). *Moral-conventional evaluations: subcultural differences*. [Poster sunumu] European Psychology Congress, Rome, Italy.
- Kohlberg, L. (1977). The implications of moral stages for adult education. *Religious education*, 72(2), 183-201.

- Kohlberg, L. and Hersh, R. H. (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*, 16(2), 53-59.
- Kohlberg, L. and Candee, D. (1984). The relationship of moral judgment to moral action. *Morality, moral behavior, and moral development*, 52, 73.
- Kokkinos, C. M. and Kipritsi, E. (2012). The relationship between bullying, victimization, trait emotional intelligence, self-efficacy and empathy among preadolescents. *Social Psychology of Education: An International Journal*, 15(1), 41-58.
- Kokkinos, C. M. and Kipritsi, E. (2018). Bullying, moral disengagement and empathy: Exploring the links among early adolescents. *Educational Psychology*, 38(4), 535-552.
- Kozan, K. (1983). Davranış bilimleri araştırmalarında sosyal beğenirlik boyutu ve Türkiye için bir Sosyal Beğenirlik Ölçeği. *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 10(4), 447-478.
- Kubar, Y. ve Kırıl, G. (2019). Lise öğrencilerinin şiddet algısı üzerine bir araştırma: Elazığ merkez ilçe örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 354-374.
- Kocatürk, M. ve Türk-Kurtça, T. (2021). Akran zorbalığı ve mağduriyeti, siber zorbalık, ahlaki uzaklaşma ve empatik ilgi arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(79), 1123-1136.
- Landman, J. (1987). Regret: A theoretical and conceptual analysis. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 17, 137-139.
- Lapidot-Lefler, N. and Barak, A. (2012). Effects of anonymity, invisibility, and lack of eyecontact on toxic online disinhibition. *Computers in Human Behavior*, 28 (2): 434-443.
- Lapsley, D. K. and Lasky, B. (2001). Prototypic moral character. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 1(4), 345-363.

- Lapsley, D. K. and Narvaez, D. (2004). A Social–cognitive approach to the moral personality. In D. K. Lapsley and D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self and identity* (pp. 189-212). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lazuras, L., Pyżalski, J., Barkoukis, V. and Tsorbatzoudis, H. (2012). Empathy and moral disengagement in adolescent cyberbullying: Implications for educational intervention and pedagogical practice.
- Leach, C. W., Ellemers, N. and Barreto, M. (2007). Group virtue: The importance of morality (vs. competence and sociability) in the positive evaluation of in-groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. 93(2), 234-249.
- Leary, M. and Tangney, J.P. (Ed.). (2012). *Handbook of self and identity*. New York: Guilford Press
- Leung, A. K. and Cohen, D. (2011). Within- and between-culture variation: Individual differences and the cultural logic of honor, face, and dignity cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 507-526.
- Liebert, R. M. and Neale, J. M. (1980). *Science and behavior: An introduction to methods of research*. Prentice Hall.
- Lincoln, Y. S. and Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: SAGE Publications Inc.
- Lo, B. (1995). *Resolving ethical dilemmas: A guide for clinicians*. Maryland: Williams & Wilkins
- Lollis, S., Van Engen, G., Burns, L., Nowack, K. and Ross, H. (1999). Sibling socialisation of moral orientation: 'Share with me!' 'No, it's mine!'. *Journal of Moral Education*, 28(3), 339-357.
- Longman (2022). *İngilizce Sözlük*. 23.04.2022 tarihinde <http://www.ldoceonline.com/dictionary/moral> adresine erişim sağlandı.
- Menesini, E., Palladino, B. E. and Nocentini, A. (2015). Emotions of moral disengagement, classnorms, and bullying in adolescence: A multilevel approach. *Merrill-Palmer Quarterly*, 61(1), 124-143.

- Merriam-Webster (2022). *İngilizce Sözlük*. 23.04.2022 tarihinde <https://www.merriamwebster.com/dictionary/moral> adresine erişim sağlandı.
- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative research and case study applications in education*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of general psychology*, 5(2), 100-122.
- McAlister, A. L., Ama, E., Barroso, C., Peters, R. J. and Kelder, S. (2000). Promoting tolerance and moral engagement through peer modeling. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 6(4), 363.
- McAlister, A. L., Bandura, A. and Owen, S. V. (2006). Mechanisms of moral disengagement in support of military force: The impact of Sept. 11. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(2), 141-165.
- McWilliams, N. (2017). *Psikanalitik tanı: Klinik süreç içerisinde kişilik yapısını anlamak* (E. Kalem, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). (2022). Düşünme eğitimi dersi (7. ve 8. sınıflar) öğretim programı. 22.06.2022 tarihinde <http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2021916102920316-018.pdf> adresinden alınmıştır.
- Mahony, D. L. (2018). *Hannah Arendt's ethics*. UK: Bloomsbury Publishing.
- Marashi, S. M. (2008) Teaching philosophy to children: A new experience in Iran. *Analytic Teaching*, 27(1), 12-15.
- Menesini, E., Palladino, B. E. and Nocentini, A. (2015). Emotions of moral disengagement, classnorms, and bullying in adolescence: A multilevel approach. *Merrill-Palmer Quarterly*, 61(1), 124-143.
- Merritt, A. C., Effron, D. A. and Monin, B. (2010). Moral selflicensing: When being good frees us to be bad. *Social and Personality Psychology Compass*, 4, 344-357.
- Mora, N. (2008). Medya ve kültürel kimlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-14.

- Moore, C., Detert, J. R., Trevino, L.K., Baker, V. L. and Mayer, D. M. (2012). Why employees do bad things: Moral disengagement and unethical organizational behavior. *Personnel Psychology*, 65(1), 1-48.
- Narvaez, D., Lapsley, D. K., Hagele, S. and Lasky, B. (2006). Moral chronicity and social information processing: Tests of a social cognitive approach to the moral personality. *Journal of Research in Personality*, 40(6), 966-985.
- Nas, C. N., Brugman, D. and Koops, W. (2005). Effects of the EQUIP programme on the moral judgement, cognitive distortions, and social skills of juvenile delinquents. *Psychology, Crime & Law*, 11(4), 421-434.
- Neff, K. (2003) Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, 2(2), 85-101.
- Neuman, W. L. (2013). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar*. (S. Özge, Çev) İstanbul: Yayınodası.
- Nucci, L. P. and Nucci, M. S. (1982). Children's social interactions in the context of moral and conventional transgressions. *Child Development*, 53(2), 403-412.
- Nucci, L. and Turiel, E. (1993). God's word, religious rules, and their relation to Christian and Jewish children's concepts of morality. *Child Development*, 64(5), 1475-1491.
- Nusantara, B. A., Sugiharto, D. Y. P. and Mulawarman, M. (2020). The effects of empathy on cyberbullying mediated by moral disengagement. *Jurnal Bimbingan Konseling*, 9(2), 116-122.
- Osofsky, M. J., Bandura, A. and Zimbardo, P. G. (2005). The role of moral disengagement in the execution process. *Law and human behavior*, 29(4), 371-393.
- Oxford Learner's Dictionaries, (2022). 05.05.2022 tarihinde erişim sağlandı <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post+truth>
- Ögel, K. (2005). Madde kullanım bozuklukları epidemiyolojisi. *Türkiye Klinikleri Dahili Tıp Bilimleri Dergisi Psikiyatri*, 1(47), 61-4.
- Öğüt Eker, G. (2014). *İnsan kültür mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları

- Özalp, U. ve Yirci, R. (2019). Meslek lisesi öğrencilerinin ahlaki uzaklaşma algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 941-956.
- Özgüleç, F. (2001). 7-11 yaşlarındaki çocukların ahlaki yargılarının gelişimi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özgür, G., Yörükoğlu, G. ve Arabacı, L. B. (2011). Lise öğrencilerinin şiddet algıları, şiddet eğilim düzeyleri ve etkileyen faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 2(2), 53-60.
- Paciello, M., Fida, R., Tramontano, C., Lupinetti, C. and Caprara, G. V. (2008). Stability and change of moral disengagement and its impact on aggression and violence in late adolescence. *Child Development*, 79(5), 1288-1309.
- Paciello, M., Fida, R., Cerniglia, L., Tramontano, C. and Cole, E. (2013). High cost helping scenario: The role of empathy, prosocial reasoning and moral disengagement on helping behavior. *Personality and Individual Differences*, 55(1), 3-7.
- Padilla-Walker, L. M. and Fraser, A. M. (2014). How much is it going to cost me? Bidirectional relations between adolescents' moral personality and prosocial behavior. *Journal of adolescence*, 37(7), 993-1001.
- Pallant, J. (2011). *Survival manual. A step by step guide to data analysis using SPSS*. McGrov Hill.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rdEd.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Paulhus, D. L. and Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality*, 36(6), 556-563.
- Peker, A. (2013). *İnsani değerler yönelimli psiko-eğitim programının problemli internet kullanımı ve siber zorbalık üzerindeki etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

- Perren, S. and Gutzwiller-Helfenfinger, E. (2012). Cyberbullying and traditional bullying in adolescence: Differential roles of moral disengagement, moral emotions, and moral values. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 195-209.
- Pınarbaşı, E. (2020). Siyaset ile ahlak arasındaki gerilimi yumuşatma çabası olarak ‘Kirli Eller’ kavramı. *Bilgi*, 22(1), 1-13.
- Piaget, J. (1970). *The moral judgment of the child* (M. Gabain, Çev.). Illinois: The Free Press.
- Pozzoli, T., Gini, G. and Thornberg, R. (2016). Bullying and defending behavior: The role of explicit and implicit moral cognition. *Journal of school psychology*, 59, 67-81.
- Prinz, J. (2009). *The emotional construction of morals*. New York: Oxford University Press.
- Ramet, S. P. (1996). Gender reversals and gender cultures: An introduction. In *Gender reversals and gender cultures* (pp. 15-35). Routledge.
- Rogers, C. R. (1983). Empatik olmak, değeri anlaşılmamış bir varoluş şeklidir (Çev. F. Akkoyun). *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 16(1), 103-124.
- Rogers, C. (1987). Rogers, Kohut, and Ericson: A personal perspective on some similarities and differences. Jeffrey, K. Zeig, (Ed.) in *Evolution of psychotherapy* (pp. 179-187). Arizona: Routledge.
- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S. and Haidt, J. (1999). The CAD triad hypothesis: a mapping between three moral emotions (contempt, anger, disgust) and three moral codes (community, autonomy, divinity). *Journal of personality and social psychology*, 76(4), 574.
- Roulin, N. (2015). Don't throw the baby out with the bathwater: Comparing data quality of crowdsourcing, online panels, and student samples. *Industrial and Organizational Psychology*, 8(2), 190-196.
- Rousseau, J. J. (2002). *Emile* (Y. Avunç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (İlk Basım 1941).

- Runions K. C., and Bak, M. (2015). Online moral disengagement, cyberbullying, and cyberaggression. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18 (7): 400–405.
- Sanders, B. (2001). *Kahkahanın zaferi* (Çev. K. Atakay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saraç, E. ve Sarıkaya, R. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının çevre kimlikleri ve çevreye yönelik materyalist eğilimleri: Ahlaki muhakeme temelli çevre eğitimi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 950-979.
- Satıcı, S. A., Kayış, A. R., Yılmaz, M. F. and Eraslan Capan, B. (2018). Dirty Dozen Scale: a study of adaptation to Turkish university students. *Anatolian Journal of Psychiatry*, 19(1), 34-40.
- Sayraç-Kavadar, N. (2021). *Ahlaki temeller, ahlaki kayıtsızlık ve bilişsel kapalılık ihtiyacı arasındaki ilişkiye grup aidiyetinin etkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Schermelleh-Engel, K. ve Moosbrugger, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Schindler, S. (2020). The task of critique in times of post-truth politics. *Review of International Studies*, 46(3), 376-394.
- Schminke, M., Ambrose, M. L. and Miles, J. A. (2003). The impact of gender and setting on perceptions of others' ethics. *Sex Roles*, 48(7/8), 361–375.
- Schramme, T. (2018). Ahlaklı/ahlakdışı bir kişi olmak ve ahlakı umursamak. İçinde T. Schramme (Ed.), *Ahlakın Dışındakiler: Psikopati ve ahlaki yetilerden yoksunluk* (sf. 195-216). İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları.
- Schulkin, J. (2004). *Bodily sensibility: Intelligent action*. New York, Oxford University Press.
- Sinnott-Armstrong, W. (2018). Psikopatlar içselciliği çürütür mü?. İçinde T. Schramme (Ed.), *Ahlakın Dışındakiler: Psikopati ve ahlaki yetilerden yoksunluk* (sf. 237-255). İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları.

- Sijtsema, J. J., Garofalo, C., Jansen, K. and Klimstra, T. A. (2019). Disengaging from evil: Longitudinal associations between the dark triad, moral disengagement, and antisocial behavior in adolescence. *Journal of abnormal child psychology*, 47(8), 1351-1365.
- Sijtsema, J. J., Zeelenberg, M. and Lindenberg, S. M. (2022). Regret, self-regulatory abilities, and well-being: Their intricate relationships. *Journal of Happiness Studies*, 23(3), 1189-1214.
- Smetana, J. G. (2006). Social-Cognitive Domain Theory: Consistencies and variations in children's moral and social judgments. In Melanie Killen and Judith Smetana (Eds). *Handbook of moral Development* (pp. 119-154). London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Smircich, L. and Morgan, G. (1982). Leadership: The management of meaning. *Journal of Applied Behavioral Science*, 18, 257 – 273.
- Smith, E. R., Seger, C. R. and Mackie, D. M. (2007). Can emotions be truly group level? Evidence regarding four conceptual criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(3), 431-446.
- Smith, R. H., Webster, J. M., Parrott, W. G. and Eyre, H. L. (2002). The role of public exposure in moral and nonmoral shame and guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 138–159.
- Sofroniou, N. and Hutcheson, G. D. (1999). The multivariate social scientist. *The Multivariate Social Scientist*, 1-288.
- Strauss, A. and Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: SAGE Publications.
- Suler J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7(3), 321–326.
- Staub, E. (1992). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. New York: Cambridge University Press.
- Shweder, R. A. and Haidt, J. (1993). The future of moral psychology: Truth, intuition, and the pluralist way. *Psychological science*, 4(6), 360-365.

- Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M., Park, L., Brandt, A. and Rozin, P. (1997). The “Big Three” of morality (Autonomy, Community, Divinity) and the “Big Three” Explanations of suffering. In A. M. Brandt, P. Rozin, (Eds.) *Morality and Health* (pp. 119-169). New York, Routledge.
- Shweder, R. A. (1990). Ethical relativism: Is there a defensible version?. *Ethos*, 18(2), 205-218.
- Shweder, R. A. (1999). Why cultural psychology?. *Ethos*, 27(1), 62-73.
- Staub, E. (2003). The basic human needs and their role of altruism and aggression. In E. Staub *The psychology of good and evil: why children, adults, and groups help and harm others* (pp 52- 67). New York: Cambridge University Press.
- Straus, M. A. (1992). Sociological research and social policy: The case of family violence. *Sociol Forum* 7, 211–237.
- Süslü, H. (2006). *Din ve ahlak ilişkisine sosyolojik bir yaklaşım: İncesu örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Şahin, E. S. ve Korkut-Owen, F. (2009). Psikolojik ihtiyaçları farklı lise öğrencilerinin saldırganlık düzeyleri. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 4(32), 64-74.
- Şahin, M., Sarı, S. V., Özer, Ö. ve Er, S. H. (2010). Lise öğrencilerinin siber zorba davranışlarda bulunma ve maruz kalma durumlarına ilişkin görüşleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010(21), 257-270.
- Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Boston, MA: Pearson Education.
- Tangney, J. P. (1991). Moral Affect: The Good, the Bad and the Ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 598–607.
- Tajfel, H., Billig, M. G., Bundy, R. P. and Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European journal of social psychology*, 1(2), 149-178.

- Tanhan, F. ve Mukba, G. (2014). Spann-Fischer ilişki bağımlılığı ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlama çalışmasına ilişkin psikometrik bir analiz. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36(2), 179-189.
- TDK (2022). *Türkçe sözlük*. 23.04.2022 tarihinde <http://www.tdk.gov.tr/> adresine erişim sağlandı.
- Tekin, İ. (2022). Ahlak Okuryazarlığı Ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(1), 43-67.
- Thornberg, R. and Jungert, T. (2013). Bystander behavior in bullying situations: Basic moral sensitivity, moral disengagement and defender self-efficacy. *Journal of adolescence*, 36(3), 475-483.
- Tisak, M. S. (1993). Preschool children's judgments of moral and personal events involving physical harm and property damage. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39(3), 75-390.
- Topçu, N. (2018). *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları (İlk basım: 2005)
- Topçu Ç, Erdur-Baker Ö, ve Çapa-Aydin Y. (2008). Examination of cyberbullying experiences among Turkish students from different school types. *CyberPsychology & Behavior*, 11 (6): 643–648.
- Tuana, N. (2007). Conceptualizing Moral Literacy. *Journal of Educational Administration*, 45 (4): 364-378.
- Turan, S. (2021). Geç ergenlik dönemi: Ahlaki uzaklaşma. *Sportive*, 4(2), 1-11.
- Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge: Cambridge University Press
- Turner, N., Barling, J., Epitropaki, O., Butcher, V. and Milner, C. (2002). Transformational leadership and moral reasoning. *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 304 – 311.
- Uysal, V. (1996). *Din psikolojisi açısından dini tutum, davranış ve şahsiyet özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 111.
- Ülgen, H. ve Mirze, S. K. (2004). *İşletmelerde stratejik yönetim* (2.Baskı). İstanbul, Literatür Yayıncılık.

- Ünalın, Ş. (2012). *Dil ve kültür (5.basım)*. Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Van Cleemput, K., Vandebosch, H. and Pabian, S. (2014). Personal characteristics and contextual factors that determine “helping,” “joining in,” and “doing nothing” when witnessing cyberbullying. *Aggressive behavior*, 40(5), 383-396.
- Vandello, J. A. and Cohen, D. (2003). Male honor and female fidelity: Implicit cultural scripts that perpetuate domestic violence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 997-1010.
- Vandello, J. A., Cohen, D., Grandon, R. and Franiuk, R. (2009). Stand by your man: Indirect prescriptions for honorable violence and feminine loyalty in Canada, Chile, and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40, 81-104.
- Vandello, J. A., Cohen, D. and Ransom, S. (2008). U. S. Southern and Northern differences in perceptions of norms about aggression: Mechanisms for the perpetuation of a culture of honor. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39, 162-177.
- Venkatesh, V., Brown, S. A. and Bala, H. (2013). Bridging the qualitative-quantitative divide: Guidelines for conducting mixed methods research in information systems. *MIS quarterly*, 37(1), 21-54.
- Wachs, S. (2012). Moral disengagement and emotional and social difficulties in bullying and cyberbullying: Differences by participant role. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3-4), 347-360.
- Walker, L. J. (2002). The model and the measure: An appraisal of the Minnesota approach to moral development. *Journal of Moral Education*, 31(3), 353-367.
- Walker, L. J. and Frimer, J. A. (2009). Moral personality exemplified. *Personality, identity and character: Explorations in moral psychology*, 232-255.
- Wang, X., Yang, L., Yang, J., Wang, P. and Lei, L. (2017). Trait anger and cyberbullying among young adults: A moderated mediation model of moral disengagement and moral identity. *Computers in Human Behavior*, 73, 519–526.

- Wang, X., Lei, L., Yang, J., Gao, L. and Zhao, F. (2017). Moral disengagement as mediator and moderator of the relation between empathy and aggression among Chinese male juvenile delinquents. *Child Psychiatry & Human Development*, 48(2), 316-326.
- Waytz, A., Iyer, R., Young, L. and Graham, J. (2016). Ideological differences in the expanse of empathy. İçinde *Social psychology of political polarization* (sf. 61-77). Routledge.
- White, J., Bandura, A. and Bero, L. A. (2009). Moral disengagement in the corporate world. *Accountability in Research*, 16, 41–74.
- Wietzker, A., Buysse, A., Loeys, T. and Brondeel, R. (2012). Easing the conscience: Feeling guilty makes people cooperate in divorce negotiations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29(3), 324-336.
- Wodak, R. and Meyer, M. (2002). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications.
- Wolf, S. T., Cohen, T. R., Panter, A. T. and Insko, C. A. (2010). Shame proneness and guilt proneness: Toward the further understanding of reactions to public and private transgressions. *Self and Identity*, 9, 337–362.
- Yadava, A., Sharma, N. R. and Sharma, S. (2008). Understanding bullying: A moral disengagement framework. *Counselling: Theory, Research and Practice*, 147-160.
- Yalçın, Ö. (2017). Sosyal baskınlık yönelimi ahlaki standartları farklı ahlaki temeller boyunca perdeliyor: Ahlaki geri çekilmede bireysel farklılıklar. *Türk Psikoloji Dergisi*, 32(80), 44-62.
- Yavuz-Birben, F. (2019). *Ahlaki kayıtsızlığı azaltmaya yönelik bir eğitim programı geliştirmesi ve etkililiğinin değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Yavuz-Birben, F. ve Bacanlı, H. (2017). Ahlaki kayıtsızlık ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Yıldız Journal of Educational Research*, 2(2), 1-25.
- Yörükoğlu, A. (1989). *Çocuk ruh sağlığı* (15. Baskı). İstanbul: Acar Matbaacılık.

Yüksel, M. ve Arslan- Çifci, E. G. Yetişkin hükümlülerin çocukluk çağı travma düzeyinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (30), 57-86.

Yuvacı, Z., Şafak, M. ve Şirin, N. (2013). Okulöncesi çocuklarına değer eğitimi verirken davranış geliştirme merkezli öğrenme yöntemi uygulayan öğretmenlerin görüşleri. *Middle Eastern & African Journal of Educational Research*, 5, 122, 135.

Zych, I. and Llorent, V. J. (2019). Affective empathy and moral disengagement related to late adolescent bullying perpetration. *Ethics & Behavior*, 29(7), 547-556.

EKLER

Ek 1. Katılımcı Onay Formu

Değerli Katılımcı,

Bu çalışma, kültürümüzde ahlaki kayıtsızlık olgusunun nasıl gerçekleştiğini ortaya koymak amacıyla yapılmaktadır. Görüşme 30-60 dakika sürebilecek ve ses kayıt cihazıyla kaydedilecektir. Görüşme sırasında dilediğiniz zaman kaydın durdurulmasını talep edebilirsiniz. İsteddiğiniz anda görüşmeyi kesebilir, araştırmadan çekilebilirsiniz. Paylaştığınız bilgiler dahilinde isminiz gizli tutulacak, araştırma içerisinde sözlerinizden alıntı yapmak gerektiğinde isminiz gizli tutulacak ve yerine başka isim, rumuz veya kısaltma kullanılacaktır. Bu araştırmaya katılmak istiyorsanız lütfen aşağıdaki “**Bu formu okudum ve araştırmaya katılmayı kabul ediyorum**” cümlesinin altını imzalayınız.

Bu çalışmaya sunduğunuz değerli katılım ve desteğiniz için şimdiden teşekkür ederim.

Bu formu okudum ve araştırmaya katılmayı kabul ediyorum ()

Katılımcının Adı ve Soyadı:

Tel:

E-posta adresi:

Tarih:/...../.....

İmza:

Katılımcıların kimlik bilgilerini gizli tutacağımı ve araştırma dışında başka bir amaçla kullanmayacağımı taahhüt ediyorum ()

Araştırmacı: Fazilet YAVUZ BİRBEN

Tarih:/...../.....

İmza:

Tel:

E-posta adresi: faziletyavuz@hotmail.com

Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı
Doktora Öğrencisi

Ek 2. Görüşme Formu

Görüşme Tarihi:

Görüşme Süresi:

Ad Soyad:

Doğum Tarihi:

Eğitim Durumu:

Meslek:

Sorular:

1. Daha önce yaşadığınız, kendi ahlaki ilkelerinize uymayan bir durumu hatırlamaya çalışın, bu durumu yaparken kendinizi nasıl ikna ettiniz?
2. Normal bulmadığımız davranışlarımızı nasıl normalleştiriyoruz?
3. Ahlaki olarak doğru bulmadığımız durumları yapmayı kolaylaştıran faktörler nelerdir?
4. Ahlaki ilkeleri devre dışı bırakmak sizce nasıl öğreniliyor?
5. Ahlaki olarak yanlış gördüğümüz durumların yapılması nasıl önlenebilir?
6. Kendi ilkelerinize uymayan davranışlar sergilemek size ne hissettiriyor?
7. Bir bedeli var mı nasıl?

Not:

1. Yukarıda yazılan sorular görüşmelerin ana hattını oluşturmakta, sürecin akışına göre sorular eklenmektedir.
2. Görüşme yapılan kişi kendi yaşamından örnek vermeyi tercih etmediği -ya da üzerinde konuşabileceği somut örnekler hatırlayamadığı- durumlarda yakın çevresindeki, toplumumuzdaki gözlemlerine göre durumu yorumlaması istenilmektedir.



Ek 3. Ölçek İzinleri

✕ Kapat **Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği izin talebi**

MG

Meral Gezici <meralgezici@gmail.com>

Kime: Siz

 MoralDisengagementÖlçeği....
64 KB

Merhaba Fazilet Hanım,
Ölçeği kullanabilirsiniz elbette. Ekte ölçeği yolluyorum.
Kolaylıklar,
Meral

Doç.Dr. Meral Gezici Yalçın
Assoc. Prof. of Psychology
Bolu Abant İzzet Baysal University
Faculty of Science and Letters
Psychology Department
14030 Gölköy/Bolu/Turkey
meralgeziciyalcin@ibu.edu.tr

✕ Kapat **Karanlık Üçlü ölçeği Talebi**

SS

Seydi Ahmet Satıcı <ahmet.satici@yildiz.edu.tr>

Kime: Siz

 Karanlık Üçlü Ölçeği1.docx
16 KB

Fazilet merhabalar,
Ölçek ektedir.

İyi çalışmalar dilerim.



Doç. Dr. Seydi Ahmet SATICI

a: Yıldız Teknik Üniversitesi | Davutpaşa Kampusu, Eğitim
Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık | C Blok, Ofis:
C310 | Güngören - İstanbul
e: ahmet.satici@yildiz.edu.tr | **w:** avesis.yildiz.edu.tr/ahmet.satici
p: +90 (212) 383 4830



Ek 4. Marmara Ahlaki Kayıtsızlık Ölçeği

Madde No	
1	Kendi ilkelerimle çelişen bir yanlış davranış yaptığımda uykularım kaçır.
2	Bazı kişilere kötü davranıyorsam onlar bunu hak etmiştir.
3	Çocuğuma bağırmam, ona zarar vermez.
4	Benim düşünceme göre “beyaz yalanlar” da yalandır.
5	Arkadaş ortamındaki dedikoduya katılmak yanlış bir şey değildir.
6	Tüm sınıfın kopya çektiği bir sınavda benim de kopya çekmem doğaldır.
7	Küfürle konuşmak basite alınamaz.
8	Bence bir çalışanın mesai saatlerine uymaması, işini kötü yapması kadar büyük bir sorun değildir.
9	Başkasına kızdığımda, hırslımı eşimden çıkarmam yanlış değildir.
10	Tacize uğrayan bir kişinin bunu tetikleyecek bir şey yaptığını düşünmem.
11	Kendi arsama kaçak villa yapmak, devletin arazisine gecekondur yapmaktan iyidir.
12	Kötü insanlara, insanca davranmak gerekmediğine inanıyorum.
13	Bazen, işleri başka türlü yürütmem imkânsız bile olsa, rüşvet vermem yanlıştır.
14	Birini tehdit etmenin, ona vurmaktan iyi olduğunu düşünüyorum.
15	Bazı insanları görmezden gelirim.

Ek 5. Ahlaki Uzaklaşma Ölçeği (Örnek Maddeler)

		Hiç katılmıyorum	Çok az katılıyorum	Bazen katılıyorum	Genellikle katılıyorum	Tamamen katılıyorum
1	Arkadaşların için dövüşmenin bir sakıncası yoktur.	0	1	2	3	4
2	İtip-kakmak ve tokatlamak bir çeşit şakalaşmadır.	0	1	2	3	4
4	Bir grup, etrafa zarar verdiğinde o grubun verdiği zararlar nedeniyle sadece grubun bir üyesi suçlanmamalıdır.	0	1	2	3	4
7	Bazı kişiler hayvan gibi muamele görmeyi hak eder.	0	1	2	3	4
11	Çok miktarda para çalmayla kıyaslandığında az miktarda para çalmak, o kadar da ciddi bir durum değildir.	0	1	2	3	4
17	Grubunuzun haysiyeti çiğnendiğinde dövüşmenin bir sakıncası yoktur.	0	1	2	3	4
18	Bir süreliğine bir eşyayı izinsiz almak, ödünç almaktır.	0	1	2	3	4
19	Birine hakaret etmek, ona vurmaktan daha iyidir.	0	1	2	3	4
20	Grup olarak zarar vermeye karar verilmişse, grup içinden birisini suçlamak adil değildir.	0	1	2	3	4
21	Küfreden biri suçlanamaz çünkü herkes küfrediyor.	0	1	2	3	4
22	Alay edilmek, bir kişiyi gerçekten incitmez.	0	1	2	3	4
27	Yasadışı işlerle kıyaslandığında, para ödemededen mağazadan bir şey almak çok ciddi bir şey değildir.	0	1	2	3	4
28	Bir grubun yol açtığı zararın sadece küçük bir kısmından sorumlu olan birisini suçlamak adil değildir.	0	1	2	3	4

Ek 6. Karanlık Üçlü Ölçeği (Örnek Maddeler)

Aşağıdaki soruları size en uygun olan şekilde işaretleyiniz.

1. Kesinlikle Katılmıyorum,
2. Katılmıyorum,
3. Kararsızım,
4. Katılıyorum,
5. Kesinlikle Katılıyorum

1. İstedığımı elde etmek için başkalarını manipüle etmeye eğilimliyim.

Kesinlikle Katılmıyorum

Kesinlikle Katılıyorum

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

2. İstediklerimi elde etmek için başkalarını işiğün altına ya da yalana çekmişimdir.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

3. Başkalarını elde etmek için psikolojik baskı kullanmışım.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

4. Kendi çıkarım için başkalarını kullanmaya eğilimliyim.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

5.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

6. Davranışlarımın ahlaki boyutunu umursamamaya eğilimliyim.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

7.

8.

9. Başkalarının bana hayranlık duymasını istemeye eğilimliyim.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

10.

11. Prestij ya da statü arayışında olmaya eğilimliyim.

1__ 2__ 3__ 4__ 5__

12.

Ek 7. Ahlaki Okuryazarlık Ölçeği (Örnek Maddeler)

Lütfen aşağıdaki ifadeleri okuduktan sonra kendinizi değerlendirip sizin için en uygun seçeneğin kutucuğunu (X) ile işaretleyiniz. Lütfen her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız.

		Bana hiç uygun değil	Bana uygun değil	Bana biraz uygun	Bana oldukça uygun	Bana tamamen uygun
	Ahlaki Muhakeme					
1	Kararlarımın ahlaki etkileri hakkında sık sık düşünürüm.					
2	Günlük hayata dair aldığım kararların ahlaki yönleri üzerine düşünürüm.					
3						
4						
	Ahlaki Farkındalık					
5	Ahlaki bir karar verirken, başkalarının bu kararla ilgili ne hissedebileceklerini hayal etmeye çalışırım.					
6	Ahlaki bir problemi çözmek, sadece kendi bakış açımı değil birçok farklı bakış açısını bir araya getirmemi gerektirir.					
7						
8						
9						
	Ahlaki İmgelem					
10	Hayatta olumlu bir anlam oluşturma üzerine odaklanırım.					
11	Kendi dürtülerim ve davranışlarım üzerinde iyi bir öz-kontrol ve disiplin gösteririm.					
12						
13						
14						
	Ahlaki Duyarlılık					
15	Herhangi bir ahlaki durumda ihlal edilen ahlaki değer ve ilkeleri fark ederim.					
16	Ahlaki bir durumla ilişkili olan ahlaki değerleri, ilkeleri ve erdemleri tespit ederim.					
17						
	Ahlaki Kararlılık					
18	Başkalarına yardım edeceğim zaman ya da bir çatışmayı veya problemi çözeceğim zaman kendimi riske/tehlikeye atarım.					
19	Zor bile olsa, bir problemi ya da çatışmayı çözmekten vazgeçmem.					
20	Gelecekte ahlaki bir yaşam şeklinin yaygınlaşacağına yürekten inanırım.					

Ek 8. Açık Kodlama ve Eksen Kodlama Listesi

1. Ahlaki Kayıtsızlık Mekanizmaları

- a. Durumla İlgili Gerekçeler
 - i. Normalleştirme
 - 1. Deneyimlere dayandırma
 - 2. Mecbur kalma iddiası
 - 3. Kanundaki boşluğa dayanmak
 - ii. İyimser etiketleme
 - iii. Avantajlı Karşılaştırma
 - iv. Olumsuz Sonuçları Önemsememe
 - 1. Sıradan görme
 - 2. Bir seferlik-Geçici görme
 - 3. Eylemi minimize etme
 - v. Sorumluluğu başkasına vermek
 - 1. Sistem öyle gerektiriyor
 - 2. Amire itaat
 - 3. Sorumlu hissetmemek
 - 4. Ahlaki ehliyet
 - vi. Düşünmemek
 - 1. Umursamamak-farkında olmamak
 - 2. Kafa yormamak
 - 3. İçgörüsüzlük
 - 4. Hızlı düşünmeden eyleme geçme
- b. Mağdurla İlgili Gerekçeler
 - i. Mağduru Suçlama
 - 1. Hak ediyor
 - 2. Mağdurun açığını arama
 - 3. Günah keçisi yapma
 - 4. Niyet okuma
 - ii. İnsandışılaştırma/Küçük görme
- c. Yakın Çevreyle İlgili Gerekçeler
 - i. Herkes yapıyor

1. Sürü psikolojisi
 - ii. Yakın Olma
 1. Yabancı değil
 2. Sorumlu hissetmeme
2. Ahlaki Kayıtsızlığın Sonuçları
 - a. Duygu
 - i. Pişmanlık
 - ii. Utanç
 - iii. Huzursuzluk
 - iv. Vicdan azabı
 - b. Bedel
 - i. Kişisel Bedel
 1. Vicdani yük
 2. Ceza-Somut bedel
 3. Kimliğini yitirmek
 4. Dini bedel
 - ii. Toplumsal Bedel
 1. Alışma/normalleşme
 2. Yeni nesli ahlaken kaybetme riski
3. Ahlaki Kayıtsızlığa Neden Olan Kolaylaştıran Faktörler
 - a. Bireysel Faktörler
 - i. Yokluk/yoksunluk algısı
 - ii. Sonuç odaklı bakış
 - iii. Haklı olduğuna inanma
 - iv. Değerlerin yokluğu
 - v. Kendini koruma
 - vi. Mizaha vurma
 - vii. Menfaatini düşünme
 - viii. Rövanş
 - ix. Bedel ödememiş olma
 - x. İlk adım
 - b. Sosyal Faktörler

- i. Sosyal etki
 - ii. Sistemsel sorunlar
 - iii. Kavramların boşaltılması
 - iv. Kültürel öğreti
 - v. Kültürel dönüşüm
- 4. Ahlaki Kayıtsızlığı Öğrenme Yolları
 - a. Yapısal Özellikler
 - i. Eşyanın tabiatı/Fıtrat
 - ii. Doğal gelişim
 - b. Model Alma
 - i. Aile öğretisi
 - ii. Maruz kalma
 - iii. Mentör/Arkadaş ortamı
 - iv. Meyda etkisi
 - v. Öğretmen etkisi
 - c. Tepkisel Tutum
- 5. Ahlaki Kayıtsızlığı Önleme Yolları
 - a. Hukuki Düzen
 - i. Yerleşmiş yasalar
 - ii. Cezai müeyyideler
 - b. Eğitim
 - i. Aile terbiyesi
 - ii. Pedagojik eğitim/Eğitim kurumları desteği
 - iii. Öğretmenin desteği
 - iv. Dini eğitim
 - c. Psikolojik Olgunluk
 - i. Kendini tanıma
 - 1. Öz eleştiri
 - 2. Öz denetim
 - 3. Öz farkındalık
 - ii. Empati eğitimi
 - iii. Ahlaki Muhakeme

1. Sonuçları fark ettirme
2. Vicdan muhasebesi
3. Eēitici kitap-video
4. Nedenselliēe dayalı konuşma

